Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

На правах рукопису

ГРЕБІНЬ ЛІЛІЯ ОЛЕГІВНА

УДК 37 (09) (477)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ
(20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Коляда Наталія Миколаївна,
доктор педагогічних наук, доцент

Умань – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП…… 3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ……..….... 13
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження……..……..... 13
1.2. Розвиток системи освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. ……34
1.3. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку дитячого будинку в системі освіти України в досліджуваний період …….. 49
Висновки до першого розділу…… 64
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)……..……. 67
2.1. Нормативне забезпечення функціонування дитячого будинку в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст..…… …… 67
2.2. Організація навчального процесу в дитячому будинку…….100
2.3. Основні напрями виховання в дитячому будинку як закладі соціального виховання……..... 114
Висновки до другого розділу…… 140
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКА ТА ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА В РОЗВИТКУ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В УКРАЇНІ (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.) …. 144
3.1. Роль державних та громадських організацій у становленні та розвитку дитячого будинку в досліджуаний період……. 144
3.2. Педагогічна думка 20-х – середини 30-х років ХХ ст. щодо місця дитячого будинку в системі освіти України …… 161
Висновки до третього розділу……. 173
ВИСНОВКИ …….. 176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……. 181
ДОДАТКИ ……. 211

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку демократичного суспільства, в нових соціально-економічних умовах особливого звучання набуває проблема майбутнього – дитинства, яке потребує забезпечення сприятливих умов для свого існування, пріоритетної уваги з боку держави. Дитинство – це соціальний феномен, чинник розвитку нового світового порядку, невід'ємна складова способу життя і культури людства. Роль, місце і становище дітей у суспільстві, стан і рівень ставлення дорослих до дітей, турбота про їхні долі, створення достатніх і справедливих умов для їхнього розвитку, захисту прав шляхом формування та реалізації адекватної соціальної політики – запорука розвитку держави.

У сучасній Україні охорона дитинства передбачена Конституцією України (1996), Законом України «Про охорону дитинства» (2001), Конвенцією ООН про права дитини (1989), низкою вітчизняних та міжнародних угод, а також іншими нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини у цій сфері. Так, відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» (2001) охорона дитинства в Україні визначається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток визначає основні засади державної політики у цій сфері.

У контексті зазначеного, в умовах кризи традиційних інститутів соціалізації актуалізуються дослідження соціальних інститутів, що здійснювали і здійснюють формування зрілої та відповідальної особистості, розвивають високі людські цінності, формують особистість, здатну пізнавати, зберігати і творити довколишній світ, тобто мають своїм завданням соціальне виховання молодого покоління.

Проте, як свідчить практика, нині серед умов соціальної необхідності на перший план виступає турбота за стан дитячого середовища: у «зайнятій

постійними реформами» країні діти часто позбавлені належної уваги з боку дорослих. Як наслідок – загострення таких соціально-педагогічних проблем, як дитяча безпритульність і бездоглядність. Сумна офіційна статистика щодо кількості дітей в інтернатних закладах України (за даними ЮНІСЕФ 94 705 осіб) спонукає українську спільноту зосередити зусилля на пошуках форм і методів боротьби з таким негативним соціальним явищем.

Як свідчить сучасна практика, незважаючи на актуальну переорієнтацію держави щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у родинні форми виховання, такі як усиновлення, прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, державна опіка у формі діяльності дитячих будинків має значне місце у системі соціалізації особистості. Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005) турбота про таких дітей покладається на державу. Для цього, зокрема, створена ціла мережа інтернатних закладів, що забезпечують дитині-сироті чи дитині, позбавленій батьківського піклування, повноцінне виховання та навчання. До таких закладів належать: дитячі будинки, притулки, школи-інтернати тощо.

Невичерпною скарбницею цінних думок, ідей, починань та висновків є досвід минулого. Так, у радянській системі освіти дитячий будинок являв собою установу інтернатного типу, виховна робота якої була організована на основі суспільно корисної, колективно організованої діяльності самих дітей, на їхній широкій самодіяльності та ініціативі, на активній участі в організації свого життя. Тобто дитячий будинок виконував важливу роль як заклад соціалізації, соціального виховання дітей. До того ж, на початку свого становлення у 20-х роках XX ст. дитячий будинок взагалі було визнано основною формою соціального виховання, що мала замінити сімейне виховання дітей і підлітків комуністичним вихованням.

Незважаючи на цілий ряд негативних моментів у діяльності дитячих

будинків як навчально-виховних закладів беззаперечним є переконання щодо необхідності докладного та всебічного вивчення історії їхнього становлення та розвитку з метою як урахування кращих історико-педагогічних надбань, так і уникнення помилок у процесі пошуку нових шляхів розвитку системи соціального виховання в Україні. Звернення до вітчизняного досвіду в цій сфері сприяє не тільки кращому розумінню самого соціально-педагогічного феномена соціалізації дітей, залишених без батьківської опіки, а й осмисленню особливостей функціонування дитячого будинку як особливого типу соціально-виховної установи. Тому вивчення та наукове обґрунтування організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-ті – середині 30-х років XX ст. є, безумовно, своєчасним та доцільним.

Історико-педагогічному аспекту дослідження діяльності дитячих будинків різних типів у системі освіти України присвячені праці А. Авдієнко [1], С. Коваленко [134], Л. Лозинського [162], Я. Ряппо [235], Г. Салька [162] та ін. Зміст виховної діяльності в дитячих установах висвітлено у наукових доробках А. Макаренка [170], Маро (М. Левітіної) [159] та ін.

Також заслуговують на увагу дослідження, присвячені історії подолання дитячої безпритульності в Україні, ролі надзвичайних органів боротьби з означеним явищем, значенню в цій роботі комуністичної партії, уряду та комсомолу (О. Гусак [59], І. Діптан [82], А. Зінченко [122], С. Чех [192]та ін.).

Серед дослідників проблеми соціального виховання та соціально-педагогічної роботи в дитячих будинках й інших установах соціального виховання безпритульних дітей у досліджуваний нами період – А. Бондар, М. Грищенко [54], Ф. Корольов [146], Г. Прокопенко [222], Л. Черкашин [289], Г. Шевчук [295], Г. Ясинський [298] та ін.

У контексті предметного поля нашого дослідження заслуговують на увагу наукові праці провідних учених, які аналізують історію соціального виховання, становлення та розвитку освітньої системи в Україні, –

О. Антонової [8], Л. Березівської [19], О. Безлюдного [16], В. Виноградової-Бондаренко [31], Н. Гупана [58], Н. Дічек [83], М. Євтуха [90], О. Заболотної [93], І. Зайченка [98], А. Зінченко [122], І. Зязюна [123], О. Ільченко [128], І. Іщенко [131], Н. Коляди [135], Т. Кочубей [130], О. Кравченко [149], В. Кузя [152], Н. Ничкало [184], Р. Новгородського [185], О. Паращевіної [198], О. Петренко [203], О. Петришен [205], Н. Побірченко [207], О. Сараєвої [239], Б. Ступарика [268], О. Сухомлинської [270], В. Федяєвої [283], Л. Цибулько [287], Л. Штефан [296], М. Ярмаченка [297] та ін.

Підсумовуючи огляд історіографічних джерел із проблеми розвитку дитячих будинків упродовж досліджуваного періоду, можна зазначити, що більшість із них тільки опосередковано стосуються досліджуваної теми, мають фрагментарний характер, потребують всебічного аналізу, перевірки і порівняння фактів, об'єктивного та неупередженого висвітлення.

Отже, важливість об'єктивного осмислення історико-педагогічного досвіду діяльності дитячих будинків в Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст., актуальність проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми дослідження – **«Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років XX ст.)».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження є складовою наукової теми кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер № 0111U009198) та держбюджетної теми «Розвиток дитячого руху в Центральній Україні (друга половина XIX – XX ст.)» (державний реєстраційний номер № 0110U001000), що розроблялася в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини упродовж 2010–2012 років. Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4 від 18.10.2010 р.) та узгоджено в Раді з

координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (протокол № 7 від 26.10.2010 р.).

Мета дослідження – виявити і розкрити організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Відповідно до теми та мети визначено такі з**адачі дослідження:**

1. Окреслити історіографію проблеми, джерельну базу дослідження та уточнити періодизацію діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

2. Розкрити нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваний період.

3. Визначити особливості організації навчального процесу та напрями виховання в дитячому будинку України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

4. Висвітлити роль громадської, приватної ініціативи та педагогічної думки в розвитку дитячого будинку в Україні у досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – система освіти в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Предмет дослідження – організація, зміст та напрями діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваний період.

Методи дослідження. Для розв'язання задач дослідження використовувався комплекс таких взаємопов'язаних методів:

– конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних документів та друкованих джерел із досліджуваної проблеми);

– логіко-історичний аналіз (здійснення аналізу матеріалів періодичних видань, навчально-методичної літератури, архівних документів, статистичних відомостей стосовно діяльності дитячих будинків у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.);

– порівняльно-зіставний (порівняння подій, явищ і фактів, простеження ґенези поглядів щодо означеної проблеми, здійснення порівняльного аналізу документації різних дитячих будинків, уточнення періодизації розвитку дитячого будинку в системі соціального виховання в Україні у досліджуваний період);

– історико-ретроспективний (здійснення аналізу нормативно-правового забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.);

– історико-структурний та конструктивно-генетичний (розроблення структури дослідження, аналіз особливостей організації навчального процесу та напрямів виховання в дитячому будинку України у досліджуваний період).

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній приналежності українських земель у визначених хронологічних межах. Тому діяльність дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. розглядаємо в межах Наддніпрянської України (Центральна, Південна і Східна), яка в той час як УСРР входила до складу СРСР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20-х – середину 30-х років ХХ ст. *Нижня хронологічна межа* дослідження зумовлена початком масштабної розбудови дитячих будинків на території України. Довготривалі війни, голод спричинили появу масового дитячого сирітства і дитячої безпритульності. Задля організації порятунку дитячого населення у травні 1920 р. було прийнято Декрет РНК УСРР «Про передачу всіх дитячих будинків із відомства Наркомату соціального забезпечення до Наркомату освіти», що дало змогу розпочати етап формування державної політики України щодо участі системи народної освіти в організації роботи закладів соціального виховання з метою врятувати безліч осиротілих дітей.

Верхня хронологічна межа – 1935 р. – зумовлена прийняттям Постанови

РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», відповідно до якої всі дитячі заклади для безпритульних дітей передавались із відомства Наркомосу до НКВС. У новому підпорядкуванні зазнали змін і організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків, що становить предмет окремого історико-педагогічного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* розкрито організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст., що охоплюють: *нормативно-правове забезпечення* (постанови, положення, інструкції, декларації тощо); *особливості* організації навчального процесу в дитячому будинку (запропоновано основні етапи розвитку школи у дитячому будинку України у досліджуваний період: перший етап (1920–1923) – діяльність «внутрішньої» школи у дитячому будинку; другий етап (1924–1928) – перехідний (від «внутрішньої» до «виносної» школи у дитячому будинку); третій етап (1929–1936) – закріплення «виносної» школи у дитячому будинку); основні взаємозалежні *напрями виховання* в діяльності дитячого будинку (соціальне, суспільно-політичне, трудове, антирелігійне, фізичне, статеве);

– *удосконалено* наукові знання про нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваний період; *уточнено* періодизацію розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст. (1919–1920 рр. – зародження дитячого будинку; 1921–1923 рр. – масова розбудова дитячих будинків; 1924–1935 рр. – реорганізація дитячого будинку);

– *подальшого розвитку набуло* висвітлення ролі громадської та приватної ініціативи (участь цілого ряду державних та громадських об’єднань і товариств, відмінних за підпорядкуванням і віковим статусом) та педагогічної думки в розвитку дитячого будинку як ефективної форми соціального

виховання в Україні у досліджуваний період.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі архівні документи, історичні факти, пов'язані з історією діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження, систематизовані та узагальнені положення, джерельна база можуть стати основою для подальших наукових розвідок у царині історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії України; для розширення, доповнення та оновлення змісту навчального курсу «Історія педагогіки»; у підготовці навчально-методичного забезпечення з навчальних курсів «Теорія та історія соціального виховання», «Соціальний супровід сім'ї», «Основи соціалізації особистості» (передбачені стандартом вищої освіти з напряму підготовки 6.010106 «Соціальна педагогіка»); при написанні підручників та посібників з історії педагогіки та соціальної педагогіки.

Результати дослідження (досвід волонтерської роботи з вихованцями дитячих будинків громадських та державних організацій досліджуваного періоду, таких як «Друзі дітей», «Брати і сестри соціальної допомоги») використовуються у діяльності Студентської соціально-психологічної служби Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Результати дослідження ***впроваджено*** в навчальний процес ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (акт про впровадження № 66-14-134 від 27.02.2014 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 06/698 від 21.03.2014 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт про впровадження № 575/01 від 26.02.2014 р.).

Особистий внесок здобувача у статті «Соціалізація особистості крізь призму соціокінетики дитинства» (співавтор Н. Коляда) полягає у здійсненні

аналізу процесу соціалізації особистості в інституті дитячого руху крізь призму соціокінетики дитинства – науки про дитячий рух (0,3 друк. арк.).

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять:

– документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (фонд № 166), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди № 1, 7), Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонди № 1, 2, 10);

– фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Харківської державної Національної бібліотеки ім. В.Г. Короленка та ін.;

– педагогічні періодичні видання 20-х – середини 30-х років XX ст., зокрема: *журнали* – «Шлях освіти» («Путь просвещения» (1922–1926), «Комуністична освіта» (1922–1933), «Радянська освіта» (1923–1931)), «Детский дом» (1928–1930), «Народное просвещение» (1920–1921), «Друг дітей» (1925–1933), «Друг детей» (1925–1932), «Вопросы просвещения» (1925–1929), «Вестник просвещения» (1922–1929), «Школа и жизнь» (1924–1929), «Право и жизнь» (1922–1928), «За марксистсько-ленінську педагогіку» (1925–1932) та ін.; *газети* – «Народный учитель» (1925–1930) та ін.

– документи уряду УСРР та СРСР у галузі освіти: бюлетені, вісники Народного комісаріату освіти, звіти, інструктивні та інформаційно-методичні листи керівних органів освіти тощо;

– праці державних і громадських діячів, провідних педагогів означеного періоду (Г. Гринько, О. Залужний, А. Зільберштейн, Я. Мамонтов, О. Попов, І. Соколянський, Я. Ряппо, М. Рубінштейн, Я. Чепіга та ін.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження висвітлювалися у виступах на конференціях і семінарах різного рівня, а саме: *міжнародних* – «Роль едукаційного середовища в підготовці вчителя

початкової школи» (Умань, 2010), «Социализация и ресоциализация личности в условиях современного общества» (Київ, 2010), «Mysl i praktyka edukacijna w obliczu zmian cywilizacijnych» (Sanok, 2010), «Технологічний підхід у підготовці майбутніх учителів» (Умань, 2011), «Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування» (Суми, 2011); *всеукраїнських* – «Україна XXI сторіччя – інтелект і творчість молоді» (Дніпропетровськ, 2011), «Образ дитини у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях» (Харків, 2011), «Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність» (Умань, 2011), «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність» (Умань, 2012); науково-методичних семінарах «Дитячий і молодіжний рух як інститут соціалізації дітей та молоді: стан та перспективи розвитку» (Умань, 2010, 2011), «Права дитини: від витоків до сьогодення» (Умань, 2011, 2012); на засіданнях кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки, звітних наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2010–2014).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 18 публікаціях (з них 17 одноосібних), з яких 9 відображають основні наукові результати дисертації, 9 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (330 найменувань, із них 32 архівних джерела), 22 додатки на 85 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 295 сторінок. Основний текст – 180 сторінок. Робота містить 16 таблиць, 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Проблема організації роботи дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. почала розглядатися ще в досліджувані роки, і цей процес продовжується до сьогодні. Але, детально дослідивши історіографію обраного нами періоду, бачимо, що ґрунтовного та цілісного дослідження цієї проблеми досі не проводилося, лише окремі її аспекти висвітлювалися на сторінках історико-педагогічних праць.

Загалом, термін «історіографія» на сторінках вільної енциклопедії «Вікіпедія» трактується як сукупність наукових праць, часто тематичним чи іншим чином відібраних із загальної сукупності, або ж цим терміном визначають причини створення наукових досліджень, що виявлені в ході аналізу, за вибором тематики, способом інтерпретації подій, особистим переконанням автора чи аудиторії, до якої він звертається, за використанням доказів або методу посилань на інших дослідників [32].

Відповідно, історіографічний аналіз проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. було здійснено з врахуванням періодизації становлення й розвитку вітчизняної історії педагогіки. Серед інших, заслуговує на увагу періодизація Н. Гупана, який визначив чотири періоди розвитку історико-педагогічної науки: перший (друга половина XIX століття – 1916 р.) – становлення загальних основ вітчизняної історико-педагогічної науки; другий (1917 – 20-ті роки ХХ століття) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; третій (30-ті – перша половина 80-х років ХХ століття) – розвиток історико-педагогічної науки на

основі марксистської методології; четвертий (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ століття) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на нових методологічних позиціях, створення національної науки [58, с. 22–23].

Власна періодизація проблеми дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.) здійснена нами за принципом поділу літературних джерел, що стосуються обраної теми, на кілька періодів: 1) праці 20-30-х років ХХ ст. – період експериментаторства та новаторства у координуванні роботи системи соціального виховання на базі дитячих будинків України; 2) радянські дослідження 40-90-х років ХХ ст. – період удосконалення основних приципів функціонування дитячого будинку України за принципами комуністичних догм; 3) сучасні дослідження обраної нами теми від 1990 р. і до сьогодні – період «вільного» і «реального» дослідження та оцінки діяльності дитячих будинків України визначеного періоду.

Перший період історіографії проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-х – 30-х років ХХ ст.) характеризується фрагментарністю та описовістю праць, представлених в основному звітами про проведену роботу, матеріалами доповідей на конференціях, з'їздах та нарадах, тематика яких була присвячена здебільшого проблемі дитячої безпритульності. Також беззаперечним є той факт, що в історіографії цього періоду практично відсутні праці, де б розглядалася власне українська проблематика, поза контекстом загальносоюзних досліджень, з аналізом особливостей властивих саме УСРР[1].

[1] У 1920 р. у Харкові на Першій Всеукраїнській нараді з освіти, було ухвалено «Схему народної освіти УСРР», у відповідності з якою створювалися навчальні заклади двох типів: установи соціального виховання дітей до 15 років та професійно-технічні школи з дво- та трирічним терміном навчання [49, С.81]. З цього моменту УСРР мала власну систему освіти, відмінну від Російської.

Дослідженням вуличної дитячої безпритульності займалась М. Левітіна (Маро). У її працях: «Работа с беспризорными. Практика новой работы в СССР» (1924) [158], «Песни беспризорного как отражение его быта» (1924) [157], «К вопросу о трудовой организации беспризорных» (1924) [156] – у більшості випадків описано ситуацію з безпритульними дітьми на території СРСР. Частково здійснено вивчення досвіду роботи з соціалізації у закладах освіти України, зокрема, подано результати опитувань досліджуваної категорії дітей у трудових колоніях Харкова.

Про стан дитячої безпритульності безпосередньо в Україні першими у своїх дослідженнях почали говорити Л. Лозинський та Г. Салько, які охарактеризували життя, побут, звички безпритульних дітей у повсякденному житті; визначили проблеми соціалізації таких дітей у суспільстві 20-х років XX ст., а також охарактеризували типи дитячих закладів для безпритульних дітей та методи роботи в них [162].

Так як заклади для безпритульних дітей були частиною системи освіти, то необхідно звернути увагу на роботи дослідника Я. Ряппо, який відомий як радянський діяч і педагог, співтворець системи народної освіти УСРР. У праці «Народна освіта на Україні за десять років революції» (1927) [237] він навів декілька напрямів діяльності системи народної освіти у досліджуваний період та здійснив аналіз політики радянського уряду щодо соціального виховання дітей і боротьби з дитячою безпритульністю під основним закликом: «Дитячий будинок – це найдосконаліша організаційна форма соціального виховання» [237, с. 14] .

Вагому роль у дослідженні дитячої безпритульності відіграють праці відомого педагога Н. Крупської, яка у своїх дослідженнях характеризувала стан дитячої безпритульності, причини появи цього соціального явища та шляхи його подолання. Також (що на наш погляд є дуже важливим із загальнолюдської точки зору) Н. Крупська довела абсурдність визнання

безпритульних дітей як морально-дефективних, вони «затравлені, озлоблені, замучені, хворі діти, але немає морально-дефективних» [151, с. 152].

Зупинившись на питанні системи освіти в УСРР, варто згадати працю М. Авдієнка «Народна освіта на Україні» (Харків, 1927), у якій автор досліджував систему освіти в УСРР у 20-х років XX ст., також розкрив зміст соціального виховання та дитячої безпритульності. У дослідженні наведені статистичні дані про кількість дитячих будинків та інших установ соціального виховання у досліджуваний період [1].

У 1920 р. Народний комісаріат освіти (Наркомос) України видав «Декларацію про соціальне виховання дітей», у якій дитячий будинок визнався найкращою формою виховання дітей [63]. А з 1921 р. по 1928 р. Наркомос щорічно видавав спеціальні «Порадники соціального виховання дітей», у яких надавалися поради з організації виховання у дитячих будинках, а самі вони визнавалися як найкраща форма соціального виховання дітей: «Поруч із ослабленням сім'ї стоїть і її безпосередній розклад. Кадри напівсиріт і сиріт визначають цей процес. Відповідно до цього, продовжуючи й уквітчуючи систему соціального виховання, виникає нова організація, яка все поступає вперед кількісно і якісно. Вона бере на себе цілковите влаштування життя, харчування, навчання й виховання дітей. Вона мусить охоплювати й охоплює найслабші кола дитячого населення, дітей, що випали із сім'ї (сиріт, напівсиріт, покидьків, безхатніх, старчат і т.д.), саме такою організацією і виступає дитячий будинок» [211, с. 19–21]. Окремим аспектам цієї проблеми присвячена збірка «Матеріали методичної конференції дитячих будинків та інтернатних установ на транспорті України» (Харків, 1927) за редакцією В. Міщанникової [178].

Щодо питання участі суспільства, зокрема державних та громадських організацій, у покращенні соціалізації дітей у дитячих будинках, то в цьому плані заслуговує на увагу збірник матеріалів під назвою «Педагогика

современного детского дома» (1927). Проте у цьому збірнику практично не аналізується сама робота дитбудинку, а описується те, яка вона має бути в ідеалі: «Беручи участь у клубній роботі, діти повинні розширити та поглибити політичний розвиток, отримати навички суспільно корисної роботи і шляхом вільних об'єднань, співпраці і колективної творчості розвити соціальні навички: навчитися розумно і радісно проводити своє дозвілля; могти самоорганізуватись і організувати тих, хто оточує; отримати навички у праці, вільно ними обраної; отримати відповіді на різні питання, що виникають у них; отримати художній розвиток; а також можливість вільно виявляти свої почуття» [199, с. 37].

Узагалі у 20-30-ті роки XX ст. набули поширення видання з організаційних питань функціонування дитячого будинку. Назви таких брошур повністю характеризують їх зміст, наприклад: «О нормах поведения в детском доме» (1935) [187], «Организация питания в детских домах» (1937) [194], «Летняя работа в детском доме» (1938) [153], «Правила внутрішнього розпоряку в дитячих будинках» (1936) [213].

Ухвалена у 1920 р. система народної освіти УСРР проіснувала до початку 30-х років XX ст. Уже у квітні 1927 р. на нараді Наркомів освіти союзних республік почало розглядатися питання про уніфікацію системи освіти. Як писав український нарком освіти М. Скрипник, «…причиною постановки цього питання були наслідки розходження двох систем, що давалися взнаки у різних галузях освітнього і культурного життя» [244, с. 6].

Дослідженням системи народної освіти 20-х років XX ст. займалися А. Зільбейштейн і В. Ястржембський, які зробили ґрунтовний аналіз цього питання, а також приділили увагу системі соціального виховання і дитячим будинкам зокрема [120].

Однією з важливих постатей того часу є А. Макаренко – педагог-дослідник, автор концепції виховання дитини в колективі та через колектив,

побудованої на основі величезного досвіду роботи з безпритульними. Його праця «Педагогічна поема» (1935 р.) [170] повною мірою розкривала вищезгадану концепцію. А.С. Макаренко одним із перших досліджував питання соціалізації безпритульної дитини в умовах інтернатних установ безпосередньо на території України.

У 1935 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», наслідком якої стало те, що всі дитячі заклади для безпритульних дітей передавалися з відомства Наркомату освіти до Наркомату внутрішніх справ. Узагалі початок 30-х років XX ст. для України характеризувався розгортанням репресій проти української інтелігенції. Результатом цього було майже цілковите зникнення з історико-педагогічних публікацій питання соціального виховання. А основною темою досліджень стає тема політехнізації шкіл. У цей час система соціального виховання майже припинила своє існування.

Вивчаючи історіографію досліджуваної проблеми, робимо висновки, що більшість праць представлена періодом 20-х років XX ст., коли педагоги та науковці ще на зазнавали тиску тоталітарної системи. Що ж стосується 30-х років, то тут помічений значний спад досліджень теми безпритульності та соціалізації безпритульних дітей у закладах соціального виховання. Це пояснюється офіційними висновками ВКП(б) про те, що вуличної безпритульності не існує. Хоча насправді, як свідчать дані архівних матеріалів, вулична безпритульність у 30-х роках XX ст. не зникла. Державні органи замовчували факти реальної ситуації з дитячою безпритульністю і переслідували намагання дослідників «проливати світло» на це питання. У періодичних видання того періоду, у поодиноких статтях описувався досвід роботи у показових закладах соціального виховання дітей, і ще раз наголошувалося на ліквідації дитячої безпритульності.

Зазначене вище дозволяє зробити висновки, що у 20-30-х роках ХХ ст. були закладені основи наукових досліджень щодо дитячого будинку в системі освіти України досліджуваного періоду. І хоч праці здебільшого мали спочатку інформаційне, а потім і пропагандистське спрямування, все ж таки вони є цінним історико-педагогічним здобутком.

Другий період історіографії досліджуваної проблеми (40-90-ті роки ХХ ст.) починається у роки Другої світової війни, яка дала країні нову хвилю дитячої безпритульності і тим самим спровокувала вчених на дослідження методів та способів боротьби з цим соціальним явищем, змусила їх повернутися до дослідження досвіду минулих років у боротьбі з масовою дитячою безпритульністю та роботи установ соціального виховання для безпритульних дітей. Проте кількість цих праць була незначною, а зміст був заполітизований, позбавлений будь-якої критики органів державної влади щодо причин дитячої безпритульності у 20-30-х роках ХХ ст. Не висвітлювалися ті реальні страшні умови перебування безпритульних дітей у закладах соціального виховання. Для прикладу наведемо цитату про завдання вихователів дитячого будинку зі збірника «З досвіду роботи дитячих будинків м. Києва» (1940): «Вихователі радянського дитячого будинку, які виконують велике завдання комуністичного виховання молоді, повинні бути озброєні знаннями, знати мету, зміст і форми комуністичного виховання» [91, с. 9].

Важливим, на нашу думку, є той факт, що у другій половині 50-х років ХХ ст. з'являються перші дисертаційні роботи, присвячені темі дитячої безпритульності та виховання дітей у закладах соціального виховання. Зокрема, дисертаційна робота С. Коваленко «История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.» (1954) [134] присвячена розвитку дитячих будинків в Україні, типам означених закладів та системі виховної роботи в них. Дослідження

надзвичайно ґрунтовне, але цілковито просякнуте «комуністичним духом» того часу.

Також варто згадати роботи Г. Арнаутова [13], В. Іонової [125], А. Гусака [59], С. Чеха, Ф. Дзержинського та Н. Крупської, в яких дещо перебільшуються заслуги Комуністичної Партії, у подоланні дитячої безпритульності та участі громадськості у боротьбі з цим соціальним явищем. Окремо слід зупинитися на дисертаційній роботі С. Чеха «Мероприятия Коммунистической Партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917– 1925 гг.» (1953) [292], у якій автор досліджував поширення дитячих будинків на території України, а також соціальний склад дітей у них.

Хоча згадані вище роботи просякнуті комуністичним змістом і майже повністю позбавлені опису реальних умов життя вихованців дитячих будинків, які були далекими від задовільних, все ж таки вищезгадані роботи 50-х років ХХ ст. мають величезне значення для дослідження обраної нами проблеми організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Що стосується дослідження питання системи освіти та соціального виховання зокрема, то перші ґрунтовні праці з’являються на рубежі 1950-1960-х років ХХ ст. Так, у монографії Г. Шевчука «Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.» (1963) висвітлюється шлях та особливості розвитку системи освіти в Україні [295].

Дослідженню соціального захисту дітей і ролі громадських та державних організацій у цій роботі присвячена монографія Г. Ясинського «Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.)» (1965) [298]. Автор коротко торкнувся питання соціальної роботи в дитячих будинках та інших установах соціального виховання безпритульних дітей, і робить висновок,

що: «дитячий будинок було помилково визнано вищою формою організації дитячого життя» [298, с. 123].

Такі ж висновки щодо місця дитячого будинку в системі освіти були зроблені у роботах М. Грищенка [55], Г. Прокопенка [222], Ф. Корольова [146], Л. Черкашина [289]. Після ґрунтовного дослідження архівних матеріалів М. Грищенко заявив, що видана Наркомосом України у 1920 р. «Декларація про соціальне виховання» давала змогу дослідити роботу суто української системи освіти з подолання дитячої безпритульності. А от дослідник А. Бондар [25, с. 24] взагалі назвав Декларацію прогресивним документом. Він висвітлює значну кількість матеріалів з роботи установ соціального виховання безпритульних дітей, зокрема дитячих будинків.

На початку 70-х років XX ст. дослідник М. Черняк [291] представив у дисертаційному дослідженні «Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917–1923 гг.)» (1970) охарактеризував створення мережі дитячих будинків у 1917–1923 років XX ст. та зробив оцінку діяльності державних органів влади у забезпеченні охорони дитинства в аналізований період.

Дослідженням ситуації з безпритульними дітьми у період голоду 1921-1922 років займалась О. Мовчан, яка зупинилась на питанні іноземної допомоги голодуючим дітям, зокрема охарактеризувала діяльність Червоного Хреста, який надавав допомогу дитячим будинкам України [179, с. 77–83].

Як показав аналіз джерел, дослідження питання системи освіти та соціального виховання як невід'ємної її частини, проведені у 70-80-х роках XX ст., не змінили суттєво поглядів на ці питання порівняно з дослідженнями минулих років. Відтак, у монографії В. Даниленка, який досліджував стосунки УСРР та РРФСР у питаннях освіти, бачимо, що автор не наводить

відмінності у цих двох системах освіти, а питання соціального виховання й зовсім не розглядається [60].

Аналізуючи історіографію другого періоду досліджень радянських учених 40-90-х років XX ст. – період удосконалення функціонування дитячого будинку України за принципами комуністичних догм, – ми дійшли висновків, що вона досить об'ємна і багатогранна. Насамперед, характеризується появою перших дисертаційних досліджень, що стосувалися проблеми функціонування дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст. Також окремим аспектам цієї теми присвячені монографії, статті, історико-педагогічні дослідження тощо. Незважаючи на те, що вищезгадані роботи і несуть у собі численний фактичний та систематизований матеріал, однак вони майже не містять критики щодо досліджуваної проблеми, адже тогочасні дослідники ще перебували під компартійним тиском, а їхні праці, відповідно, були переповнені ідеологічними догмами досліджуваного періоду.

Третій період дослідження історіографії – період «вільного» і «реального» дослідження та оцінки діяльності дитячих будинків України визначеного періоду, – починається з 1990 року. На початку 90-х років після проголошення незалежності України у 1991 році дослідники повернулися до проблеми соціального виховання. Саме у цей час соціальну педагогіку було виділено у самостійну галузь знань, яка стала предметом вивчення у ВНЗ. І більшість дослідників, що займалися питанням дослідження соціальної педагогіки, неодмінно зверталися до історії, торкаючись обраного для нашого дослідження періоду 20-30-х років XX ст.

На початку 90-х років XX ст. з'являються перші наукові роботи, що характеризують становище безпритульних дітей з нової, критичної точки зору. Відтак, дослідники С. Кульчицький та Є. Шаталін, оперуючи історичними фактами, показали стан дітей у роки голоду 1932–1933 років та

висвітлили роль держави у появі такого соціального явища, як дитяча безпритульність [155].

Вагомий внесок у дослідження окремих аспектів обраної нами теми зробила у своїй дисертаційній роботі І. Діптан «Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919 – 1932)» (1991). Автор розкрила питання діяльності центральних органів допомоги дітям у справі подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. та запропонувала власну періодизацію процесу боротьби з дитячою безпритульністю у досліджуваний період [73]. Вивчення цієї теми продовжувала дослідник А. Зінченко у праці «Дитяча безпритульність у радянській Україні у 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття» (2001). Автор гостро критикувала діяльність влади у процесі подолання дитячої безпритульності, описала недоліки роботи, вказавши на недосконаліть нормативно-правової бази та нескоординованість дій. Також автором була обґрунтована періодизація поширення дитячої безпритульності, висвітлена система охорони дитинства та участь громадськості у боротьбі з цим соціальним явищем. Зокрема, автор у своєму дослідженні торкається питання виховання дітей у дитячих будинках України досліджуваного періоду [122].

Історію соціального виховання, становлення та розвитку освітньої системи в Україні розкрито у працях О. Сухомлинської, серед яких «Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем» (2003) [272], «Зарубіжний педагогічний досвід України у 20-ті роки ХХ століття» (1992) [271], навчальний посібник «Нариси історії українського шкільництва» (1996), де, зокрема, розкрито питання безпритульності дітей і місця дитячого будинку в системі освіти України в досліджуваний період. Щодо процесу соціалізації у дитячому будинку як найпершій установі соціального виховання того часу, то тут автор наголошує на тому, що

виховання мало суто комуністичне спрямування і найпершим виховним завданням було утвердити у свідомості вихованців комуністичні ідеали, погляди, переконання [182, с 56].

З цією думкою суголосний у своєму дослідженні Б. Ступарик, який вважає, що сам процес українізації в досліджуваний період був покликаний поширити в маси ідеї комунізму [268].

Аналізуючи дисертаційне дослідження Л. Тютюнник «Проблема деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922 – 1937 гг.)» (1990), бачимо, що автор розглядає досвід діяльності інтернатних закладів для безпритульних дітей, зокрема дитячого будинку імені Т. Шевченка. Але, на наш погляд, автор занадто ідеалізує побут та загальну ситуацію, яка склалася в дитячих будинках того часу. Це пояснюється тим, що дослідниця аналізує лише показові заклади, оминаючи безліч звичайних дитячих будинків, ситуація в яких, за даними архівних матеріалів, була далека від задовільної [274].

Особливої уваги заслуговує дисертаційна робота В. Виноградової-Бондаренко «Виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках XX століття» (2001). Автор детально розкриває причини безпритульності в Україні у 20-30-х роках XX ст., досліджує особистості безпритульних дітей, навіть ділить їх на окремі категорії. Також, що є особливо цінним для дослідження обраної нами теми, автор торкається теми дитячих будинків, зокрема описує причини втечі дітей з них на вулицю [31].

Практики соціального виховання також торкалася Л. Штефан у дисертаційному дослідженні «Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.)» (2003) аналізуючи соціально-виховну роботу з безпритульними дітьми [296].

Аналіз дитячої безпритульності здійснив І. Іщенко у дисертаційній роботі «Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями

періоду непу (1921-1928 рр.)» (2003), який дослідив соціальні аномалії того періоду, до яких відніс і дитячу безпритульність. На наш погляд, у своєму дослідженні автор даремно часто поєднував дитячу безпритульність з так званим «бродяжництвом дорослих». Це соціальне явище потребує окремого аналізу. Також дивує той факт, що автор, характеризуючи соціальні аномалії, не згадав про наркоманію, адже з архівних матеріалів нам відомо, що великий відсоток безпритульних дітей, окрім алкоголю, вживали і наркотики (в основному кокаїн) [131].

Діяльність державних структур і громадських організацій у справі подолання безпритульності у 20-30-х роках ХХ ст. (зокрема таких, як «Ліга порятунку дітей», «Рада захисту дітей» та «Друзі дітей») досліджувалась у дисертаційному дослідженні О. Ільченко «Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині у 20-30-ті рр. ХХ ст.» (2005), де автор торкнулася питання виховання в дитячих будинках. Проте це дослідження носить регіональний характер і стосується лише Полтавщини [128].

Дослідженням системи народної освіти та соціального виховання у 20-30-ті роки ХХ ст. займалась О. Паращевіна у роботі «Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні» (2005). Автор детально охарактеризувала законодавчу базу, якою оперувала система народної освіти при подоланні дитячої безпритульності, дослідила наслідки голоду та евакуацію дітей з голодуючих регіонів України, а також торкнулася питання функціонування інтернатних закладів виховання безпритульних дітей (зокрема, наводила статистичні дані про кількість дитячих будинків та дітей у них) [198].

Статистичні відомості про вік та соціальний статус дітей у досліджуваний період наводила Л. Цибулько у дослідженні «Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 рр. ХХ ст.» (2005). На основі детального вивчення розвитку і практики діяльності

соціального виховання на Україні у 20-30-ті роки XX ст. автор часто наголошує на тому, що в досліджуваний період дитячий будинок був основною формою соціального виховання безпритульних дітей, а також дітей, які мали батьків. Дослідниця визначає роль сім'ї у процесі соціального виховання і намагання влади замінити сім'ю дитячим будинком, та все ж безперечну незамінність сім'ї у вихованні дитини було відстояно. А щодо виховання безпритульних дітей, то тут увага була звернена на патронатне виховання [287].

Сучасний дослідник В. Покась у монографії «Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917-2000 рр.)» (2005) досить повно охарактеризував роботу дитячих будинків, етапи їх розвитку в системі загальної середньої освіти, навів важливі статистичні дані про кількість дитячих будинків та дітей у них [209].

Ґрунтовне дослідження функціонування патронатного виховання у дитячих будинках зробила Н. Харикіна у праці «Детский дом как субъект формирования системы патронатного воспитания детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» (2008) [284]. Хоча означене дослідження фрагментарно торкається і 20-30-х рр. XX ст., стосуючись лише Росії, все ж таки у ньому цілковито розкрито психо-соціальні особливості дітей – вихованців дитячих будинків, що є важливим для більш ширшого розкриття обраної нами теми дослідження.

Щодо дисертаційного дослідження Р. Новгородського «Проблеми соціалізації особистості в педагогічній теорії і практиці України в 20-ті рр. XX ст.» (2009), то можемо сказати, що воно повністю розкриває підґрунтя виникнення та становлення системи соціального виховання на Україні у досліджуваний нами період. Також автором проаналізовано роль і специфіку діяльності інститутів соціального виховання, зокрема і дитячих будинків, форми і методи соціалізації дітей у них [185].

Таким чином, здійснивши історіографічний аналіз проблеми, можемо зробити такі висновки. Розвиток дитячого будинку в системі освіти України у 20-30-х роках XX ст. стали предметом ряду історико-педагогічних досліджень безпосередньо в досліджувані роки. Проте тогочасні дослідження мали здебільшого роз'яснювальний характер щодо роботи органів влади з подолання дитячої безпритульності та були сповнені прапагандиським змістом. У періодичних виданнях 20-30-х років XX ст. описувалися приклади соціального виховання лише у показових дитячих будинках та інших закладах соціального виховання, а що стосується часто незадовільної ситуації у звичайних рядових дитячих будинках (які і складали основну частину виховних установ), то ці факти замовчувалися.

Другий період (40-90-ті роки XX ст.) – період удосконалення основних принципів функціонування дитячого будинку України за принципами комуністичних догм, – характеризується появою перших дисертаційних робіт, що торкались обраної нами теми дослідження. Хоч історіографія цього періоду і представлена великою кількістю дисертацій, монографій, публікацій, які несуть у собі величезний обсяг фактичного матеріалу, та все ж більша частина з них не містить конструктивної критики і сповнені ідеологічним комуністичним змістом.

Історіографія третього етапу (починаючи з 1990 р.) – періоду «вільного» і «реального» дослідження та оцінки діяльності дитячих будинків України визначеного періоду, – представлена значним обсягом дисертаційних досліджень щодо проблем соціального виховання у досліджуваний нами період. Така цікавість до означеної теми зумовлена виділенням соціальної педагогіки у самостійну галузь знань та запровадженням в Україні професії соціального педагога (відповідно це питання стало предметом вивчення у ВНЗ). Частина написаних з аналізованої

теми робіт торкалася питання історії соціального виховання, зокрема і дитячого будинку як невід'ємної його частини.

Проте, аналізуючи історіографію проблеми розвитку дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років XX ст.), можемо зробити висновок, що в історико-педагогічній літературі поки що ця тема не розкрита повно і цілісно, а представлена описово та фрагментарно.

Джерельну базу дослідження становлять праці, створені впродовж усіх періодів історіографії. Довідник із джерелознавства історії України розглядає джерельну базу як сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Вона включає в себе джерела, що є продуктом людської діяльності, а також ті, що не залежать від неї: природничі, географічні та ін. [71, с. 44].

Здійснивши аналіз різних підходів до класифікації джерел, джерельну базу дисертаційного дослідження нами поділено на 2 групи: матеріали архівних фондів та опубліковані джерела.

Найбільший масив **архівних матеріалів** зосереджений у фондах *Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України*, зокрема, нами досліджено документи фондів: Всеукраїнського центрального виконавчого Комітету (ВУЦВК) (Ф.1), Ради народних комісаріатів України (Ф.2), Центральної Ради Захисту дітей (ЦРЗД) (Ф.20), Наркомосу УСРР (Ф.166), Центральної Комісії Допомоги дітям (ЦКДД) (Ф. 283), Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей» при Всеукраїнському ЦВК (Ф. 264). В архівних документах знаходяться матеріали, які відображають діяльність органів системи освіти з організації діяльності дитячих будинків України у досліджуваний період.

Великий масив інформаційних та статистичних відомостей про кількість та стан дитячих будинків, про кількість дітей у них опрацьовано на матеріалах фонду Наркомосу УСРР (Ф.166). При дослідженні архівних матеріалів Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей» при

Всеукраїнському ЦВК, нами проаналізована роль цього товариства у подоланні дитячої безпритульності, зокрема методи та форми його роботи у дитячих будинках. Щодо архівних матеріалів законодавчої бази, нормативних актів та розпоряджень, які регулювали становлення та розвиток системи освіти України і функціонування дитячих будинків, то найбільший масив таких документів було представлено у матеріалах фонду Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦК.

Велику кількість цінної інформації для дослідження обраної нами теми отримано з матеріалів фондів *Центрального державного архіву громадських об'єднань України:* Центральний комітет комуністичної партії України Документи відділу ЦК КП(б)У 1918-1923 рр. (Ф.1) та Документи з'їздів, конференцій, пленумів, бюро і секретаріату ЦК ЛКСМУ та його відділів 1919-1937 рр. (Ф.7). Фонди цього архіву містять матеріали, які висвітлюють особливості виховання дітей у дитячих будинках, а саме навіювання комуністичних догм, переконань, ідеалів безпритульним дітям. Також тут представлені архівні матеріали що містять постанови, інструкції, звіти про роботу установ соціального виховання в досліджуваний нами період.

Другу групу джерельної бази нашого дисертаційного дослідження іменуємо **опублікованими джерелами**. До них належать *законодавчі акти та постанови* ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Уряду СРСР та УСРР. У цих офіційно-політичних документах висвітлювалася робота уряду з питання розвитку системи освіти та подолання дитячої безпритульності. Основою таких постанов можна вважати: Декрети РНК РРСФРР «Про комісії для неповнолітніх», «Про скасування судів та ув'язнень для неповнолітніх правопорушників» (січень 1918 р.), «Про заснування Ради захисту дітей» (лютий 1919 р.), «Про дитяче харчування» (серпень 1921 р.), декрети РНК УСРР «Про заснування Ради Захисту Дітей України» (березень 1919 р.), «Про створення Комісій неповнолітніх» (червень 1920 р.), «Декларацію про

соціальне виховання дітей» (липень 1920 р.), «Про заходи боротьби з дитячою бездоглядністю» (січень 1921 р.), «Про створення Центральної комісії допомоги дітям» (лютий 1921 р.); постанови ЦВК і РНК СРСР «Про заходи з підготовки вихованців дитячих будинків до трудової діяльності» (вересень 1925 р.), Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» (серпень 1926 р.), «Про боротьбу з дитячою безпритульністю та бродяжницьким елементом» (квітень 1933 р.) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» (травень 1935 р.).

Також значну вагу серед офіційно-політичних документів мають *директиви* ВКП(б), ЦК ВКП(б), ВКП(б)У, *циркуляри та інструкції* Наркомату освіти СРСР, УСРР з питань напрямків розвитку системи освіти, подолання дитячої безпритульності, соціально-правової охорони дитинства [1; 2].

Окрему увагу варто звернути на *збірники нормативних документів і актів*, такі як: «Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (1920-1940 рр.)» [116]; збірник «Охорона дитинства» [197]; збірник «Дитяче право радянських республік». «Збірник чинного законодавства стосовно дітей» [70]. У названих збірниках зібрані декрети, постанови, розпорядження, законодавчі акти уряду, які забезпечували розвиток системи освіти України, регулювали соціально-правову базу охорони дитинства, контролювали процес подолання дитячої безпритульності та діяльність установ соціального виховання, зокрема дитячих будинків.

У процесі дослідження нами проаналізовано зміст збірників, що містили статистичні дані про чисельність та розміщення дитячих будинків по території України, а також кількість, вік та соціальний статус дітей у них [36; 42; 127; 202; 206; 231; 232; 257; 261; 262; 264; 266; 267; 277; 278; 286; 294]. Значний обсяг статистичних даних певною мірою компенсував нестачу об’єктивної критичної інформації з теми нашого наукового дослідження.

Досить часто і суттєво питання охорони дитинства розглядалися на з'їздах та конференціях, за результатами яких видавалися збірники для працівників соціального виховання та охорони дитячого населення [196].

Важливим і значним за обсягом джерелом обраного нами дослідження є *періодична преса 20-30-х років XX ст.* На сторінках газет та журналів висвітлювалися актуальні питання того часу, наводилися статистичні дані, нормативно-правові акти, друкувалися результати і приклади з різних аспектів цінних для нашого дослідження. Відтак, на сторінках газети «Комуніст» публікували статистичні дані та нормативно-правові документи [27, 61, 209]. У газеті «Народный учитель» не раз описувалися соціально-побутові умови життя вихованців дитячих будинків, піднімалися питання підвищення кваліфікації вихователів та педагогів закладів соціального виховання [77].

Особливої уваги заслуговують періодичні видання, на сторінках яких соціальне виховання у дитячих будинках було представлене досвідом роботи показових установ, висвітлення методів і форм соціального виховання в інтернатних установах. Значну увагу приділено порадам з організації трудового виховання дітей. Наприклад, у журналі «Детский дом» (№ 2, 1929) йшлося про те, що «…трудова підготовка вихованців дитячих будинків повинна починатися на основі політехнізму та самообслуговування. Окрім цієї підготовки, повинні бути пристосовані до прийому вихованців до себе на роботу і виробничі підприємства, при цьому не порушуючи свого призначення і планів своєї роботи. Дитячий будинок повинен також обростати своїми виробничими підприємствами, які б допомагали, хоча б тимчасово влаштовуватися вихідцям з дитячого будинку, до часу направлення їх на підприємство» [69, с. 24].

Доцільно виокремити журнал «Друг дітей», що виходив у Харкові з 1925 по 1933 роки. Зважаючи на тогочасне соціальне замовлення, він був

пройнятий комуністичною ідеологією на зразок: «Новий етап соціалістичного будівництва, проблема кадрів з усією гостротою ставить завдання перед дитячими будинками підготувати з дітей підлітків, колишніх безпритульних, через суспільно-виробничу працю, кадри для соціальної промисловості» [186, с. 6]. Проте на сторінках журналу інколи робилися категоричні висновки про реальний стан дитячих будинків України у 20-30-ті роки ХХ ст.: «На Україні дитячі будинки були переповнені дітьми, привезеними з голодуючих губерній Поволжя, із голодних міст України, а надалі вони почали поповнювати безпритульними. Ці дитячі будинки у своїй масі існували абияк, діти виростали в них паразитами, абсолютно не пристосованими до трудового життя» [259, с .16]. У будь-якому разі, в усій досліджуваній нами педагогічній періодиці того часу акцент виховної роботи в установах соціального виховання робився на тому, щоб забезпечити виховання з дитини дійсного громадянина комуністичної держави, що пояснювалося, насамперед, «провідною ідеологією» тогочасного суспільства.

Варто відзначити такі педагогічні журнали, як: «Народное просвещение» (1920–1922 рр.), «Друг детей» (1935–1932 рр.), «Путь просвещения» (1922, 1926 рр.), «Вопросы просвещения» (1925–1929 рр.), «Школа и жизнь» (1924–1929 рр.), «Право и жизнь» (1922–1928 рр.), «Вестник просвещения» (1922–1929 рр.), «Радянська освіта» (1923–1931 рр.), «Комуністична освіта» (1922–1933 рр.), «За марксистсько-ленінську педагогіку» (1931, 1932 рр.), на сторінках яких знайдено значний обсяг матеріалів, які розкривали практику діяльності державних установ та громадських організацій у становленні системи освіти України, розвитку і роботі дитячих будинків досліджуваного періоду; тут друкувалися науково-методичні рекомендації педагогам та вихователям закладів соціального виховання дітей і ще багато важливих і цінних матеріалів.

Особливе значення відіграють так звані *наративні джерела*, що складаються з художніх творів, мемуарів, пісень, віршів тощо. У них з неповторною душевністю описується життєвий досвід працівників або вихованців інтернатних установ: «…Виводили, а іноді навіть і виносили на руках знесилених від голоду, заляканих, приголомшених втратою близьких дітей. У спеціально створених дитячих прийомниках їх відмивали, годували, надавали першу медичну допомогу і розподіляли по дитячих будинках» [285, с. 11].

Не залишає байдужим мемуарна розповідь А. Батуєва «По зову сердца» про роботу з безпритульними у 30-х роках ХХ ст.: «… Робота з безпритульними виявилася для мене, молодого педагога, суворою і корисною школою життя. Коли я потім вів шахові гуртки при будинках піонерів, мені було легко вникати в дитячу психологію, характери, долі дітей. І мене не могли налякати ніякі важкі підлітки. Навпаки, з якихось причин позбавлені радощів сімейного життя, вони викликали у мене особливе співчуття…» [15, с. 111].

Така література хоч і не може використовуватися безпосередньо в дослідженні, але вона неодмінно допомагає зрозуміти і відчути тогочасні події, аби надалі можна було критично оцінювати документальні джерела. Щоб у статистичних даних про кількість дитячих будинків і дітей у них бачити не лише цифри, а й душі врятованих дітей.

Отже, охарактеризувавши джерельну базу нашого дисертаційного дослідження, дійшли висновку, що вона досить широка і різноманітна, включає в себе матеріали фондів державних архівів; законодавчі акти, постанови та директиви; збірники документів та матеріалів; періодичну пресу, мемуари та художні твори.

Таким чином, проведений аналіз історіографічної та джерельної бази дослідження забезпечив нас повноцінним фактичним матеріалом, що дав можливість повною мірою, з більшою об’єктивністю розкрити питання

організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

1.2. Розвиток системи освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

У досліджуваний нами період дитячий будинок визначався як установа, покликана забезпечити дитині повноцінне навчання й виховання. Процеси навчання координувалися відповідно до положень Наркомосу України. Нестабільна економічна і соціальна ситуація в країні позначилася і на становленні та розвитку системи освіти України, і результаті – на діяльності безпосередньо дитячого будинку. Звідки випливає, що питання є актуальним у межах нашого дисертаційного дослідження.

Метою цього підрозділу визначено дослідження особливостей розвитку системи освіти України у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.

Перед з'ясуванням поняття «система освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.» визначимо, що являє собою система освіти як явище загалом.

Для початку з'ясуємо, як тлумачиться поняття «система освіти» у педагогічній літературі.

Так, за навчальним посібником «Педагогіка: теорія та історія» (1995), *система освіти* – це сукупність навчальних і навчально-виховних закладів, які відповідно до законів забезпечують загальну середню і вищу освіту, здобуття спеціальності або кваліфікації, підготовку або перепідготовку кадрів для економіки і культури [37, с. 27]. У підручнику С. Баранова «Педагогика» (1987) *система освіти* визначається як сукупність усіх типів навчально-виховних закладів, що здійснюють основні принципи політики держави в галузі освіти [14, с. 53].

У посібнику М. Болдирєва «Педагогика» (1968) це поняття подається як сукупність навчально-виховних закладів країни (дошкільних, шкільних, позашкільних, професійних, культурно-просвітних), що здійснюють виховання, освіту та навчання, підготовку молодого покоління до життя [24, с. 27].

У виданні «Советская система народного образования» (Саратов, 1928 р.) системою народної освіти називається визначений державною владою шлях для виховання і навчання молодого покоління і дорослих громадян [177, с. 5].

Порівнюючи сучасні визначення та визначення дослідників 20-х років ХХ ст., бачимо суттєву різницю у розумінні одного й того ж поняття. Цьому є безліч пояснень, серед яких – відмінність поглядів на систему освіти досліджуваного періоду; ідеологічних переконань поколінь; розвиток наукового та технічного прогресу тощо.

Ґрунтовну і детальну періодизацію розвитку педагогічної думки в Україні запропонувала О. Сухомлинська у навчальному посібнику «Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем» (Київ, 2003 р.) [272]. Зокрема, вона поділила розвиток педагогіки в Україні на наступні періоди:

1. IX – XУI ст. – педагогічна думка княжої доби;
2. 1569 – сер. XУII ст. – педагогіка в контексті слов'янського Відродження;
3. друга половина XVII – XVIII ст. (українського бароко) – педагогічна думка і школа Козацької доби;
4. XIX ст. – 1905 рік педагогічне просвітництво – становлення модерної педагогічної думки;
5. 1905 – 1920 рр. – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу;

6. 1920 – 1991 рр. – українська педагогічна думка і школа радянських часів [272, с. 65].

Та, відповідно шостий період було поділено на наступні етапи:

1. 1920-1923 рр. – етап експериментування й новаторства;

2. 1933-1958 рр. – українська педагогіка як складова «російсько-радянської» культури;

3. 1958-1985 рр. – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток;

4. 1985-1991 рр. – становлення сучасного етапу розвитку української педагогічної думки в рамках радянського дискурсу;

5. 1991 р – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [272, с. 65–66].

Відповідно, до часових меж нашого дослідження, важливими для нас являються перший та другий етапи шостого періоду зазначеної вище періодизації. Зокрема, щодо першого етапу (1920–1933 рр.) як зазначає О. Сухомлинська: «Характерною рисою цього етапу були: створення власної, оригінальної системи освіти, в основі якої лежали професіоналізація та соціальний захист дитинства; розбудова національного змісту навчання й виховання (викладання рідною мовою, включаючи і мови національних меншин, українознавчі курси (комплекси): краєзнавство, історія України, українська мова і література, географія України) [272, с. 58–59]. Відповідно, на даному етапі швидкими темпами починає розвиватися педагогічна думка. І найбільш яскравими її представниками були педагоги І. Соколянський, О. Залужний, Я. Чепіга та ін. аналізуючи іноземний педагогічний досвід створювали свої адаптовані до України педагогічні ідей, концепції, тощо, які і становили основу системи освіти означеного періоду. Другий етап вище згаданої періодизації (1930–1950 рр.), зокрема нас цікавить його початок, а саме до середини 30-х років XX ст. характеризується розривом з

національним корінням, уніфікацією, регламентацією і стандартизацією у розвитку системи освіти України [272, с. 61].

Звертаючись до минулого, зазначимо, що основи української системи освіти були закладені ще у роки революції (1917–1924 рр.). Відповідно, варто також звернути увагу на періодизацію, запропоновану В. Марковим у підручнику «Советская система народного образования УСРР. (Материалы к истории развития системы народного образования УССР)» (1928). Відповідно до змісту якої, освітня справа на Україні пережила декілька етапів: перший етап (1917–1920 рр.) характеризується придушенням освітньої справи через громадянську війну; другий етап (1920–1922 рр.) визначається масовим скороченням освітніх закладів в наслідок соціального та економічного занепаду країни; третій етап (1922–1924 рр.) є часом становлення системи освіти України на шлях розвитку; четвертий етап (1924–1928 рр.) описується як період оформлення та розвитку педагогічного процесу у навчальних закладах [177, с. 8,9]. У нашому дослідженні будемо використовувати означену періодизацію, але, на відміну від її автора, який коротко описав ці етапи, детально проаналізуємо розвиток системи освіти України на кожному з перелічених етапів.

Перший етап – період безперервної громадянської війни, інтервенції, бандитизму (1917–1920 рр.). На цьому етапі освітні заклади зазнавали руйнувань і знищень, відповідно освітня справа була відтиснута на другий план: «… у цей самий час по всій країні пройшла хвиля революційних мітингів, зібрань, дискусій, видавалися поспіхом газети, листівки, брошури, проходили червоні і білі армії, зливались у відчайдушній битві революція і контрреволюція. Все це підіймало не лише робочі маси, а і окремі глухі сільські куточки, втягувало в боротьбу, навчало і виховувало. Величезна за ці роки була роль партії, профсоюзів, жінвідділів, комсомолу і Червоної Армії; величезна була роль усного живого слова і роль друку. Тут визначалася широка позитивна сторона цього періоду у справі освіти» [237, с. 12].

Однак, незважаючи на утиски і переслідування освітян владою, у грудні 1917 р. у Харкові було організовано більшовицький уряд, і хоч його діяльність і була припинена революцією на декілька років, та все ж у 1919 р. було відновлено Українську Радянську Соціалістичну Республіку і створено Народний комісаріат освіти [121, с. 57–59]. Він одразу розробив проект «Положення про єдину трудову школу УСРР» і відповідно до нього видав постанову «Про впровадження в життя початків єдиної трудової школи» [235, с. 38]. Хоча пізніше вона і не була підтримана на Першій Всеукраїнській нараді з освіти (березень 1920 р.), та все ж її можна вважати першим кроком у створенні системи народної освіти України, яка тепер почала розвиватись окремо від російської системи освіти.

Другий етап – революційно-руйнівної роботи (1920-1922 рр.). У ці роки відбувалася рішуча ліквідація організаційних форм старої системи народної освіти. Цей етап характеризується голодом та величезним напливом дітей до інтернатних установ. Статистичні дані кінця 1921 р. свідчать, що число повних сиріт у Донбасі досягло 40 тис., на Київщині – близько 30 тис., якщо до цих цифр додати ще дані про напівсиріт, то з 8 мільйонів дітей України восьму частину складали діти-сироти та напівсироти [208, с. 13].

На початку 1920 р. Нарокомос України почав визначати свою освітню політику у державному масштабі й ухвалив «Схему Народної Освіти УСРР» (рис. 1.1).

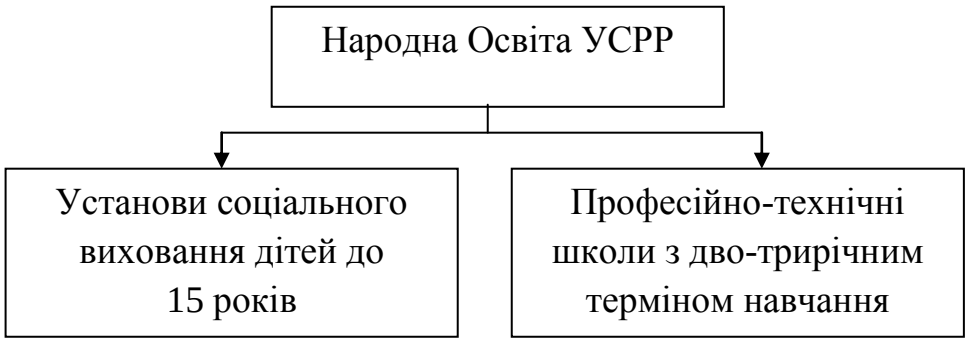

Рис. 1.1. Схема Народної Освіти УСРР [121, с. 65].

У липні 1920 р. була видана «Декларація про соціальне виховання дітей», яка визначала основне завдання Наркомосу України: «покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю «дитячими будинками» [9, с. 135]. Зміст Декларації полягав у тому, щоб одразу переробити чинну систему виховних і навчальних закладів для дітей: сади, приюти, школи та ін. Такі установи дістались у спадщину від «буржуазної доби», і тепер основним завданням Декларації було зламати стару конструкцію і реорганізувати усі вищезгадані типи дитячих установ у єдину динамічну систему соціального виховання, а основною організаційною формою визнати дитячий будинок. При цьому до дитячого будинку, окрім дітей-сиріт, прагнули влаштовувати і дітей, що мали батьків. Це пояснювалося скептичним поглядом на роль сім'ї у вихованні дитини. Українське суспільство переконувалось у тому, що сім'я не здатна забезпечити повноцінне виховання дитини. Країна переживала часи розрухи та економічної кризи. Сім'я як складова суспільства була ослаблена. Відтак, провідний український діяч, революціонер, з 1920 по 1922 роки – нарком просвіти України, Г. Гринько зазначав, що: «… в умовах, коли сім'я не здатна виконувати економічну й виховну функції, створення системи соціального виховання стає просто неминучим» [51, с. 288]. Тому український радянський уряд повністю зосередив справу освіти і виховання у свої руках, взявши за основу соціального виховання дитячий будинок як найоптимальнішу установу, в якій відповідно відбуватиметься соціалізація молодого громадянина [9, с. 46–47]. Такі підходи до освіти і виховання зокрема призвели до відчуження сім'ї і школи на початку 20-х років ХХ ст.

Так, хоча школа і зазнала певних скорочень, та держава не ладна була її ліквідувати зовсім, хоча б за браком коштів на такі глобальні реформування системи освіти. Можна переконатись у тому, що школа лишилася невід'ємною частиною системи освіти, аналізуючи систему народної освіти УСРР, запропоновану Г. Гриньком у 1920 р. (рис. 1.2).

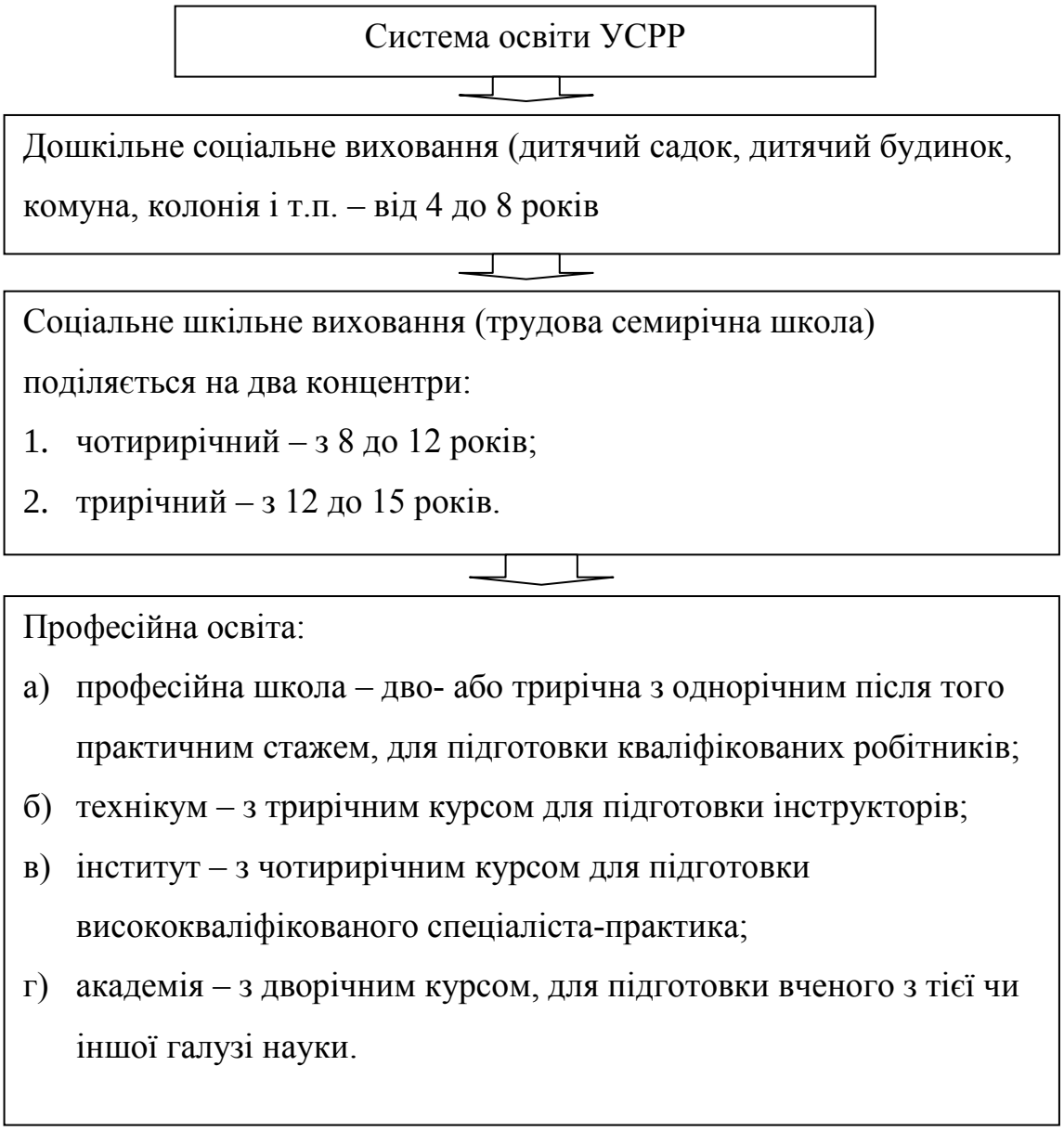

Рис.1.2. Система освіти УСРР [52, с. 3–8]

Звісно, така система була не ідеальною і пізніше була дещо змінена, але, без сумніву, вона була значним здобутком освітян на початку 20-х років XX ст.

Що стосується навчальних закладів суто для дітей, то тут варто звернути увагу на «Кодекс законів про народну освіту УСРР» (листопад 1922 р.) за яким визначалися такі види навчально-виховних закладів для

дітей: дитячий садок (4-8 років); трудова школа (8-15 років) і паралельно дитячий будинок (4-15-17 років) [9, с. 91].

Отже, другий етап характеризується кардинальним змінами у системі освіти УСРР, тобто це час зламу старої схеми і поступове формування нової.

Третій етап – встановлення і закріплення нових організаційних форм радянської системи народної освіти УСРР (1922–1924 рр.). В основному в цей час робота Наркомосу була спрямована на поглиблення та вдосконалення вже сформованої навчально-методологічної роботи.

Дитячий будинок як основна форма соціального виховання дітей не виправдав покладених на нього сподівань, і з середини 20-х років XX ст. починається і скорочення їх кількості. Відтак, основним типом навчання і виховання дітей стала семирічна школа, яка складалася із двох концентрів: нижчого (із 4-річним курсом) і вищого (з 3-річним курсом). Постановою Ради Народних Комісарів (24 листопада 1924 р.) 4-річну школу було визнано основним типом трудової школи і проголошено її загальнодоступною і безкоштовною [9, с. 70].

Основними ідеями освіти того часу було ліквідування неписьменності серед дитячого населення та загальна українізація освіти. У 1923 р. декретом Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету було проголошено українізацію державних органів [182, с. 165], що поклало початок українізації, пік якої припадає на 1925 р.

Шкільна освіта цього етапу орієнтувалася на максимальне залучення дитячого населення до школи та надання основних елементарних знань. Аналізуючи склад дитячого населення України у віці від 4 до 15 року на кінець 1923 р., маємо такі цифри (Табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Чисельність дітей відповідно до соціального статусу чи віку [177, с. 35]

Категорії дітей (залежно від соціального статусу чи віку)	Кількість дітей	У %
Усього дітей у віці від 4 до 15 років	8 000 000	
Дітей шкільного віку	4 800 000	60%
Дітей дошкільного віку	2 000 000	25%
Напівсиріт	500 000	6,26%
Сиріт	250 000	3%
Із них охоплено навчально-виховними закладами України всього	1 650 000	
Дітей шкільного віку	1 528 000	33%
Дітей дошкільного віку	10 000	0,5%
Напівсиріт	10 000	2%
Сиріт	110 000	40%

Кількість дітей, що не були охоплені навчанням, просто вражає, оскільки більшість із них навіть не вміли писати і читати.

Також маємо статистичні дані щодо кількості установ соціального виховання дітей та кількості дітей шкільного віку в них на початок 1923 р. (Табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Відповідність кількості установ соціального виховання до кількості дітей шкільного віку в них [177, с. 36]

Установа соціального виховання дітей шкільного віку	Кількість установ	Кількість дітей	Кількість педагогів
Школи	17.110	1.423.771	46.480
Дитячі будинки	1.928	114.030	9.510
Заклади СПОН	48	2.690	194
Заклади для дефективних дітей	54	1.586	332
Денні дитячі будинки	211	8.268	446
Усього	19.404	1.548.290	57.157

У 1920–1921 роках було 23 179 закладів соціального виховання та навчання, у яких перебувало 2 122 354 дитини [177, с. 36]. А порівнюючи з наведеними даними (у таблиці 1.2), бачимо, що порівняно з 1923 р. кількість установ соціального виховання та навчання дітей зменшилася на 18%, а дітей у них – на 28%. Така тенденція пояснюється наслідками голоду та розрухи у країні.

На кінець 1924 р. мережа дитячих установ охоплювала:

- установи охорони дитинства: приймальники, колектори-розподільники для нормальних дітей і неповнолітніх правопорушників, відкриті дитячі будинки, сільськогосподарські колонії для безпритульних і неповнолітніх правопорушників і дитбудинки для неповнолітніх правопорушників;
- установи нормального дитинства: міські і сільські трудові школи, дитячі будинки-інтернати, денні дитячі будинки, дитячі містечка і дитячі садки;
- установи дефективного дитинства: основні і допоміжні дитячі будинки для розумовоівідсталих, сліпих і глухонімих дітей;

- установи організації комуністичного дитячого руху: дитячі клуби, бібліотеки, літні дитячі колонії, майданчики, табори, дитячі театри [233, с. 41].

Цей етап у роботі Наркомосу УСРР характеризується переходом від адміністративного керування навчальним закладами до інспектування. Один із керівників Наркомосу УСРР Я. Ряппо виступив з доповіддю «Про адміністративний апарат та інспектування», яка слухалась на З'їзді Губнаросвіти України (1923), і було прийнято постанову, яка визначала основні положення та принципи впровадження інспектування [177, с. 25–27] (Додаток А). Рішення, що були визначені в постанові, не одразу приводилися в дію на місцях, звісно, були певні труднощі, але загалом ця реформа дала можливість Наркомосу УСРР вирівняти методологічну та педагогічну роботу у своїх апаратах на місцях і культурно-навчальних закладах.

Відтак, зауважимо, що на цьому етапі в системі освіти не відбулося значних кардинальних змін. Робота Наркомосу УСРР була спрямована на розвиток і вдосконалення чинної системи освіти.

Четвертий етап – оформлення педагогічного процесу в закладах Наркомосу (1924–1928 рр.). У структуру освіти були внесені певні поправки і доповнення.

У цей час відбувалася переорієнтація з дитячих будинків на школу: «… дитячі будинки відходять на другий план, а найпильніша увага з боку партії і держави надається школі, яка шукає зближення із сім'єю» [9, с. 137]. У 1926–1927 роках починається процес активної розбудови шкіл та їхнього ремонту.

Також у цей час розгортається з повною силою процес українізації освіти. У школах для розв'язання завдань соціального виховання педагоги пропонують використовувати творчу спадщину Т. Шевченка, але розглядаючи її при цьому крізь призму марксистського бачення [85, с. 17].

Це, звісно, давало позитивні результати у справі дитячої освіти, але все ж на вулиці досі перебувала велика кількість безпритульних дітей, яка, до того ж, мала тенденцію до зростання. Причиною цього була надскладна економічна ситуація у країні і, як наслідок, безробіття дорослого населення, яке не могло прогодувати дітей, і ті змушені були іти на вулицю. Так як одним із завдань Наркомосу УСРР була ліквідація дитячої безпритульності, то, окрім улаштування дітей до інтернатних установ, було вирішено віддавати дітей на приватний патронат. Хоч таке розв'язання проблеми і практикувалось в УСРР, але воно не було оформлене на законодавчому рівні. У 1927 р. приватне патронування було реорганізоване у трудове виховання дітей дитячих будинків шляхом передачі їх до сільськогосподарських установ, відповідно до постанови РНК УСРР від 6 січня 1927 р. [325, арк.3].

У цей же час виходить постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про стан народної освіти на Україні» від 12 лютого 1927 р. У ній відзначалося що в УСРР за останні роки відбулося значне охоплення дітей шкільною освітою, а робота з ліквідації неписьменності дає позитивні результати. Нарком освіти УСРР М. Скрипник у своїй доповіді на X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.) зробив висновок, що: «… за останні два роки кількість письменних виросла у містах майже у 2 рази (з 42 до 70 %), а на селі – понад 3 рази (з 15,5 до 50 %). У багатьох містах початковою школою було охоплено 100% дітей, і в 181 інституті і технікумі навчалося 55,5 тис. студентів» [153, с. 368–370]. Ці дані свідчать про величезну роботу, пророблену Наркомосом освіти УСРР за такий незначний період часу.

Відтак, до кінця цього етапу в Україні була сформована система освіти УСРР (Додаток Б), що охоплювала досить широку й різноманітну культурно-освітню діяльність і була скерована на:

1. «Охоплення навчально-виховною організованою діяльністю всього дитинства.

2. Підготовку для потреб комуністичного будівництва кваліфікованих практичних і наукових робітників різних фахів і ступенів кваліфікації з максимальним забезпеченням в цьому переважної ролі пролетарія та бідняцьких верств селянства.

3. Широку масову політико-освітню діяльність серед всіх дорослих трудящих у напрямі піднесення їхньої загальної та технічної грамотності, культури, опанування всіх попередніх досягнень людства в галузі науки, техніки, мистецтва, загартування та залучення їх до активної і свідомої боротьби за комунізм» [120, с. 25–26].

Аналізуючи події, що відбувалися в освітній сфері УСРР у 1924–1928 рр., можемо зробити висновок, що на цьому етапі формування системи освіти переосмислювалося місце дитячого будинку та семирічної школи у справі виховання і навчання дітей, і перевагу у цьому питанні надали трудовій школі. Зокрема значні зрушення в кращий бік були у справі подолання неписьменності серед дитячого населення.

Відповідно до предмета та задач дослідження, нами було уточнено означену періодизацію формування та розвитку системи освіти України 20-х років ХХ ст. а також розширено межі дослідження до початку 30-х років ХХ ст. Відтак, до наведених вище 4-х етапів додаємо 5-й (1928–1933 роки ХХ с.)

П’ятий етап – уніфікація системи освіти УСРР та перехід від соціального до комуністичного виховання та навчання (1928–1933 рр.).

Якщо на початку 20-х років ХХ ст. поширилася теорія «відмирання школи», а сім’ю намагалися всіляко відсторонити від виховання дитини, то на початку 30-х років ХХ ст. думки стосовно цього кардинально змінилися. Відтак, 5 вересня 1931 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про початкову і середню школу», у якій йшлося, що: «… ЦК підкреслює збільшуване значення і роль школи в соціалістичному будівництві» [148, с. 544]. Також у

постанові наголошувалося на залученні сім'ї та громадськості до активної участі у житті школи. Влада зрозуміла, що через школу зможе залучити суспільство до активних дій у розбудові нової соціалістичної держави. Школа стала своєрідним інструментом впливу органів державної влади на народ.

У кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. постало питання про загальносоюзну уніфікацію системи освіти. Якщо раніше Наркомос УСРР виступав за створення власної системи освіти не лише тому, що вона українська, а й тому, що взагалі вважав її більш відповідною до умов розвитку цілого соціалістичного будівництва, а тому настоював, щоб її швидше запроваджували в інших республіках [120, с. 9], то тепер все частіше почали говорити про ліквідацію розбіжностей в освіті, що існували в республіках. Прихильниками таких думок були і керівники освіти УСРР, зокрема М. Скрипник. У 1929 р. він заявив, що «… на цьому етапі ні російська, ні українська системи освіти не існують у своїй первісній формі й ніяких розбіжностей між ними не повинно бути, відтак існує нагальна потреба їх уніфікації» [243, с. 18].

Вирішальний крок в уніфікації освіти був здійснений В. Затонським – партійним і державним діячем, академіком Всеукраїнської академії наук, який у 1933 р. ініціював ухвали про уніфікацію російської та української освітніх систем і написання спільних підручників. Під керівництвом В. Затонського Народний комісаріат освіти УСРР хоча офіційно й залишався українським, але фактично виконував директиви керівництва СРСР. Зокрема, в українських школах було збільшено кількість годин на вивчення російської мови та літератури.

У цьому ж році виходить постанова ЦК КП(б)У, яка започаткувала придушення української національної культури. Остаточного удару по

розвитку освітньої політики та українізації українського суспільства загалом завдав штучно створений голодомор 1932–1933 років.

Відтак, п’ятий етап розвитку системи освіти УСРР характеризується переосмисленням педагогічних надбань 20-х років ХХ ст., які вже критикувалися, були висунуті обвинувачення у засміченні освіти націоналістичними ідеями і т.п. З педагогіки 30-х років ХХ ст. витісняють ідеї соціального виховання і за методологічні основи визнають лише марксистсько-ленінські теорії.

Аналіз становлення та розвитку системи освіти УСРР, опираючись на наведені вищі періоди, дає нам можливість дослідити цю частину історії більш критично і детально. Можемо сказати, що освітяни УСРР за відносно малий період часу (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.) зробили надзвичайно багато для радянізації українського суспільства після поразки української революції (1917–1920 рр.).

Спочатку українська система освіти почала розвиватись окремо від російської. Прийнята «Декларація про соціальне виховання» (1920) визначала мету та напрямки української освітньої системи у 20-х роках ХХ ст. Відтак, концепція соціального виховання була провідною у розвитку системи освіти, а дитячий будинок визнавався головною інституцією виховання і навчання дітей. Школа та сім’я відступали на другий план. Але, як відомо, дитячий будинок не виправдав покладених на нього сподівань, і у кінці 20-х років ХХ ст. шкільництво починає розвиватись і розбудовуватися за участю батьків та суспільства зокрема.

Така відносна самостійність УСРР тривала недовго. На початку 30-х років ХХ ст. система освіти зазнала уніфікації, ідеї соціального виховання були замінені на марксистко-ленінські теорії в педагогіці. Політика українізації була зупинена й в основу освіти були покладені ідеї комуністичного класового виховання.

Ураховуючи тему, предмет та завдання нашого дослідження, вважаємо за потрібне зосередити нашу увагу на місці дитячого будинку в системі освіти України в досліджуваний період. Аналізуючи вищезгадану періодику, бачимо, що дитячий будинок у кожному з п'яти етапів формування системи освіти України займав значне місце і саме ця установа соціального виховання і навчання ставала приводом для дискусій та суперечок освітян та науковців того часу.

Отже, історія виникнення та розвитку дитячого будинку, як основної складової системи освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. вимагає окремого дослідження.

1.3. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку дитячого будинку в системі освіти України в досліджуваний період

Характеризуючи систему освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст., нами визначено, що дитячий будинок був невід'ємною її складовою, тобто основною установою соціального виховання дітей.

Проводячи паралель між минулим і сучасністю, бачимо, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства дитячий будинок є цілком сформованою державною установою. У більшості сучасних педагогічних джерел, зустрічаються визначення поняття «дитячий будинок», які за своїм змістом однакові або ж мають несуттєві відмінності. Зокрема: *«Дитячий будинок* – це державний заклад для дітей-сиріт і дітей, батьки яких не забезпечують догляду за ними» [45, с. 94]; це «державний виховний заклад для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування внаслідок їх хвороби, смерті, позбавлення батьківських прав та інших причин. Дитячий будинок вирішує завдання збереження життя та здоров'я дітей, їх виховання, навчання, підготовки до самостійного життя і трудової

діяльності» [245, с. 76]; це «державний виховний заклад для дітей, які залишились без батьківської опіки» [183, с. 54].

У навчальному посібнику О. Безпалько «Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі» (2009) дитячий будинок визначається як державний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Виділяється три типи дитячих будинків: дошкільні – для дітей 3-7 років; шкільні – для дітей 7-17 років; змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку. У будинку діти залучаються до різних видів діяльності: пізнавальної, трудової, спортивної, ігрової, побутової тощо. При кожному дитячому будинку діє опікунська рада, до якої входять представники місцевих органів народної освіти, члени педагогічного колективу [17, с. 109].

Сучасні визначення та характеристика дитячого будинку дає нам можливість сформувати чітке уявлення про структуру та організацію дитячого будинку XXI століття.

Звертаючись до історико-педагогічної спадщини 20–30-х років XX ст., бачимо відмінне від сучасного сприйняття дитячого будинку і, відповідно, маємо інше його визначення.

У хронологічних межах нашого дослідження перше визначення поняття «дитячий будинок» зустрічаємо у «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» (1920), відповідно до якої дитячий будинок визначався як установа, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з собі подібними росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новому людському суспільстві [173, с. 238] У виданні «Порадник по соціальному вихованні дітей» (Харків, 1921) дитячий будинок визначався як трудова дитяча комуна для дітей від 4 до 15 років, де організовувалося колективне життя дітей; де дитина жила, виховувалася, їй давалося повне матеріальне забезпечення, освіта, згідно з «... єдиним планом освітніх занять

у дитячих установах», і все, що входило до поняття виховного процесу єдиної психофізичної організації дитини; діти й дорослі (керівники) у дитячому будинку становили єдиний колектив, що самоуправлявся й самообслуговувався за вимогами «нової комуністичної педагогіки». У цьому ж виданні визначається план життя та постійність в дитячому будинку: «Згідно з природою дитини й природою нового комуністичного суспільства, організація дитячого життя була безперервною (постійною) – як для всієї установи, так і для кожної дитини від 4 до 15 років, – це і був План життя постійного дитячого будинку» [211, с. 26].

Дещо пізніше, у журналі «Радянська освіта» (1926) зазначається, що дитячий будинок у системі соціального виховання є окремим типом установи, що цілком охоплює все життя дитини: від харчування до виховання і навчання [79, с. 13].

У збірнику «Система народної освіти» (1929) дитячий будинок визначається як установа, що охоплює дітей від 4 до 15 років, які зовсім «випали» з родини – сироти, діти, покинуті батьками, тощо, тобто охоплюють найкволішу й найбеззахиснішу частину дитинства. У цих установах діти перебувають весь час, і відповідно до цього «навчально-виховний процес повинен цілковито охоплювати все життя дитини і являти собою цілу систему заходів: до організації дітьми свого життя, ув’язування життя дитячого колективу з життям цілого суспільства, скерування навчально-виховного процесу на підготовку за вищенаведеними загальними установками працездатних, озброєних знаннями та навичками активних будівників комунізму» [120, с. 29].

Отже, аналізуючи визначення та характеристику дитячого будинку як соціальної установи 20 – 30-х років ХХ ст., можемо зробити висновок, що у зазначених трактуваннях робився акцент на тому, що дитячий будинок повинен був цілком охоплювати життя дитини, забезпечуючи їй повноцінний

розвиток у всіх аспектах її життя. Сучасні ж дослідники визначають дитячий будинок як «виховний заклад».

Ще одна відмінна риса у трактуванні досліджуваного нами поняття – дитячий будинок XXI ст. визначається саме як «державний заклад виховання дитини». У визначеннях 20 – 30-х років XX ст. дитячий будинок трактується як «установа» або «окремий тип установи» без конкретної його приналежності до державних виховних установ. Для таких розбіжностей у розумінні одного й того ж поняття є об'єктивні пояснення, для висвітлення яких слід повернутися до історії виникнення та розвитку дитячого будинку як складової системи освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст.

Дитячий будинок як навчально-виховний заклад, заклад соціального виховання має свою історію, зі своєрідними, яскраво вираженими ухилами в різноманітні історичні періоди. Як свідчить аналіз історико-педагогічних досліджень, спроба періодизації розвитку дитячого будинку досліджуваних років була здійснена рядом дослідників. Так Н. Щибриним у журналі «Вестник просвещенца» (1926) було виокремлено такі періоди розвитку дитячих будинків України: перший період (1918–1920 рр.) – період, який поставив перед собою завдання дати в дитячому будинку соціальне виховання в повному розумінні цього слова; другий період – це період голоду 1921–1923 років. Цей період можна назвати трагічним. Тут не було місця виховній роботі. Перед суспільством постало питання про порятунок дитячих життів; третій період – 1924–1925 роки. У цей час велика увага була звернута на проблему виховання у дитячих будинках, але обстановка ще не була цілком сприятливою, хоча робота зрушила з місця [133, с. 23–24].

Ще одну періодизацію розвитку дитячих будинків здійснив В. Дюшен у статті «Цільова установка дитячих будинків, дитячих містечок і дитячих колоній», що була опублікована у журналі «Радянська освіта» (1926), відповідно до якої автор визначив такі етапи розвитку дитячого будинку

України: перший етап (1919–1922 рр.) характеризується масовим будівництвом дитячих закладів, які мали стати закладами соціального виховання для більшості дітей Радянського Союзу; другий етап (1923–1925 рр.) був періодом переходу до нової економічної політики, що змінило ставлення до завдань дитячого будинку в системі соціального виховання; третій етап починається 1926 р., і тут автор уже говорить про перспективи розвитку дитячих будинків у системі освіти України [88, с. 9–12].

На основі періодизацій запропонованих дослідниками, нами укладено ще одну. Відтак, визначаємо 3 етапи розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – на початку 30-х років XX ст.: перший етап (1919 – 1920 рр.) – зародження дитячого будинку; другий етап (1921 – 1923 рр.) – період масової розбудови дитячих будинків; третій етап (1924 – 1935 рр.) – переосмислення значення дитячого будинку як виховної установи – часи скорочень та реорганізацій. Зупинимося на аналізі кожного з означених етапів.

Перший етап – (1919 – 1920 рр.). В Українській СРР дитячі будинки почали створюватись у 1919 році, відповідно цей рік обрано початком першого етапу періодизації. У цілому дитячі будинки мають складне дореволюційне минуле. Царські притулки та інтернати були місцем каліцтва дітей: «Утримувались у них діти-сироти, причому прямо-таки в жебрацьких умовах – у бруді, голоді, без медичної допомоги, як виховні методи використовувалися жорстокі покарання. Підлітки виконували важку фізичну роботу, використовувалися як безкоштовна робоча сила, безкоштовна прислуга. Шкільного навчання, як такого, не існувало» [285, с. 9]. На початку 1919 року на Україні з 7 600 000 дітей приблизно 1/8 частина були безпритульними [79, с. 11]. Така ситуація з масовою дитячою безпритульністю пояснюється такими історичними причинами: громадянська війна, епідемії, голод і т.д. Насамперед радянська влада мала подбати про

порятунок дитячого населення. Для початку було ліквідоване слово «притулок», його замінила назва «дитячий будинок». Відповідно, змінилася система виховання в дитячих будинках – були відмінені тілесні покарання, карцери. У збірнику «Педагогика современного детского дома» (1927) зазначалося: «Діти у дитячих будинках, – державні діти, для яких батьком є держава, матір'ю – вся робітничо-селянська громада» [169, с. 10].

За 1919 – 1920-ті рр. мережа дитячих будинків розросталася значними темпами. Зокрема, у дисертаційному дослідженні «Історія виникнення та розвитку дитячих будинків Української СРР у період з 1917 по 1929 рр.» (1954) С. Коваленко наводить такі дані: «… на 1 червня 1919 року, наприклад, у Київській губернії було 49 дитячих будинків, а в 1920 році їх стало 134. У Донецькій губернії на 1 грудня 1919 року було 76 дитячих будинків, а у 1920 році їх кількість досягла 154» [134, с. 94].

До кінця 1920 року в УСРР налічувалося 662 дитячих будинки, у яких виховувалося 25247 дітей [314, арк. 10]. Означені дитячі заклади мали певну типізацію, відповідно до їх кваліфікації. Відтак, у 1919 році дитячі будинки були таких типів: дошкільні, шкільні, спеціальні (для дітей, які вже «торкнулися світу злочинності»), санаторні і лісові школи (для хворих і ослаблених дітей). Називались вони по різному – дитячі містечка, села, колонії, школи-комуни, будинки піонера [285, с. 11]. У всіх закладах намагалися забезпечити навчання дітей. Проте, як свідчить тогочасна практика, за браком коштів, унаслідок складної економічної ситуації, держава не могла надати дітям, вихованцям дитячих будинків, усіх необхідних умов для повноцінного розвитку та виховання.

У березні 1920 р. у Харкові відбулася Перша всеукраїнська нарада з освіти, у якій була вперше опублікована «Схема Народної Освіти УСРР», де зазначалося, що соціальне виховання повинно стати одним із напрямків освіти. Вже через декілька місяців, а саме в серпні 1920 р., відбулася Друга

всеукраїнська нарада з освіти, в результаті якої Наркомос УСРР видав «Декларацію про соціальне виховання». Вона визначала зміст соціального виховання і мала на меті зорганізувати усе дитяче населення УСРР: «… В основу соціального виховання був покладений дитячий будинок» [235, с. 16]. Цим документом було визначено чітке місце дитячого будинку в системі освіти України на початку 20-х років ХХ ст. У цілому система дитячих закладів для безпритульних дітей складалася з таких установ: прийомники, колектори, реформаторіуми, постійні та денні дитячі будинки [307, арк. 69]. Проміжною формою між постійним і денним дитячим будинком був відкритий дитячий будинок, організацію якого забезпечила постанова Наркомосу УСРР від 10 червня 1920 р. «Про створення відкритих дитячих будинків» (Додаток В).

Якщо на початку досліджуваного нами етапу а саме, у 1919 р., на виховання до дитячих будинків приймалися лише діти-сироти, то тепер, у 1920 р., цей заклад соціального виховання був відкритий і для дітей, які мали батьків. Мало того, дитячий будинок визнавався найкращою установою виховання дитини, на відміну від сім'ї, можливості якої як першочергового виховного інституту піддавалися жорстокому скептицизму.

Отже, аналізуючи перший етап – етап зародження та розвитку дитячого будинку в системі освіти України, – можемо сказати, що період 1919 – 1920 рр. характеризується реорганізацією дитячих установ царської доби (притулків, інтернатів і т.п.) у дитячі будинки та швидкими темпами їх поширення по території УСРР. Це був час післявоєнної розрухи, масової дитячої безпритульності, послаблення сім'ї і в результаті – її відчуження від обов'язку виховання дитини. Дитячий будинок був визнаний найпершою організаційною формою соціального виховання дитини.

Другий етап – (1921–1923 рр.) – починається розвитком соціального виховання, розробкою планів і положень, які би забезпечили виховання

дитини у найпершій установі соціального виховання – дитячому будинку. Реалізації намічених завдань завадив голод, наслідком якого був вибух масової дитячої безпритульності. Першочерговим завданням держави було врятувати голодуючих дітей. Для цього потрібно було негайно розширювати мережу дитячих будинків. Відтак, у 1921 році кількість дитячих будинків зросла з 838 до 1400, із 48 600 дітей у них [298, с. 4]. На початку 1922 р. на території УСРР налічувалося 1750 дитячих будинків, у яких розміщувалося 104,7 тис. дітей різного віку [25, с .45]. Не даремно використано слово «розміщувалися», стосовно дітей у дитячих будинках, адже про виховання на той час майже не йшлося. Мережа дитячих установ розширювалася стихійно і не була узгоджена ні з матеріальними, ні з педагогічними можливостями держави. Дитячий будинок незмінно мав перетворитися на пункт харчування, майже «притулок» дореволюційного типу, організувати нормальне функціонування закладу було майже не можливо: «… плани керівних органів Наросвіти до щенту розбиваються бюджетом – браком належних коштів. З кожного дитячого будинку утворюється прийомник, куди повинна вливатися вся маса дітей, що потребує допомоги» [84, с. 8].

Керівництво країни розуміло, що за таких умов, дитячий будинок не в змозі буде виконати головного свого завдання – виховати повноцінного громадянина комуністичного суспільства. Відтак, Народний комісаріат освіти УСРР видає «Порадник по соціальному вихованню дітей» (Харків, 1921), у якому описуються значення та завдання соціального виховання; містяться інструкції, положення та поради органам, що забезпечують соціальне виховання дітей, зокрема є матеріали, що безпосередньо стосуються організації роботи дитячих будинків: «Інструкція відділу соціального виховання про порядок прийому дітей до дитячих будинків», «Постанова Норкомосвіти про відкриті дитячі будинки» (від 10 червня 1920 р.),

«Інструкція Губерніальним інструкторам секції Охорони дитинства» і т.д. (Додаток В).

2 листопада 1922 р. було видано «Кодекс законів про народну освіту», у якому зазначалося: «…діти-сироти розміщуються в дитячому будинку-інтернаті, приміщення й обладнання для якого і зарплату вчителям дає сільрада, а продукти для дітей – повітовий відділ народної освіти. У дитячий будинок приймаються діти від 4 років обох статей» [9, с.94].

На кінець 1922 р. у наслідок роботи Наркомосвіти виділилися такі типи дитячих будинків: 1) дошкільні; 2) шкільні I-II ступенів; 3) змішані; 4) сільськогосподарські I-II ступенів; 5) будинки для важковиховуваних дітей; 6) будинки виробничого типу для підлітків; 7) розподільники; 8) прийомники; 9) ізолятори для хворих дітей; 10) будинки для лишайників; 11) будинки для голодуючих дітей; 12) села, тобто дитячі сільські об’єднання, які виникли за принципом централізації адміністративно-господарського апарату дитячих будинків, територіально близьких один до одного [191, с. 118].

У 1923 р. мережа дитячих будинків досі залишалася широкою і охоплювала 1928 дитячих будинків, у яких містилося 114 000 дітей [59, с. 57]. Проте, попри такі вражаючі цифри, на вулицях досі залишалися діти, що потребували соціальної допомоги. Загальна кількість безпритульних дітей в УСРР на кінець 1923 р. становила 700 000. До цих даних ще слід додати 1 млн. дітей, що прибули з голодуючих міст Росії [328, арк. 52].

Дослідивши наведені вище дані, можемо прослідкувати динаміку росту кількості дитячих будинків в УСРР за 1921–1923 роки та кількості безпритульних дітей, що у них виховувалися (Табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Мережа дитячих будинків в УСРР (1921–1923 рр.) [328, арк. 52]

Рік	Кількість дитячих будинків	Кількість дітей у них
1921 р.	1 400	48 600
1922 р.	1 750	104 700
1923 р.	1 928	114 000

Аналізуючи дані таблиці, бачимо, що впродовж 1921–1923 років спостерігається постійне збільшення кількості дитячих будинків на території УСРР. Кульмінація цього зростання припадає на 1923 р. Це пояснюється голодом, у результаті чого – вибух дитячої безпритульності. Дитячі будинки відкривалися нові і реорганізовувались із уже існуючих шкіл та дитячих садків. Причиною цього стала не лише нагальна потреба в порятунку дітей, а і те, що держава надавала дитячому будинку пріоритетності у справі виховання та навчання дітей. Така політика держави розпочалась ще у 1920 р. і продовжувалась і на цьому етапі.

Отже, другий етап розвитку дитячих будинків у системі освіти України висвітлює роки піку поширення дитячих будинків по території України. Це був трагічний період для історії нашої держави. Перед суспільством постало завдання порятунку дитячих життів. У цей час дитячі будинки кількісно стояли на найвищому щаблі, а от якісно – знизу. Робота обмежувалася «підбиранням» голодних дітей з вулиці, годуванням їх і розподіленням по інших дитячих будинках республіки. Наркомосвіти намагався врегулювати роботу органів соціального виховання і видав «Порадник по соціальну вихованню». Прийшов час, коли необхідно було підвести підсумки роботи і визначити, що влада хотіла дати дітям у дитячому будинку і що вона реально могла їм дати.

Третій етап – (1924–1935 рр.) – характеризується насамперед скороченням кількості дитячих будинків по всій УСРР. Причому зменшення їх кількості було значно швидшим, ніж зменшення потреби в них.

Це час переходу до нової економічної політики, яка не могла не торкнутись інтернатних закладів освіти дітей. Тепер змінилося ставлення до дитячого будинку та політика держави, аби «… усі діти мали право на виховання коштом держави» [79, с. 10]. Питання ставилося так: вихованцями дитячих будинків мають залишитися лише ті діти, що з тих чи інших причин були позбавлені підтримки сім'ї і мусять бути виховані державним коштом. У дитячих будинках розпочалася грандіозна «чистка» дітей: тих, що мали батьків або родичів, було відіслано їм на виховання.

Ще одним фактором, що послугував зменшенню чисельності дитячих будинків, було злиття їх у дитячі містечка і реорганізація в дитячі трудові та сільськогосподарські колонії. Так, з 1923 по 1925 роки кількість дітей у дитячих містечках збільшилася приблизно у 5 разів (з 2202 до 16582 осіб) [263]. У дитячі містечка було злито 70% дитячих будинків України [134, с. 101]. А от динаміку скорочення кількості дитячих будинків УСРР можемо прослідкувати з табл. 1.4.

Таблиця 1.4

Динаміка скорочення кількості дитячих будинків (1923 – 1926 рр.) [59, с. 57]

Рік	Кількість дитячих будинків
1923 р.	1 928
1924 р.	1 056
1925 р.	751
1926 р.	590

На думку сучасників, стрімке скорочення кількості дитячих будинків пояснювалося ще й тією позицією, ніби цей заклад соціального виховання і навчання дітей не виправдав покладених на нього державою сподівань. На захист дитячого будинку можемо сказати, що на початку 20-х років ХХ ст. основним завданням було не соціальне виховання дітей, а в першу чергу – порятунок їх від голоду. Звісно, за таких умов питання навчання не було першочерговим. А держава, у свою чергу, не надавала належного фінансування цим дитячим закладам.

З середини 20-х років ХХ ст. дитячі будинки повинні були б переорієнтовуватися на організацію навчання дітей, але тут на перший план виступає школа. І у 1926 р. починається процес активної розбудови шкіл, які, у свою чергу, активно шукають шляхів зближення з сім'єю.

У 1926 р. вийшло «Положення про дитячий будинок», у якому вперше було визначено завдання дитячого будинку у сфері комуністичного виховання, тобто переорієнтація з соціального на комуністичне виховання, та уточнено поняття про дитячий будинок як виховну установу: «… дитячий будинок є державним виховним закладом, до завдань якого входить забезпечення дітям-сиротам загальної освіти і підготовки їх до практичної трудової діяльності» [321, арк. 12].

Тоді ж було визначено такі типи дитячих будинків: дошкільні (для дітей 3-7 років); шкільні (для дітей віком від 8 до 15 років) та змішані дитячі будинки [134, с. 160].

Незважаючи на вихід означеного «Положення про дитячий будинок», цей дитячий заклад слабшав під натиском школи. Тепер основну масу дітей, що там виховувалися, складали не діти пролетаріату, як це було раніше, а головним чином це була селянська, «декласована маса», тобто найбідніші. Заможніші сім'ї вимагали для своїх нащадків шкільної освіти.

Протягом 1928–1929 рр. відбувалося стрімке скорочення шкіл при дитячих будинках. На 1 грудня 1928 р. у школах отримували освіту 48% дітей дитячих будинків, і лише при 84 дитячих будинках залишилися так звані внутрішні школи [260, с. 46–47].

Ще одним явищем, яке поширилося у 1927 р., стало переведення дітей-вихованців дитячих будинків на приватний патронат та на трудове виховання до сільських господарств. По-перше, таким чином забезпечувалося трудове виховання дітей, а по-друге, це давало можливість у подальшому розвантажити дитячі будинки.

На кінець 1929 р. в УСРР налічувалося 234 дитячих будинки для «нормальних дітей», у яких виховувалося 26 348 дітей [265, с. 3].

Після запровадження в УСРР обов'язкового загального навчання, що вводилося постановою ЦК КП(б)У «Про початкову і середню школу» (5 вересня 1931 р.), у країні починає розгортатися мережа початкових і семирічних шкіл. Дитячі будинки в цей час були остаточно переведені на місцевий бюджет. Це призвело до ще більшого скорочення кількості останніх через брак коштів на їх утримання. Зокрема, у газеті «Народний учитель» за 18 листопада 1930 р. зазначалося: «… Всі міські ради та райвиконкоми повинні відповідати за стан дитячих будинків. Та останнім часом ми спостерігаємо у цій справі багато ненормальних явищ. За умов ліквідації округів, деякі райвиконкоми й міські ради, особливо великих міст, намагалися позбутися дитячих будинків і тепер, через відокремлення й самостійність районів, у багатьох місцях дитячі будинки опинилися на утриманні бідних районів, а тому і стан цих будинків значно погіршився» [219]. Переведення дитячих будинків на місцевий бюджет пояснювалося тим, що вони нібито не належали до жодної статті державного фінансування.

З кінця 20-х років XX ст. ідеї комуністичного виховання дитини були провідними у навчально-виховному процесі інтернатних закладів. На керівні

посади в дитячих будинках призначалися члени Комуністичної Партії, а обов'язкове створення (1930) в усіх закладах освіти піонерської, комсомольської і партійної організацій посилило ідеологічний контроль та засвідчило тотальну партиїзацію життя учнів та вчителів [198, с. 104].

Відтак, на початку 30-х років XX ст. виходить ряд всесоюзних постанов, актів, положень і т.п., що були покликані контролювати та налагоджувати роботу дитячих будинків, зокрема такі: «Детский дом» Сборник законоположений и директивных материалов» (Москва, 1932 р.) [65]; «Сборник положений об учреждениях для детей и подростков, находящихся в системе Управления детскими домами МООНО» (Москва, 1933 р.) [180]; «Сборник руководящих материалов для работников д-домов и КОМОНЕС» (Свердловськ, 1934 р.) [240].

Незважаючи на вихід цих та інших директив та законоположень, робота дитячих будинків на початку 30-х років XX ст. значно погіршилася. Країну знову накрила хвиля безпритульних дітей, які потрапили на вулицю внаслідок штучно створеного голоду 1932–1933 років. Дитячі будинки були переповнені, а нові держава відмовлялася створювати. Отже, вилучених із вулиці дітей відправляли додому до батьків (яких вони нерідко не заставали живими) або поміщали у дитячі будинки. Від держави чекали негайного вирішення існуючої проблеми. Відтак, у 1933 р. ПБ ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю та бродяжницьким елементом», що забезпечила зменшення натиску на дитячі будинки шляхом створення прийомників та харчопунктів. Пізніше, у 1935 р., всі дитячі установи охорони дитинства, у тому числі і дитячі будинки, були передані із відомства Наркомосу до НКВС. У тому ж році була видана постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», у якій наголошувалося про потребу розвитку дитячих будинків та покращення роботи в них [115, с. 24].

Періодизацію розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., ми вважаємо доцільним завершити 1935 роком, незважаючи на той факт, що на початку 30-х років ХХ ст. відбулась уніфікація системи освіти УСРР. І хоча офіційно Народний комісаріат освіти УСРР залишався українським, все ж він керувався директивами керівництва СРСР. Уніфікація системи освіти не вирішила питання організації роботи дитячих будинків. Лише вищезгадана постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» (1935) задала напрямок роботи дитячих будинків.

Отже, аналізуючи третій етап, здійсненої нами періодизації, зазначимо, що впродовж 1924–1935 років відбулося переосмислення місця дитячого будинку у справі навчання та виховання дітей. Наслідком цього стало різке зменшення кількості дитячих будинків шляхом закриття або реформування у дитячі містечка. Освітня ж справа була перекладена на школу, яка, у свою чергу, залучала до активної співпраці батьків. Проте, на нашу думку, дитячі будинки все ж зайняли вагоме місце у системі освіти УСРР і стали осередком «комуністичного виховання молодого покоління», а на початку 30-х років ХХ ст. ще раз виконали вагому соціальну місію, насамперед – порятунку дитячих життів від голоду.

Узагальнюючи викладене, наголосимо, що у 20–30-ті роки ХХ ст. шлях становлення і розвитку дитячих будинків був надзвичайно нелегким. Починався масштабним ростом їх кількості і при цьому боротьбою з постійними матеріальними нестатками, відсутністю можливостей для виховання та навчання дітей, і закінчуючи таким же різким згортанням їх мережі, але з жорстким насадженням комуністичних виховних догм.

І хоча у цьому процесі було багато помилок, все ж таки, вважаємо, дитячий будинок у досліджуваний період займав вагоме місце у системі

освіти України. Він у багатьох аспектах не реалізував завдання освіти дітей, проте, виконав місію – порятував тисячі й тисячі дитячих життів.

Висновки до першого розділу

У розділі здійснено аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження, ретроспективний аналіз становлення та розвитку дитячого будинку в системі освіти України.

З'ясовано, що питання організації діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. стало предметом дослідження ще в означені роки. Цей процес триває і нині. Відповідно історіографічний аналіз досліджуваної проблеми було здійснено за такими групами: 1) праці 20–30-х років ХХ ст. – період експериментаторства та новаторства у системі соціального виховання на базі дитячих будинків України; 2) радянські дослідження 40–90-х років ХХ ст. – період удосконалення основних принципів функціонування дитячого будинку України за принципами комуністичної ідеології; 3) сучасні дослідження обраної теми від 1990 р. і до сьогодні – період вільного і реального дослідження та оцінки діяльності дитячих будинків України досліджуваного періоду.

Проте, проаналізувавши історіографію проблеми розвитку дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.), можемо зробити висновок, що в історико-педагогічній літературі поки що ця тема не розкрита повно і цілісно, а представлена описово та фрагментарно.

Дослідження системи освіти України у визначний період було здійснено з урахуванням періодизації В. Маркова: перший етап (1917–1920) – пригнічення освітньої справи через громадянську війну; другий етап (1920–1922) – масове скороченням освітніх закладів внаслідок соціального та

економічного занепаду країни; третій етап (1922–1924) – час становлення системи освіти України на шлях розвитку; четвертий етап (1924–1928) – період оформлення та розвитку педагогічного процесу у навчальних закладах. Наведену періодизацію було уточнено шляхом розширення хронологічних меж до початку 30-х років ХХ ст. у вигляді 5-го етапу (1928–1933) – уніфікація системи освіти УСРР та перехід від соціального до комуністичного виховання.

У процесі ретроспективного аналізу проблеми дослідження висвітлено історію та уточнено *періодизацію діяльності дитячого будинку* в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: перший етап (1919 – 1920) – зародження дитячого будинку, що супроводжувалося реорганізацією дитячих установ царської Росії (притулків, інтернатів та ін.) у дитячі будинки, та швидке їх поширення по території УСРР; другий етап (1921 – 1923) – масова розбудова дитячих будинків як основної та найпершої форми соціального виховання; третій етап (1924 – 1935) – реорганізація та переосмислення значення дитячого будинку як основної соціально-виховної установи; скорочення мережі дитячих будинків у контексті переорієнтації освітньої політики із соціального виховання на комуністичне.

З'ясовано, що зародження дитячих будинків в Україні починається у 1919 – 1920 рр. і характеризується реорганізацією дитячих установ царської доби (притулків, інтернатів і т.п.) у дитячі будинки та швидкими темпами їх поширення по території УСРР. Це був час післявоєнної розрухи, масової дитячої безпритульності, послаблення сім'ї і в результаті – її відчуження від обов'язку виховання дитини. Дитячий будинок був визнаний найпершою організаційною формою соціального виховання.

Наступним кроком в історії розвитку дитячих будинків, на наш погляд, став розвиток соціального виховання у 1921–1923 рр. Це були роки найбільшого поширення дитячих будинків по території України через вибух дитячої безпритульності внаслідок голоду. У цей час дитячі будинки кількісно стояли на

найвищому щаблі, а от якісно – навпаки. Робота обмежувалася «підбиранням» голодних дітей з вулиці, їх годуванням і розподіленням по інших дитячих будинках республіки.

З'ясовано, що упродовж 1924–1935 рр. відбулося поступове переосмислення місця дитячого будинку у справі навчання та виховання дітей. Наслідком цього стало різке зменшення кількості дитячих будинків шляхом закриття або реформування у дитячі містечка. Освітня ж справа була перекладена на школу, яка, у свою чергу, залучала до активної співпраці батьків. Проте дитячі будинки все ж зайняли вагоме місце у системі освіти УСРР і стали осередком комуністичного виховання молодого покоління.

Матеріали першого розділу дисертації висвітлені у працях автора [133; 134].

РОЗДІЛ 2
ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)

2.1. Нормативне забезпечення функціонування дитячого будинку в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

У попередньому розділі, було визначено, що дитячий будинок у системі освіти України у 20-х – середині 30-х рр. ХХ ст. займав почесне місце як установа соціального виховання дітей. Відтак, тепер маємо визнати, що функціонування цього дитячого закладу визначали ряд нормативних документів. Аналіз постанов, положень, інструкцій, що видавались у досліджувані роки і стосувалися роботи дитячих будинків, забезпечить висвітлення розвитку названої виховної установи від початку заснування (у 1919 р.) і до середини 30-х років ХХ ст.

Як показав аналіз джерел із проблеми дослідження, початок 20-х років ХХ ст. характеризувався складним становищем дитячого населення, яке було спричинене громадянською війною, голодом та епідеміями. Величезний наплив безпритульних дітей вимагав від держави створення таких закладів, які б забезпечили дітям, по-перше, прихисток, а по-друге – виховання. Таким закладами і стали дитячі будинки.

У березні 1920 р. на Першій всеукраїнській нараді з освіти була опублікована «Схема народної освіти УСРР», яка визначала одним із напрямків освіти соціальне виховання. А у липні того ж року Народний комісаріат освіти УСРР видав «Декларацію про соціальне виховання», у якій окреслено основні засади організації усього дитячого населення і відзначалося, що «в основу соціального виховання був покладений дитячий будинок» [235, с. 16].

Декларація визначала такі завдання соціального виховання:

– взяти на облік усіх дітей віком до 15 років, як тих, які вже увійшли в систему соціального виховання, організованих, і неорганізованих, які не відвідують жодної освітньо-виховної установи;

– використати всі засоби задля забезпечення кожній дитині всіх її прав на матеріальне утримання, виховання, освіту, охорону здоров'я тощо;

– вилучити дитину з «вулиці» й передати через колектор або розподільник до відповідного закладу;

– захистити права і тієї дитини, що живе в сім'ї, але потребує тією чи іншою мірою соціальної допомоги [311, арк. 33].

Для реалізації намічених завдань Наркомос розробив мережу закладів, які повинні були організувати все дитяче населення УСРР і надати не лише притулок, а й забезпечити навчання і виховання. Відповідно до «Декларації про соціальне виховання», до мережі таких закладів належали:

- майданчики різних типів;
- дитячий садок, школа-клуб неповного дня;
- денний дитячий будинок, дитячий садок або школа неповного дня;
- дитячі будинки;
- дитячі містечка;
- заклади та установи охорони дитинства (колектори, приймальники, розподільники тощо).
- заклади для дефективних дітей [311, арк. 34].

Аналіз «Декларації про соціальне виховання» дає можливість побачити, насамперед, зміну ставлення до виховання як такого, адже тепер держава переорієнтовувала на проблеми соціального характеру, а основною формою соціального виховання дітей було визнано дитячий будинок.

З цього моменту починається масова розбудова дитячих будинків по всій території України. Відповідно до наказу народного комісара освіти

УСРР Г. Гринька, всім губвідділам народної освіти було запропоновано розпочати організацію відкритих дитячих будинків в усіх губернських містах і великих промислових центрах [153, с. 144].

Задля того, щоб організація проходила планово, народний комісаріат УСРР видає ряд постанов та інструкцій. Зокрема, «Постанова про денні дитячі будинки» (8 червня 1920 р.) містила в собі розпорядження про відкриття в усіх промислових центрах УСРР денних дитячих будинків, до яких приймалися діти, чиї батьки були зайняті на роботі і були не в змозі займатися їхнім вихованням [185, с. 131].

За декілька днів по тому Наркомос видає нову Постанову «Про відкриті дитячі будинки» (10 червня 1920 р.) і додаток до неї – «Інструкція Відділу Соціального Виховання Наркомосу УСРР» (10 червня 1920 р.) (Додаток В). До зазначених вище документів Наркомосу, відкриті дитячі будинки організовувалися на базі шкіл та дитячих садків. Вони визначалися як допоміжні заклади для встановлення органічного зв'язку між органами Наркомосу і так званими дітьми вулиці. Відкриті дитячі будинки слугували перехідним етапом для «дітей вулиці» перед вступом їх до відповідних постійних дитячих будинків. Означені заклади були відкриті протягом доби для усіх дітей без вийнятку. Займатися виховним процесом у відкритих дитячих будинках покликані були керівники, до обов'язків яких входило створити для дітей такі умови, які б викликали в них бажання залишитися у цих будинках назавжди. Щодо педагогічної роботи, то вона проводилася за потреби і вимагала організації допоміжних педагогічних закладів (бібліотеки-читальні, майстерень тощо) [311, арк. 31].

Характеристика дитячих будинків саме як установ соціального виховання була здійснена Народним Комісаріатом Освіти у «Постанові про дитячі будинки» (12 червня 1920 р.) (Додаток Д). Відповідно до її положень, до дитячих будинків приймалися діти у віці від 4 до 15 років, і в першу чергу

перевага надавалася дітям-сиротам, дітям червоноармійців і дітям жертв контрреволюції.

Загалом, дитячі будинки визначалися як установи, в яких здійснюються визначені вище завдання соціального виховання в галузі втілення в життя трудових принципів. Дитячі будинки ставали трудовими комунами, що обслуговувалися спільними зусиллями дітей і керівників [311, арк. 19]. Зазначена постанова мала величезне значення для організації дитячих будинків. Адже до цього часу, як відомо, дитячі заклади почали будуватися ще з 1919 р. Проте тоді вони мало чим відрізнялися від царських «притулків», де одним із методів виховання та навчання були тілесні покарання. Постанова ж визначала за необхідність застосовувати індивідуальні методи підходу до дітей і заохочення.

Відтак, Наркомос видає Інструкцію Відділу Соціального виховання «Про прийом дітей до дитячих будинків» (15 липня 1920 р.). У ній був визначений чіткий порядок щодо прийому дітей до дитячих будинків. Зокрема, зазначалося, що прийом дітей до таких закладів соціального виховання здійснюють секції охорони дитинства та юності Губернських та Повітових Підвідділів Соціального Виховання. Розгляд заяв про прийняття до дитячих будинків проводився комісією (з визначеним складом) при обліково-розподільчому столі. До складу комісії входили: голова-завідувач секцією охорони дитинства та юності; члени – завідуючий секцією дитячих будинків і представник жінвідділу губернських і повітнаркомів Комуністичної Партії України. У великих містах, де були районні відділи Наросвіти, запрошувалися також і їхні представники. Наново прийняті діти направлялися секцією охорони дитинства до прийомних пунктів або колекторів, котрі перебували під безпосереднім віданням її підсекції – попереджуючих та розподільчих дитячих установ. Після того, як скінчиться термін перебування дітей в даних установах, вони направляються

облікорозподільчим столом по нарядах секції дитячих будинків до того чи іншого нормального чи допоміжного дитячого будинку [311, арк. 40–41].

Народний Комісаріат Освіти продовжував працювати над системою освіти УСРР і видав 20 липня 1920 р. «Схему організації соціального виховання» (Додаток Е), відповідно до якої повітовий підвідділ соціального виховання розподілявся на 4 секції: 1) дитячих будинків, 2) дошкільну, 3) шкільно-позашкільну і 4) охорони дитинства. Детальніше:

1) секція Дитячих Будинків – відала всіма інтернатами як для нормальних, так і для дефективних дітей, виділяючи останніх у спеціально пристосовані будинки;

2) секція Дошкільна – відала дитячими садками і захистками, літніми й постійними;

3) секція шкільно-позашкільна – керувала дитячими клубами, школами, дитячими бібліотеками, майданчиками і колоніями;

4) секція Охорони Дитинства – відала правовим захистом дітей і дитячим забезпеченням: харчуванням, одягом, взуттям, – практично здійснюючи це через підвідділ Постачання Укросвіти. При цій секції діяла Комісія про неповнолітніх правопорушників [311, арк. 45].

Як свідчить аналіз тогочасної практики, такий розподіл обов’язків між секціями забезпечував кращий контроль роботи у справі соціального виховання дітей.

Наступним кроком у розвитку питань соціального виховання дітей та визначення місця дитячого будинку було видання Народним Комісаріатом Освіти «Порадника по соціальному вихованню» (Харків, 1921 р.) [211]. У цьому виданні описано значення, завдання та форми соціального виховання; окреслено єдиний план освітніх занять в установах соціального виховання; надано поради щодо організації керівних апаратів соціального виховання на місцях. Порадник також містив інструкції, положення та поради для

організації роботи саме дитячих будинків, зокрема, зазначені вище: Постанову Наркомосвіти «Про відкриті дитячі будинки» (10 червня 1920 р.); Інструкцію відділу соціального виховання «Про порядок прийому до дитячих будинків» (15 липня 1920 р.); Статут «Про дитячі прийомні пункти» які вважалися дитячими дільничими пунктами надання першої швидкої соціальної допомоги, перехідним етапом для подальшого розподілу дітей по відповідних дитячих будинках чи інших установах соціального виховання [211, с. 29]; Постанову Раднаркому «Про заходи боротьби з дитячою бездоглядністю» (17 липня 1920 р.), в якій охарактеризовано поняття «бездоглядна дитина». Зокрема, неповнолітні віком до 18 років вважалися бездоглядними у випадках: «а) залишення їх батьками або особами, які їх доглядають, без всякого догляду і піклування; б) жорстокого поводження з ними осіб, зазначених в пункті вище; в) не надання їм необхідного мінімуму виховання і навчання, які передбачаються існуючим праводавством; г) коли сам неповнолітній провадить ганебне життя, або старцює чи бурлакує; є) коли займається як промислом вуличною та всілякою іншою торгівлею» [211, с. 30]. Також зазначено, що неповнолітній, який визнаний бездоглядним, переходить до розпорядження Губнаросвіти при секції Охорони дитинства [211, с. 30].

Щодо роботи секції, то у «Пораднику по соціальному вихованню» подані «Інструкції Губерніальним Секціям Охорони Дитинства» (1920 р.), у яких визначалася мета роботи секції: влаштувати всім дітям умов життя, які забезпечували б правильний розвиток їхніх духовних і фізичних сил; правильно розподілити дітей по відповідних дитячих установах Соцвиху для їх всебічного обстеження й обороняти права дітей у найширшому розумінні цього слова і боротися з порушенням їхніх інтересів; боротися з праволомством з боку дітей [211, с. 32–33].

Також в Інструкції було визначено структуру секції Охорони дитинства і визначено шляхи організації роботи установ Охорони дитинства, таких як: дитячі будинки; дитячі прийомні пункти; ізолятори та колектори. Зокрема, що стосується саме дитячих будинків, то в інструкції зазначалося, що на секцію покладається організація роботи відкритих дитячих будинків, які повинні бути для «дітей вулиці» бурсою, будинком відпочинку і розумних розваг, аби зупинити руйнівний вплив вулиці. До «Інструкції Губерніальним Секціям Охорони Дитинства» додавався «Анкетний листок для обстеження дітей в дома»[211, с. 35].

Також, до даного документа додавалась «Інструкція Губерніальним інструкторам секції Охорони Дитинства», у якій зазначається, що інструктори секції охорони дитинства повинні мати педагогічну підготовку і громадський стаж. Одним із основних завдань роботи інструкторів було з'ясування становища дітей в установах Соцвиху через періодичне відвідування дітей і розмов з ними; керівництво працею колективу дитячих установ охорони дитинства (якщо такі є в його віданні) і положення роботи з дослідження і вивчення дітей у дитячих установах [211, с. 36–37].

До речі, роботою з обстеження дітей у дитячих установах займалися так звані обстежувачі – представники інституту «Брати і сестри соціальної допомоги». Статут «Про утворення Інституту братів і сестер соціальної допомоги при секції Охорони дитинства» (12 липня 1920 р.) та Інструкцію «Братам і сестрам соціальної допомоги» (12 липня 1920 р.) подано у «Пораднику по соціальному вихованні» [211, с. 37–42]. Одним із завдань роботи «братів» і «сестер» соціальної допомоги було обслуговування всіх установ, що перебували у віданні секції Охорони дитинства й юнацтва (прийомні пункти, допоміжні колектори, відкриті дитячі будинки і комісії про неповнолітніх) [211, с. 38].

Аналізуючи значення «Порадника по соціальному вихованню» у контексті дослідження питання організаційних засад функціонування дитячого будинку, можемо зробити висновок, що це було найперше і найґрунтовніше зібрання постанов, розпоряджень та інструкцій, виданих Наркомосом УСРР, що дали можливість реально зорганізувати роботу дитячого будинку як установи соціального виховання. Порадник, на нашу думку, став своєрідним «маяком» для соціальних працівників на шляху до організації покладених державою завдань – порятунку, виховання та навчання дітей.

У середині 1921 р. Наркомосом УСРР була створена Секція допомоги голодуючим дітям, до завдань якої входило збирання дітей з вулиці та розміщення їх у відповідних інтернатних закладах. Та коли стало зрозуміло, що держава не в змозі профінансувати проживання дітей в установах соціального виховання, зокрема і дитячих будинках, то Секція допомоги голодуючим дітям висунула ідею про передачу дітей на колективний та індивідуальний патронат.

Відтак, протягом 1921 р. вийшов ряд постанов, що забезпечили реалізацію висунутих Секцією ідей: Положення «Про прикріплення (приписку) дитячих установ до пролетарських організацій» (15 жовтня 1921 р.), Інструкція Наркомосу «Про прикріплення дитячих установ до професійно-виробничих колективів» (15 жовтня 1921 р.), Положення «Про розміщення безпритульних дітей серед населення» (15 жовтня 1921 р.) [41, с. 7–8]. Реалізація цих постанов хоч і відбувалась, але все ж повільними темпами. Громадськість сама страждала від голоду, а піклування про дітей з дитячих будинків здавалося неймовірним подвигом. Все ж, аналізуючи ситуацію 1921–1922 рр., бачимо, що діти, вихованці дитячих будинків, що перебували під патронатом, по-перше, отримували краще харчування, ніж коли вони були під опікою держави, а по-друге, – хоч трохи отримували

досвід приживання у сім'ї або в громаді, не кажучи вже про обов'язковість трудового виховання.

Щодо принципів організації роботи дитячих будинків, то Відділ Охорони Дитинства Наркомосу у грудні 1921 р. опублікував «Статут дитячого будинку для дітей шкільного віку», у якому говорилося, що відкриття дитячих будинків за Статутом дозволялося лише за умови наявності сухих і світлих приміщень, з відповідною площею для занять та ігор дітей. Статут передбачав створення затишку та комфорту для дітей. Дитячі будинки повинні були наближатися до обстановки сім'ї, тому рекомендувалося відкриття невеликих дитячих будинків, до 60 дітей. Прийому до дитячих будинків підлягали: діти-сироти, напівсироти, діти червоноармійців, а також діти, батьки яких допускали жебрацтво та пияцтво своїх дітей. Колектив дітей поділявся на виховні групи (по 20 осіб у кожній групі), на чолі яких стояв вихователь-педагог. Робочий день вихователів становив 6 годин, а завідувача та його заступника – 8 годин. Раз на тиждень дітям дозволялося навідувати батьків і родичів [134, с. 45].

Велика увага у Статуті зверталася на організацію внутрішнього життя дітей у дитячому будинку. Виховна робота повинна була будуватися на принципах самодіяльності дітей і трудового режиму. Рекомендувалося створювати при дитячих будинках підсобні господарства та майстерні, які одночасно з покращенням матеріальної бази дитячого будинку слугували б меті трудового виховання дітей.

У 1921 р. Статут став вагомим документом, що визначав форми роботи в дитячому будинку. Саме за зазначеними вище принципами, повинно було б в ідеалі будуватися життя дитячого будинку. У статуті вперше була визначена структура дитячого будинку – виокремились окремі виховні групи в дитячому колективі. Наголошувалося на тому, що організацію виховання дітей повинен здійснювати вихователь-педагог. Також, у Статуті згадувалося

про організацію при дитячих будинках клубів та майстерень, які покликані були розвивати в дітях самодіяльність та трудові навички. А ще, що, на нашу думку, є вагомим кроком у організації дитячого будинку, було наголошено у Статуті на тому, що цим закладом повинна була керувати рада вихователів і вихованців. Тобто Статут виступав за дитяче самоврядування в дитячому будинку, що на той час було цілковитим новаторством.

Досліджені нами 1921–1922 роки характеризуються постійним зростанням кількості дитячих будинків. До середини 1922 р. виділилися такі типи дитячих будинків: 1) дошкільні; 2) шкільні I-II ступенів; 3) змішані; 4) сільськогосподарські I-II ступенів; 5) будинки для важковиховуваних дітей; 6) будинки виробничого типу для підлітків; 7) розподільники; 8) прийомники; 9) ізолятори для хворих дітей; 10) будинки для «лишайників»; 11) будинки для голодуючих дітей; 12) села, тобто дитячі сільські об'єднання, які виникли за принципом централізації адміністративно-господарського апарату дитячих будинків, територіально близьких один до одного [191, с. 118]. Така різноманітність типів дитячих будинків підкреслює намагання Наркомосу побудувати роботу таким чином, щоб зорганізувати дитячу масу за певними відмінностями і тим самим спростити виховну, навчальну чи лікувальну роботу у цих дитячих закладах.

Далі Народний Комісаріат Освіти УСРР видав положення «Про участь органів соцстраху в утриманні дітей-сиріт, застрахованих у будинках дитини Охмадиту НКЗ та дитячих будинках Соцвиху НКО» (16 серпня 1922 р.) , у якому зазначалося: «У зв'язку з важким матеріальним становищем дитячих будинків Охмадиту та Соцвиху і перспектив місцевого бюджету, які висувають питання про скорочення існуючої мережі дитячих будинків, місцеві органи соціального страхування притягують до обов'язкової участі в утриманні дитячих будинків обстежуваних дітей-клієнтів соцстраху» [315, арк. 14]. Цей документ вказував на те, що у 1922 р. починається поступове

скорочення кількості дитячих будинків через брак державного фінансування. Якщо раніше дитячі будинки були повністю на державному утриманні, то тепер ці обов'язки перекладаються і на місцеві органи влади, а то й шукаються інші шляхи забезпечення дитячих будинків. Підтвердженням цьому є дані, вміщені у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Мережа дитячих будинків України у 1922 р. та джерела їх фінансування [242, с. 38]

Місце розташування дитячих будинків	Кількість дитячих будинків	Джерело фінансування дитячих будинків				
		Наркомос	Проф-спілки	Місцеві кошти	Інші кошти	Частково Наркомос та інші джерела
Усього	1115	800	8	41	53	45
У тому числі:						
У містах	526	480	4	2	24	12
У селах міського типу	102	61	2	5	8	8
У сільській місцевості	417	259	2	34	21	25

Така ситуація не могла забезпечити дитячим будинкам повноцінного розвитку і вимагала негайних рішень. Відтак, Наркомос видав «Кодекс законів про народну освіту» (2 листопада 1922 р.). Означений документ не лише визначає положення про освіту УСРР, а й торкається питання організації та забезпечення дитячих будинків, зокрема, у Кодексі зазначається: «… діти-сироти поміщаються в дитячий будинок-інтернат,

приміщення й обладнання для якого і зарплату вчителям надає сільрада, а продукти для дітей – повітовий відділ народної освіти. У дитячий будинок приймаються діти від 4 років обох статей» [9, с. 94]. Також у кодексі наголошувалося на компетентності педагогічних кадрів та необхідності контролю за їх призначенням чи звільненням: «… вчителі в школах і дитбудинках призначаються і звільняються відділом народної освіти. Якщо сільрада вважає, що учитель не задовольняє, то вона заявляє про це повітовому відділу народної освіти, а не заміщає його своїм розпорядженням» [303, арк. 10]. Зрозуміло, що ситуація у країні була досить складною, але такими, здавалося б, невеликими кроками Наркомос намагався контролювати процес роботи дитячого будинку, що є, на нашу думку, позитивним моментом у його діяльності.

Окрім Наркомосу, піклуванням про безпритульних дітей і, відповідно, організацією роботи дитячих будинків займалися й інші структури, зокрема добровільні громадські товариства. У ролі спонсорів часто виступали підприємства та фабрики; шефство над дитячими закладами брали на себе колгоспи тощо.

Відтак, велику допомогу дитячому будинку і взагалі всім установам соціального виховання забезпечила Центральна комісія допомоги дітям, що була організована 6 грудня 1922 р. на чолі з Г. Петровським. У положенні про ЦКДД говорилося: «комісія створюється для організації сил радянського суспільства в боротьбі з дитячою безпритульністю, для покращення побуту дитячих закладів, для організації форм суспільної допомоги дітям і для реевакуації на батьківщину дітей, які потребують цього» [269, с. 773]. На комісію покладалися такі завдання: вивчення стану дитячих інтернатних закладів, зокрема і дитячих будинків, організації всіх можливих форм допомоги їм; пошуку коштів на їх утримання шляхом залучення громадськості до цієї роботи. Відтак, комісією проводились «місячники» та

«тижні» соціальної допомоги, які організовували роботу комсомолу та широких кіл трудящих, залучаючи тим самим усю громадськість УСРР на боротьбу з дитячою безпритульністю та вдосконалення функціонування дитячих будинків зокрема.

Відтак, у 1923 р. дитячі будинки було остаточно передано на місцевий бюджет [323, арк. 15]. Таке рішення змусило громадськість звернути ще більшу увагу на дитячі будинки. І завдяки організації роботи Центральної Комісії допомоги дітям, а також добровільним громадським товариствам, зокрема «Братам і сестрам соціальної допомоги» та товариству «Друзі дітей» суспільна допомога дала чималі результати. Силами громадськості до дитячих будинків завозилося паливо, місцеві органи влади облаштовували їх меблями та господарським інвентарем, забезпечували ремонтними матеріалами [134, с. 99].

Щодо регулювання роботи безпосередньо дитячого будинку, то тут Наркомос видав збірник «Реєстрація та звітність в органах і установах соціального виховання» (Харків, 1923 р.) [228], у якому надавались інструкції щодо реєстрації даних, що торкалися соціальної установи в цілому. До нього входили: індивідуальна картка дитячої установи соціального виховання; інвентарна книга; прибутково-видаткова книга; продуктова книга; реєстр паперів. Зокрема, в інструкції ведення індивідуальної картки дитячої установи, окрім загальних пунктів («Повна назва дитячої установи; Поштова адреса; Тип дитячої установи; Рік заснування» тощо), зазначалось, що дитяча установа може утримуватись на кошти: «1) Наркомосу, 2) місцеві (що одержуються від Наросу або Виконкому, 3) на кошти, що отримуються безпосередньо від населення (за домовленністю, у вигляді добровільного самооподаткування, платі за навчання, і т.п.) та 4) на кошти шефів» [228, с. 6–7].

Також, у даній збірці окремо слід відзначити пункт «Відомості про помешкання, що був представлений загальними характеристиками системи опалення, освітлення, тощо а також таблицею розподілення площі даного помешкання у відповідних цілях (Табл. 2.2).

Теблиця 2.2

Відомості про помешкання [228, с. 8]

ЧЧ.	Назви кімн. І їх признач. (клас, кухов., їдальня і. т.д.)	Внутр. Розм. Кімн. У метр.			Вікна кожної кімн.		ЧЧ. Попрядку	Назви кімн. І їх признач. (клас, кухов., їдальня і. т.д.)	Внутр. розм. кімн. у метр.			Вікна кожної кімн.	
		Довжина	Довжина	Висота	Кількість вікон	Загальна площа площаплощает			Довжина	Довжина	Висота	Кількість вікон	Загальна площа шибок у кв.
1 2 3	1. кл.кімн. 2…… 3……												

	Загальна площа підлоги у квадр. Метрах	Кількість повітря у куб. метрах	Загальна площа шибок у квадр. метрах	Відношення площі і шиб. до площі підлоги
У всіх класн. кімнатах				
У всіх спальнях				

Як видно з даних таблиці 2.2 , питання організації площі помешкання було доволі організованим, навіть скептичним. Це свідчить про бажання детальної організації функціонування дитячої установи у відповідності до затверджених норм.

Окремою частиною в організації роботи дитячої установи був реєстр персоналу. Відповідно для реєстрації руху персоналу у дитячій установі завідувач установою був зобов’язаний вести перелік, поданий у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Форма реєстрації руху персоналу у дитячій установі [228, с. 16]

ЧЧ по порядку	Прізвище, ім'я, по батькові	Вступ до дитячої установи			Вибуття з дитячої установи		
		Час вступу (рік, місяць, число)	Хто призначив	З якого наказу, № розпорядження	Коли вийшов зі складу співробітників	Куди	Причина вибуття
1	2	3	4	5	6	7	8

Ведення завідувачем дитячої установи даної таблиці реєстрації руху персоналу забезпечувало суттєвий контроль над колективом, що давало безпеку та організованість функціонування закладу.

Також, обов'язковою була особова справа кожного співробітника, що велась у вигляді таблиці, а також чіткий контроль за їхніми обов'язками та навантаженням (Табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Форма особової справа співробітника дитячої установи [228, с. 16]

ЧЧ попорядку	Прізвище, ім'я, по батькові	Скільки годин на тиждень занятий	З якими групами (класами, гуртками) працює; які роботи виконує і по скільки годин на тиждень в кожній групі, гурткові і т.п.	Чи працює в інших установах і в яких саме
1	2	3	4	5

Наступним пунктом у справі організації роботи дитячої установи став реєстр роботи з навчання й виховання, куди входили: план занять; реєстр предметів; щоденники та протоколи (Табл. 2.5.).

Таблиця 2.5

Реєстр предметів занять [228, с. 16]

ЧЧ попор.	Група Назва роботи	Кількість тижневих годин							
		1 гр.	2 гр.	3 гр.	4 гр.	5 гр.	6 гр.	7 гр.	8 гр.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Такі інструкції були обов'язковими для всіх установ соціального виховання, і для дитячих будинків зокрема. Вони гарантували контроль за роботою установи, а також забезпечували грамотну організацію цієї роботи, зокрема ведення необхідної документації.

Окремо слід звернути увагу на пункт зазначеного вище збірника під назвою «Реєстрація дітей у дитячому будинку» у якому було вміщено інструкції щодо вступу дітей до дитячого будинку, за якими діти приймалися до дитбудинків лише за пропозицією Наркомосу.[2] І разом з дитиною надходив до дитустанови певний пакет документів, який включав:

- лист (відношення) з відривним купоном задля контролю передачі дитини до дитячого будинку;
- реєстраційна картка дитини;
- санітарний паспорт;
- арматурний список (це в тому разі, коли дитина переходить з однієї установи до іншої);

[2] У деяких першоджерелах (зокрема в документах і матеріалах 166 фонду Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України) зустрічається інша назва «Веднарос» (рос.).

- решта матеріалів, які установа вважає за потрібне надіслати разом з дитиною (наприклад, витяги з протоколів засідань педради і т. п.) [228, с. 67].

Окрім інструкції вступу дитини до дитячого будинку, надавалася інструкція та таблиці ведення картки дитини, що мешкала в дитячому будинку. Для цього заводилася «Книга дітей», яку вів завідувач будинку. На підставі записів у цій книзі завбудинком складав звіт про рух дітей і розподіл їх за статтю (стать, вік, мова, соціальний та родинний стан і т. п.) (Табл. 2.6.)

Таблиця 2.6

«Книга дітей» [228, с.69]

ЧЧ попорядку	ЧЧ реєстра-ційних карток дітей	Рік, місяць та число вступу дітей до дит.будинку	Прізвище, ім'я й по-батькові дитини	Стать	Рік народження або вік	Рідна мова	Соціальний стан батьків (робітн., селянини, служб. І т. ін..)
1	2	3	4	5	6	7	8

Кого має дитина з батьків або з найближчих родичів	Місце народження дитини (губернія, округа, село)	Звідки дитина вступила до дит. будинку (від Віднаросу, колектора і т. ін.)	Примітка про вибуття з дитячого будинку			Примітка
			Коли дитина залишила дит. будинок (рік,	Куди вийшла дитина (до рідн. краю, до батьків, вмерла і т.д.)	З якої причини	
9	10	11	12	13	14	15

Розширює наше уявлення про тогочасну роботу в дитячих будинках інструкція щодо ведення списків дітей у дитячому будинку. За цією

інструкцію, у досліджуваній нами установі соціального виховання повинні були вестись такі списки:

1. Список дітей кожного гуртка (драматичного, музичного, математичного і т.д.).
2. Список дітей кожного органу дитячого самоврядування й кожної дитячої організації (комісії, ради і т.д.).
3. Список дітей кожної групи (класу).
4. Список дітей, що відвідують школу (коли є такі діти в дитбудинку).
5. Списки дітей кожної майстерні (коли при дитячому будинку були майстерні й діти працювали в них).
6. Списки хворих дітей.
7. Списки тих дітей, що залишають дитячий будинок тимчасово (в лікарню, колонію і т.д.) [228, с. 79].

Аналізуючи зміст цих списків, можемо зробити висновок, що у дитячих будинках у 1923 р. велася гурткова робота, трудове і шкільне навчання, а також було організоване дитяче самоврядування.

Наступним підпунктом збірника під назвою «Реєстрація та звітність в установах соціального виховання» були інструкції щодо реєстрації дітей в установах соціально-правової охорони дитинства, малися на увазі прийомники та колектори [228, с. 82].

Задля можливості контролювати дитячі установи дистанційно Наркомос публікує у зазначеному вище збірнику інструкції щодо ведення звітності у дитячій установі соціального виховання, зокрема про весняний звіт. Аналізуючи ці матеріали, можемо сказати, що звіт був досить широким і включав в себе відомості про саму установу (адресу, під чиїм шефством перебуває і т. п.); матеріали про персонал, санітарний стан та функціонування установи (зазначалося, чи проводиться і яким чином навчання, чи бувають екскурсії, чи діють дитячі гуртки і т. п.); відомості про

діяльність дитячого руху; про наявність і організацію роботи майстерень; про дитяче самоврядування і т. п. [228, с. 79–86].

Низка звітів і рапортів повинна була надсилатися до Віднаросу відповідно до визначених інструкцій та у відповідний час [228, с. 87].

У 1924 р. вийшов друком посібник «Руководство по социальному воспитанию» (Харків, 1924 р.) [233]. , у якому, окрім характеристики системи соціального виховання, було розміщене «Положення про відкритий дитячий будинок» [233, с. 3,4], яке мало суттєві відмінності порівняно з Положенням 1920 р. Якщо у 1920 р. відкритий дитячий будинок створювався, у першу чергу, як притулок для бездоглядних дітей, і не виконував жодних виховних чи тим більше навчальних функцій, то тепер, у 1924 р., у Положенні йшлося, що «найближча мета відкритого дитячого будинку – прищеплювати дітям без натиску культурні навички, пристосовувати їх до умов життя організованого дитячого чи іншого колективу, відповідно до чого будується весь внутрішній устрій відкритого дитячого будинку. Цей дитячий заклад, окрім приміщень для проживання та їдальні повинен мати: клубну кімнату з бібліотекою і майстерню для занять ремеслами, а також ізолятор, ванну і дезінфекційну кімнату [233, с. 87].

Наведені дані переконливо свідчать про більш ґрунтовне та відповідальне ставлення до організації і роботи дитячого будинку та про його розвиток саме як установи, що була покликана забезпечувати повноцінне виховання та навчання дитини. Також у Пораднику наявні такі положення, що стосуються організації роботи дитячого будинку: «Положення про основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників» (1924 р.) [233, с. 90], «Тимчасове положення про дитячі заклади соціального виховання УСРР» (1924 р.) Зокрема, в означеному положенні наводилась їх типізація:

а) установи охорони дитинства: прийомними, колектори-розподільники для нормальних дітей і неповнолітніх правопорушників, відкриті дитячі будинки, сільськогосподарські колонії для безпритульних дітей та правопорушників і дитячі будинки для неповнолітніх правопорушників;

б) дитячі установи для дефективних дітей: основні та допоміжні дитячі будинки для розумово-відсталих, сліпих і глухонімих дітей;

в) установи нормального дитинства: дитячі будинки-інтернати й містечка, денні дитячі будинки, дитячі садки, сільські й міські школи, школи підлітків;

г) установи дитячого руху: дитячі клуби, бібліотеки, літні дитячі колонії, майданчики, лагері, дитячі театри» [233, с. 93].

Окремо слід зупинитися на пункті «Тимчасове положення про денний дитячий будинок» (1924 р.) [233, с. 98]. Тут денний дитячий будинок визначався як установа для спільного соціального виховання дітей у віці від 4 до 15 років з тривалістю робочого дня до 12 годин. Внутрішній устрій життя денного дитячого будинку і порядок організації роботи регламентувалися відповідно до загального положення. Цінним для нашого дослідження є «Положення про дитячий будинок-інтернат (комуну)» (1924 р.) [233, с. 98], за яким цей заклад визначався як державна установа для соціального виховання дітей обох статей у віці від 4 до 15 років включно. Це положення детально визначало порядок організації роботи дитячого будинку-інтернату, торкаючись усіх сфер його життєдіяльності. З усіх опрацьованих нами положень та інструкцій, що стосуються роботи дитячих будинків до 1924 р., назване положення можна вважати найповнішим і найдетальнішим.

У цілому, досліджуючи матеріали, опубліковані у «Руководству по социальному воспитанию», можемо розмежувати такі типи дитячих будинків, що сформувалися станом на 1924 р.:

– відкриті дитячі будинки;

- дитячі будинки для неповнолітніх правопорушників;
- дитячі будинки-інтернати;
- денні дитячі будинки;
- основні та допоміжні дитячі будинки для розумово відсталих, сліпих та глухонімих дітей.

Порівнюючи цю типізацію із зазначеною вище (1922 р.), бачимо значну різницю, яка полягає у зміні ставлення до дитячих будинків в результаті проведеної роботи за останні роки. І ця різниця полягає в основному не в розподілі дітей за віком і станом здоров'я, як то було раніше, а за соціальним статусом дитини чи безпосередньо за напрямком роботи дитячої установи.

У жовтні 1924 р. вийшла постанова «Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання Народного комісаріату освіти», за якою затверджувалися норми харчування, речового вжитку, підручників для навчання та інвентарю для трудового виховання на 1924–1925 роки [212, с. 17–18].

У середині 20-х рр. XX ст. особлива увага почала звертатися саме на трудове виховання дітей, а також на організацію їхнього життя після виходу з дитячої установи. Таке віяння не оминуло і дитячі будинки. Відтак, у циркулярі «Про організацію професійної праці для підлітків» (23 квітня 1924 р.) (Додаток Ж) зазначалося: «…На шостому році існування дитячих будинків ми прийшли до того, що діти, які виросли в наших будинках, виходять з них не привчені до будь-якої професійної праці, і надзвичайно важко влаштувати їх на яке-небудь підприємство, чи то сільськогосподарське, чи то індустріальне, чи корпоративне. Щоб запобігти цьому прикрому явищу, доводиться переглянути саму внутрішню організацію дитячих будинків, облаштувати в них ширше самі трудові процеси, а головне – вчасно включити в дитячих будинках підлітків в окремі трудові комуни, чи то сільськогосподарського напрямку, чи кустарного, і т.п.

[319, арк. 39]. У результаті у тому ж році, після обговорення Циркуляру, вийшла Резолюція «Організація трудової підготовки підлітків дитячого будинку» (20 травня 1924 р.) (Додаток З), у якій описувалися шляхи покращення організації трудової підготовки підлітків і акцент робився на тому, щоб підлаштувати цю роботу під намічений державою план з розвитку різних галузей промисловості та господарства. Необхідно було підготувати молодь до активної роботи з відбудови та розвитку держави.

Аналізуючи довідку, яка передбачалася порядком денним засідання Ради Народних Комісаріатів УСРР у 1925 р. (Додаток К), зазначимо, що Наркомос вніс до РНК УСРР такі проекти постанов ВУЦВК і РНК УСРР:

1. «Про віддавання дітей з дитячих будинків на навчання до кустарів, ремісників та кооперативів» (8 липня 1925 р.);

2. «Про передавання підлітків з дитячих будинків у селянські сім'ї на патронат» (8 липня 1925 р.);

3. «Про поліпшення стану справ у дитячих будинках УСРР» (8 липня 1925 р.) [324, арк. 43–45].

Названі постанови покликані були забезпечити вихованців дитячих будинків прогнозованим майбутнім. Тобто підлітки отримували ґрунтовну трудову підготовку, яка проходила не у стінах примітивної майстерні дитячого будинку, як то було в більшості випадків, а безпосередньо на підприємстві, фабриці, у колгоспі, і т. п. Підлітки, отримавши такий трудовий досвід, мали значно більше шансів після виходу з дитячого будинку влаштуватися на роботу і, відповідно отримати житло, а не повертатися на вулицю.

Ще одним документом, який у 1925 р. визначав завдання роботи дитячого будинку, було положення «Про дитячий будинок» (12 квітня 1925 р.) (Додаток Л). Зокрема, у положенні йшлося про те, що основне завдання дитячого будинку – дати його вихованцям загальне (політичне)

виховання і практичні трудові навички з метою підготовки їх до суспільно корисної трудової діяльності. У відповідності з основними положеннями системи народної освіти УСРР встановлювалися три типи дитячих будинків:

1) дошкільний дитячий будинок для дітей у віці від 3 до 7 років включно;
2) дитячий будинок для дітей шкільного віку від 8 до 15 років включно;
3) трудова комуна для підлітків у віці від 13 до 18 років, котрі не пройшли нормальної школи і яким необхідно дати елементарну освіту та виробничу підготовку.

Утримання дитячих будинків покладалося на місцевий і державний бюджет. А загальноосвітню та трудову підготовку вихованці отримували у відповідних закладах народної освіти (школах, на курсах і т. п.). Та за наявності належних матеріальних умов і достатньої підготовки педагогічного персоналу освіта і трудова підготовка вихованців могла здійснюватись і у стінах дитячого будинку.

Регулювання трудової підготовки вихованців дитячих будинків продовжувалось і в наступні роки. Зокрема, Наркомос видав такі документи: Інструкцію «Про передавання вихованців дитячих будинків на навчання в кустарні артілі та окремим кустарям» (13 травня 1926 р.) (Додаток М), Циркуляр «Про встановлення опіки над колишніми вихованцями дитячих будинків і про допомогу їм в отриманні аліментів і допомоги» (31 серпня 1926 р.) (Додаток М). До речі, відповідно до цих документів, контроль над виконанням поставлених завдань покладався на місцеві державні органи, комсомол та громадські організації. Такий підхід давав позитивні результати. Лише за 1926–1927 рр. у Харківській губернії за допомогою комсомолу в сільські господарства було направлено 293 вихованці дитячих будинків [329, арк. 56].

Окремо слід зупинитися на положенні «Про дитячий будинок», що було видане у 1926 р. Найбільшою його відмінністю від попередніх

положеннь є те, що у даному документі вперше було визначено завдання дитячого будинку у сфері комуністичного виховання. У положенні було сказано, що «…дитячий будинок – це державна установа, до обов'язків якої входить надання безпритульним дітям загальної освіти й підготовки їх до практичної трудової діяльності. Освітню підготовку вихованці повинні одержувати в загальних трудових школах, а внутрішні школи при дитячих будинках можуть бути організовані лише у вкрай необхідних випадках [321, арк. 12]. До речі, ліквідація з дитячих будинків шкіл теж було певним новаторством, адже до цього часу діти отримували освіту безпосередньо при дитячому будинкові. Тепер же на дитячий будинок покладалося завдання допомогти школі з навчанням вихованців. А основним завданням безпосередньо дитячого будинку стало виключно виховання та всебічний розвиток громадянина. Також у цьому положенні наводилися типи дитячих будинків:

1. Дошкільні дитячі будинки для дітей віком від 3 до 7 років.
2. Шкільні дитячі будинки для дітей віком від 8 до 15 років.
3. Змішані дитячі будинки [321, арк. 12].

Означена типізація окреслювала детальнішу зорієнтованість дитячих будинків на роботу з тією чи іншою віковою категорією дітей і відповідність організаційно-методичним засадам функціонування шкіл чи дитячих садків, що значно покращило роботу з навчання та виховання в цілому. Щодо трудового виховання, то у положенні передбачалася організація навчально-виробничих майстерень при дитячих будинках, у яких діти могли починати працювати з 12 років. Що стосується виховання підлітків, то у положенні зазначалося: «…у дитячих будинках підлітки повинні перебувати до 15 років, після досягнення цього віку вихованці підлягали направленню до колоній, комун або влаштуванню на роботу» [321, арк. 12].

Положення 1926 р. стало переломним етапом в організації роботи дитячих будинків 20-х – середини 30-х років XX ст. Саме тепер, після семи років спроб і помилок, УСРР вийшла на шлях сталого і організованого виховання дітей у дитячих будинках.

Тут варто провести паралель з ніби ідентичним положенням «О детском доме» (Додаток Н), яке було видане в РСФРР у 1926 р. Незважаючи на однаковість назв, названі положення мали відмінності. По-перше, типізація дитячих будинків була ідентичною з тією, що надавалася в положенні «Про дитячі будинки УСРР» у 1925 р. Коли Україна вже відмовилася від такого типу дитячого будинку, як трудова комуна, то в Росії він досі був актуальним.

Стосовно організації навчання, то, на відміну від дитячих будинків УСРР, які практично відмовилися від «внутрішньої школи», в РСФРР дитячі будинки навпаки залучали до навчання у внутрішніх школах, окрім своїх вихованців, інших дітей, а сама школа дитячого будинку була включена в мережу загальноосвітніх шкіл. Отже, стосовно питань типізації дитячих будинків і навчання наголосимо, що УСРР йшла на крок попереду від РСФРР. У решті питань, зокрема в організації дитячого самоврядування чи комуністичному спрямуванні виховання, то тут Народні Комісаріати Освіти УСРР та РСФРР йшли на одному рівні.

У 1927 р. відбулася Всеросійська конференція працівників дитячих будинків, на якій були присутні і представники від України [320, арк. 10]. Питання проблем у роботі дитячих будинків були спільними для обох сторін, і, відповідно, обмін досвідом щодо їх розв’язання був корисним і цікавим для обох країн. Адже основна проблема виховання великої маси безпритульних дітей була однаково актуальною як для УСРР, так і для РСФРР.

Повертаючись до організаційних засад функціонування дитячих будинків саме України, варто торкнутися постанови «Про облік часу в

дитячих виховних установах та установах інтернатного типу», що була опублікована у 1927 р. До цього часу в дитячих виховних установах, зокрема і в дитячих будинках, робочий час робітників не обліковувався. А названа постанова якраз і була покликана внести певну ясність у цю справу. Зміст постанови в основному стосувався чергувань працівників (вихователів та няньок) зазначених вище установ, а також порядку нарахування працівникам годин їхніх чергувань [216, с. 5].

Значні зміни в організації роботи дитячих будинків відбулись у 1928 р. з прийняттям положення «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» (10 липня 1928 р.) [327, арк. 13]. Це положення висувало пропозиції щодо покращення роботи дитячих будинків шляхом переведення їхнього фінансування з різнопланових органів, зокрема, таких, як Наркомос, профспілки, господарські підприємства, товариство «Друг дітей», на державний та місцевий бюджети. Таке рішення зробило рівномірними асигнування на усі дитячі будинки, тим самим зрівнявши їхнє матеріальне становище.

Чи була вдалою така ідея, чи ні – точилося багато суперечок, але факти говорять самі за себе. Відтак, 17 травня 1930 р. Наркомат освіти затвердив норми постачання дитячих будинків необхідним одягом, матеріалами та харчами. Але належного забезпечення так і не було. На фінансування дитячих будинків виділялися рештки, адже ці установи буцімто не належали до будь-якої категорії, визначеної для фінансування [122, с. 120].

Аналізуючи початок 30-х роках XX ст., бачимо, що, окрім визначених вище типів дитячих будинків, під впливом масової колективізації виник ще один новий тип – кооперативний дитячий будинок. Це будинок для дітей, що мали батьків і жили при них у колгоспах та комунах [136, с. 13]. Такі будинки організовувалися не на державний кошт, а виникали на кооперативних засадах і перебували під контролем колгоспівської

громадськості. Згадок саме про такий тип дитячих будинків надзвичайно мало, вони не розвивалися як перспективні дитячі установи у подальшому.

Оскільки на початку 30-х років ХХ ст. відбулась уніфікація системи освіти, то Наркомос УСРР хоч і залишався українським, та все ж відтепер керувався директивами СРСР. Відтак, варто проаналізувати «Сборник руководящих материалов для работников д/домов и КОМОНЕС» (Москва, 1934 р.) [240]. У цьому збірнику вміщені документи, що визначали форми первинного обліку для всіх дитячих будинків без винятку, куди входили: особиста облікова картка вихованця, книга обліку дітей дитячого будинку, матеріально-продуктова книга, витратно-продуктова відомість, інвентарна книга, книга особових рахунків вихованців, книга обліку бюджету і спеціальних нарахувань. Ведення загальної для всіх дитячих будинків документації забезпечувало чітку структуровану організацію їхньої роботи і полегшувало контроль над усіма установами.

Незважаючи на те, що було вжито заходів щодо правильної організації роботи дитячих будинків, аналіз їхнього стану, висновки про який наводяться в архівних матеріалах, свідчить про їхнє погане становище, про відсутність необхідної уваги до них з боку місцевих партійних, комсомольських та радянських організацій і т. п. [302, арк. 20]. Відповідно, в результаті таких висновків 29 липня 1934 р. на засіданні Бюро ЦК ЛКСМУ було постановлено вжити певних заходів, які мали на меті забезпечити розв’язання нагальних проблем у роботі дитячих будинків (Додаток П). Зокрема, було скликано 30 директорів дитячих будинків, піонервожатих та представників від місцевих комсомольських організацій з доповідями про стан і роботу дитячих будинків. Також у визначеному плані роботи були такі завдання: забезпечити протягом місяця усі дитячі будинки компетентними піонервожатими; контролювати підбір та роботу педагогічних кадрів по дитбудинках. Окремим завданнями були аналіз та вдосконалення системи

дитячого самоврядування та збільшення асигнувань на культмасову роботу серед вихованців дитячих будинків.

Робота в цьому ж напрямку продовжувалась і надалі. Підтвердженням цього є постанова секретаріату ЦК ЛКСМУ «Про організацію всеукраїнського зльоту кращих ударників-вихованців із дитбудинків та комун» (4 грудня 1934 р.) (Додаток Р). Для організації зльоту було постановлено зобов'язати всі комсомольські організації забезпечити підготовку всіх дитячих будинків до участі у зльоті. Учасниками зльоту обговорювалися такі питання:

1. Боротьба за якість навчання у дитбудинку;
2. Виробниче навчання;
3. Організація допоміжного господарства;
4. Шефська робота над дитбудинками;
5. Медико-санітарний стан дитбудинків та завдання вихованців;
6. Організація дитячого дозвілля;
7. Піонерзагін у дитбудинку [302, арк. 15].

Проведення зльоту дало можливість обговорити нагальні питання, поділитися досвідом роботи різних дитячих будинків, а в результаті – знайти шляхи розв'язання існуючих проблем.

Загалом аналіз роботи дитячих будинків від самого початку їх створення і до 1935 р. було зроблено у постанові «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» (31 травня 1935 р.) [192, с. 350]. Там же були визначені перспективи в роботі дитячих будинків на майбутнє. Зокрема, було встановлено такі типи дитячих будинків:

1. Дитячі будинки нормального типу для дітей, позбавлених засобів існування.

2. Дитячі будинки для дітей, що мають батьків і утримуються на їхні кошти.

3. Дитячі будинки для важковиховуваних дітей.

4. Спеціальні дитячі будинки для дітей, що потребують тривалого лікування.

5. Спеціальні дитячі будинки для дітей-інвалідів [192, с. 350–351].

У межах такої типізації дитячі будинки поділялися на дошкільні (для дітей віком від 4 до 8 років) та шкільні (від 8 до 14 років) [302, арк. 31].

Також у положенні зазначалося про обов'язковість трудового виховання для дітей та про отримання початкової й середньої освіти вихованців дитячих будинків у загальноосвітніх школах.

Висновки щодо виконання поставлених у положенні завдань наведені у довідці «Про реалізацію постанови РНК СРСР та ЦК ВКПБ від 1.06.1935 р. про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» (Додаток С). Проте ця довідка стосується лише Дніпропетровської області і не висвітлює реальний стан речей по всій території України. Але аналіз ситуації у цій області свідчить про реалізацію положень постанови в більшості випадків лише «на папері». Зокрема, після перевірки дитбудинків по даній області, було виявлено 500 хворих дітей, які потребують довготривалого лікування у спеціальних дитбудинках. У результаті було намічено відкрити 4 спеціалізованих дитбудинки, обладнаних за типом лікувальних установ, із такою спеціалізацією:

1. Дитбудинок для трахоматозних дітей на 150 ліжок у Мелітополі.

2. Дитбудинок для фавозних дітей на 200 ліжок у Запоріжжі.

3. Дитбудинок для туберкульозних дітей на 100 ліжок у Бердянському районі.

4. Дитбудинок для психоневротиків на 80 ліжок.

Щоб відкрити такі дитячі будинки, розмістити та утримувати дітей у них, необхідно було виділити 7.94 l карбованець. Питання асигнування так і залишилося відкритим.

У цілому, задля реалізації постанови «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» на поліпшення стану дитячих будинків було постановлено виділити чотири мільйони п’ятсот тисяч карбованців (4 500 000), про що зазначено у постанові від 5 серпня 1935 р.[3] (Додаток Т).

Беззаперечним є те, що виконувався один із пунктів постанови – це обстеження дитячих будинків. А от щодо реального покращення стану досліджуваних установ, то робота за цим напрямком в основному проводилася лише у канцеляріях, не реалізуючись насправді (звісно, за винятком окремих показово-дослідних дитячих будинків).

Станом на 1 серпня 1935 р. в Україні діяли 51 дитячий будинок, де виховувалося 8766 дітей (Додаток У) [330, арк. 18].

У середині 30-х років ХХ ст. було визначено основне завдання дитячого будинку – «підготувати з вихованців здорових, грамотних, дисциплінованих, культурних, здатних до суспільно-корисної праці і відданих справі комунізму дітей» [213, с. 3].

Задля кращої реалізації означеного завдання було видано збірник «Правила внутрішнього розпорядку в дитячих будинках для дітей шкільного віку» (Київ, 1936 р.) [213], у якому, окрім характеристики дитячого будинку як виховної установи, надавались інструкції, що були покликані правильно зорганізувати роботу дитячого будинку: розпорядок дня в дитячому будинку; правила поведінки в майстернях; правила поведінки у навчальній роботі; правила поведінки в позашкільній роботі; правила поведінки в побуті; взаємини з педагогами і з товаришами; заохочення і покарання, тощо.

На нашу думку, окремо слід зупинитись на питанні розпорядку роботи в дитячому будинку. У збірнику зазначалось, що вихованець дитячого будинку зобов’язаний точно дотримуватись установленого розпорядку дня в

[3] Нажаль, про виконання цієї постанови нами матеріалів знайдено не було.

дитячому будинку і бути зразковим у його виконанні. Приклад такого розпорядку наведено у табл. 2.7

Таблиця 2.7

Розпорядок роботи в дитячому будинку [213, с. 4–5]

№ п.п.	Вид діяльності	Вік дітей 8 – 11 років	Вік дітей 12 років і старше
1.	Підйом за сигналом	7.15	7.15
2.	Прибирання ліжка, фіззарядка, вмивання	7.15 – 7.45	7.15 – 7.45
3.	Сніданок	7.45 – 8.10	7.45 – 8.10
4.	Школа (включаючи ходіння в школу і назад)	8.10 – 13.00	8.10 – 14.00
5.	Прогулянка	13.00 – 14.00	14.00 – 15.00
6.	Обід і відпочинок	14.00 – 15.30	15.00 – 16.00
7.	Праця (робота в робітній кімнаті й майстерні)	15.30 – 17.00	16.00 – 18.45
8.	Прогулянка	17.00 – 18.00	18.45 – 19.40
9.	Приготування лекцій і позашкільна робота (самостійне читання, ігри, масова робота, гуртки) з перервою на вечерю	18.00 – 21.00	19.45 – 22.00
10.	Готування до сну (умивання, приведення в порядок костюма)	21.00 – 21.30	22.00 – 22.30

Аналізуючи дані наведеної таблиці, можемо зробити висновок, що розпорядок роботи в дитячому будинку був розрахований по хвилинам. Це вказує на прагнення чіткої та злагодженої організації функціонування

закладу, а також забезпечення звикання вихованців до дисципліни та відповідальності.

Також варто було б звернути увагу на інструкцію «Взаємини з педагогами і товаришами», відповідно до положень якої: «1. Вихованець, який не виконує вказівок педагога, порушує нормальну роботу дитячого будинку. Вихованець зобов'язаний:

а) виконувати всі доручення завідувача й педагогів;

б) при вході педагогів у клас після перерви, а також при розмові з педагогом під час занять, вихованці повинні вставати й сідати з дозволу педагога;

в) при звертанні до педагога чи інструктора називати їх на ім'я та по-батькові;

г) щоденно при першій зустрічі з педагогами вітатися;

д) в учительську заходити тільки в якійсь справі, питаючи дозволу.

2. Вихованець дитячого будинку допомагає своїм товаришам у роботі і не ображає нікого з них. Він не лається і не дає прізвиськ. До вказівок ради дитячого активу ставиться з повагою. Підтримує самокритику в дитячому колективі і виносить на обговорення ради дитячого колективу й загальних зборів неправильні дії товаришів у відношенні до нього чи цілого колективу.

3. Кожний вихованець добивається поліпшення роботи своєї установи, вносячи свої пропозиції, як поліпшити дисципліну, харчування. Обмундирування, й т. ін. Свої пропозиції вихованець подає на дитячу раду, завідувачеві чи педагогові. Рішення дитячої ради чи загальних зборів дітей, затверджене завідувачем дитячого будинку, обов'язково для проведення вихованцями» [213, с. 7–8].

Означені інструкції були покликані виховати організованого та дисциплінованого громадянина суспільства. Так як склад вихованців дитячого будинків був напрочуд різним за віковим показником, соціальним

статусом і т. п., то наведені вище інструкції урівнювали всіх вихованців між собою та привчали до взаємоповаги.

Окрім зазначених вище завдань, дитячий будинок протягом усього досліджуваного періоду 20-х – середини 30-х років ХХ ст. виконував ще одну надзвичайно важливу функцію – розшук дітей. Через соціальні катаклізми велика кількість дітей загубили свої сім'ї. Дитячий будинок вів реєстрацію всіх дітей, що перебували у ньому. Далі ті списки передавалися до Народного Комісаріату освіти, який і займався справою повернення дітей до батьків чи родичів. Та не завжди така робота проводилася старанно, про що свідчить звернення Народного Комісаріату Освіти УСРР до обласних, окружних, районних, міських відділів народної освіти та завідувачів дитбудинків України, та подана з ним інструкція щодо правил розшуку загублених дітей у дитячих будинках і, відповідно, приклад ведення списку розшукуваних дітей (Додаток Ф).

Отже, аналіз нормативного забезпечення функціонування дитячого будинку України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. свідчить про те, що дитячі будинки від початку свого заснування у 1919 р. і до 1936 р. пройшли складний шлях становлення та розвитку. Безперечно, було зроблено багато помилок – але на них швидко вчилися; був певний дефіцит уваги з боку органів влади – та він компенсувався увагою та піклуванням громадськості; було мізерне матеріальне забезпечення – та організація трудового виховання частково компенсувала матеріальну скруту через самозабезпечення цих дитячих установ власними продуктами праці; проблем додавала непідготовленість вихователько-педагогічних кадрів – та увага громадських організацій та дитяче самоврядування частково розв'язували цю проблему, зокрема, шляхом так званого «взаємного навчання» і т. д.

Шляхом спроб, помилок і навчання дитячий будинок розвинувся в самостійну установу соціального виховання та навчання дітей. Реалізація усіх процесів забезпечувалася становленням та розвитком організаційно-педагогічних засад, організацією різних форм навчання та виховання дитини у дитячому будинку України 20-х – середині 30-х років ХХ ст., про що і йтиметься у наступних підрозділах нашого дослідження.

2.2. Організація навчального процесу в дитячому будинку

Дитячий будинок займав важливе місце у системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. Цей дитячий заклад був покликаний забезпечити дітям повноцінне виховання і навчання. Якщо про виховання йтиметься у наступному підрозділі нашого дослідження, то тут залишається відкритим питання про навчання. Не секрет, що навчанням дітей забезпечує школа. Відтак, варто з'ясувати, якою ж була школа дитячого будинку України у досліджуваний період. Досліджуючи питання шкільного навчання, доцільно згадати про педагогічних працівників дитячих будинків, які й організували безпосередній процес навчання дітей або допомагали вчителям загальних шкіл в освітній роботі з дітьми – вихованцями дитбудинків.

Проаналізувавши джерельну базу з питання шкільного навчання у дитячому будинку України (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.), дійшли висновку, що місце тогочасної школи змінювалося. Відповідно, нами було визначено періодизацію розвитку школи у дитячому будинку в Україні у досліджуваний період: *перший етап* (1920 – 1923 рр.) – школа дитячого будинку «внутрішня»; *другий етап* (1924 – 1928 рр.) – перехідний (від

«внутрішньої» до «виносної» школи у дитячому будинку); *третій етап* (1929 – 1936 рр.) – закріплення «виносної» школи у дитбудинку.

Перший етап періодизації охопив початок 20-х років XX ст. – час, коли дитячий будинок був визнаний найактуальнішою установою соціального виховання і навчання дітей. Цей дитячий заклад мав на меті зорганізувати в собі усе дитяче населення. Для автономної школи це був період відмирання. Навчання організовувалось у дитячому будинку, відповідно, школа була так званою «внутрішньою».

Підтвердженням цього стала видана у березні 1920 р. «Схема народної освіти УСРР», у якій соціальне виховання визначалося як один із напрямів освіти, у результаті чого у липні 1920 р. була видана «Декларація про соціальне виховання» [62, с. 9–11]. Зміст Декларації полягав у тому, щоб переробити чинну систему виховних і навчальних закладів для дітей, до переліку яких входила і школа, та замінити їх дитячим будинком, який мав поєднувати в собі усі організаційні форми соціального виховання.

У 1920 р. був виданий перший навчальний план, відповідно до якого в дитячому будинку передбачалося вивчення таких предметів: математика, рідна мова, природознавство, фізика, хімія, географія, історія, краєзнавство, малювання і ліплення, ручна праця, ігри, фізичні вправи, співи [54, с. 54]. В. Покась у монографії «Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917 – 2000 рр.)» наводить зразок навчального плану в дитячому будинку, що було складено на підставі «Збірника матеріалів Київської губнаросвіти» за 1920 р. (Табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Навчальний план дитячого будинку [208, с. 91]

№ п/п	Назва предметів	Кількість навчальних годин на тиждень по групах							
		1	2	3	4	5	6	7	Загальні години
1.	Краєзнавство	12	12	13	-	-	-	-	37
2.	Математика	-	-	-	4	4	4	4	16
3.	Рідна мова	-	-	-	4	4	4	4	16
4.	Друга мова	-	-	-	3	3	3	3	12
5.	Природознавство	-	-	-	3	3	3	3	12
6.	Історія з суспльством	-	-	-	2	2	2	2	8
7.	Географія	-	-	-	2	2	2	2	8
8.	Фізика і хімія	-	-	-	-	-	3	3	6
9.	Малювання і ліплення	2	2	2	2	2	2	2	14
10.	Ігри і фізичні вправи	2	2	2	2	2	2	2	14
11.	Ручна праця	3	3	3	3	3	3	3	20
12.	Співи	2	2	2	2	2	-	-	10
	Разом	20	21	22	27	27	28	28	173

Пізніше, з 1921 р., починають щорічно видаватися «Порадники соціального виховання», які слугували для працівників дитячих будинків чи не єдиними на той час джерелами, що визначали зміст організації навчальної та виховної роботи у цих дитячих закладах. «Порадники» містили в собі постанови, інструкції, зауваження та поради, які і визначали напрями розвитку дитячих будинків [211].

Про підтримку Наркомосом «внутрішньої» школи та вікової змішаності вихованців йшлося в загальнопедагогічному журналі «Вестник Просвещения» (Москва, 1922 р.) [191, с. 128]. У тому ж журналі зверталась увага на непідготовленість педагогічного персоналу дитячого будинку через брак досвіду соціального виховання. Зокрема, зазначалось, що широка педагогічна громадськість не схвалювала ідею «внутрішньої» школи, і тому відсторонювалася. Підбір працівників дитячих будинків більшою мірою був випадковим: «Працівникам, які були в дитячих будинках, в основному бракувало досвіду, вони були некваліфіковані, без достатньої педагогічної практики. Переважно, в дитячі будинки потрапляли люди без певного педагогічного покликання, які обирали роботу в дитячих будинках тому, що вона давала дах та їжу, рятуючи їх від голодної смерті» [191, с. 116].

Аналізуючи акт обстеження дитячого будинку ім. Тараса Шевченка у місті Києві (від 10 квітня 1923 р.), нами було визначено, що в цьому дитячому будинку на 90 дітей припадало 7 вчителів та 3 тимчасових замісники, без попереднього стажу, але які не навчалися на педагогічних курсах. Щодо педагогічної роботи, то вона: «…наближала до норм соціального виховання, визначених у «Пораднику соціального виховання» [318, арк. 3].

Окрему увагу слід звернути на збірник «Реєстрація та звітність в органах і установах соціального виховання» (Харків, 1923 р.) [228], у якому містилися інструкції, що забезпечували грамотну організацію навчальної роботи у дитячих будинках. Зокрема, у пункті «Реєстрація роботи по навчанню й вихованню містилися поради щодо підготовки плану навчальних занять, реєстру предметів, ведення щоденника, тощо. Зокрема, у даному збірнику наводилася таблиця, що фіксувала відомості про дітей дитячого будинку, які відвідували шкільні заняття (Табл. 2.9.).

Таблиця 2.9

Відомості про дітей дитячого будинку,
які відвідували шкільні заняття [228, с. 42]

	Всього дітей ходило до дит. установ		В т о м у с к л а д і о д в і д у в а л о													
			1 гр.		2 гр.		3 гр.		4 гр.		5 гр.		6 гр.		7 гр.	
	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.	Х.	Д.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Кількість дітей, що ходили до школи з початку I триместру																
Кількість дітей, що ходили до школи з початку II триместру																

У тому ж році в загально педагогічному журналі «Вестник просвещения» (Оренбург, 1923 р.) було опубліковано статтю про організацію навчальної роботи вихованців дитячих будинків улітку. Оскільки за основу згаданої вище роботи бралися сільськогосподарські роботи, то щоб поєднати їх з навчанням, було розроблено приклади планів роботи окремо для учнів молодших груп (Додаток Х) та старших груп (Додаток Ц). Відтак, список шкільних предметів для старших груп дитячого будинку включав математику, географію, неорганізоване природознавство, зоологію, біологію, суспільствознавство. Наприклад, у межах курсу «зоологія» було заплановано

вивчати цикл життя ряду комах (шкідників сільського господарства); життя птахів (корисних для сільського господарства) і т. д. [193, с. 80].

Отже, наведені вище дані розкривають зміст першого етапу нашої періодизації і доводять твердження, що з 1920 по 1923 роки перевага надавалася «внутрішній» школі дитячого будинку. Цей заклад, організовуючи в собі всі сфери виховної і навчальної роботи, мав стати ідеальною установою соціального виховання дітей. Та реалізація такої ідеї була практично неможливою через наявність ряду проблем, зокрема через брак кваліфікованих педагогічних працівників. Відтак, хоч школа і була «внутрішньою» та безпосередньо охоплювала більшу частину життя дитини, як і було заплановано Наркомосом, та педагогічний колектив через брак досвіду, перевантаження та незначне фінансування був не в змозі забезпечити дітей якісною освітою.

Другий виокремлений нами етап починається з 1924 р., адже з цього часу школа повертає собі втрачений авторитет і починається її масштабна розбудова по всій території України. Та з дитячих будинків вона не зникає, тому цей етап є перехідним, і його можна характеризувати як етап неоднозначного місця школи в дитячому будинку.

Саме на цей час припадає початок різкої критики «внутрішньої» школи у порівнянні з кращими можливостями так званої «виносної». З цього приводу у місячнику «Радянська освіта» писалося: «… школи в дитячих будинках надзвичайно погані і не дають дітям тих знань, що можна було одержати в таких самих загальногромадських школах. Причиною цього були: 1) непідготовленість дітей до шкільних занять; 2) менш кваліфікований персонал; 3) погане забезпечення школи підручниками, кабінетами й т. ін.; 4) брак інспектування [220, с. 11].

У положенні «Про дитячий будинок» (за 1925 р.) зазначалося, що загальну навчальну і трудову підготовку вихованці дитячих будинків

отримують у відповідних закладах народної освіти (школи, курси, і т.п.) (Додаток Л) [324, арк. 43–45]. Ці документальні свідчення доводять переорієнтацію на «виносну» школу дитячого будинку. Та виконання пунктів цього положення не завжди і не одразу почали втілювати в життя. Зокрема, у журналі «Вопросы просвещения» (Іваново-Вознесенськ, 1925 р.) писалося: «Якщо школа розміщується в самому дитячому будинку, то вона може бути влаштована за принципом відкритої школи, в цю школу необхідно приймати дітей, що приходять, особливо важливо це в сільській місцевості» [33, с. 63]. Запрошення дітей відвідувати «внутрішню» школу дитячих будинків були далеко не безпідставними.

До цього часу велось багато розмов про «відірваність» дитячого будинку від життя суспільства: «… замкнутість дитячого будинку в колі своїх інтересів, якась теплична штучна атмосфера. Діти не знають навколишнього життя, вони нічим не пов’язані з ним» [64, с. 5]. Такими були наслідки «внутрішньої» школи дитячого будинку, а запрошення на навчання дітей, що приходили урізноманітнювало життя дитячого колективу дитбудинку.

У 1926 р. спір за шкільне навчання вихованців дитячих будинків не вщухав. Відтак, на сторінках громадсько-педагогічного місячника «Радянська освіта» (Київ, 1926 р.) відбувалося жваве обговорення цього питання. Одні вважали, що, посилаючи дітей на навчання за межі установи, дитбудинок губить тоді свій зміст як установа соцвиху, що охоплює все життя вихованця. Ще в гіршому випадку будинок перетворюється на нічліжку для дітей. Трохи краще було, коли будинок залишав за собою клубну роботу, що складалася з цілого ряду гуртків. Тому організовували школу у стінах дитбудинку.

Таким чином, було подолано цілий ряд негативних моментів. Проте недоліки існували, такі як недостатність та непідготовленість персоналу,

недостатнє матеріальне забезпечення, як наслідок – «…от так приблизно стояло питання зі школою у дитбудинках. От чому можна з певністю сказати, що вихованці дитячих будинків виходили в життя неуками» [293, с. 39].

Трохи пізніше у тому ж журналі «Радянська освіта» (1927 р.) на захист «внутрішньої» школи були опубліковані фактичні дані по Київській окрузі за 1925-26 навчальний рік, які доводили, що з 43 обстежених дитячих будинків (д/б) у 22 д/б пройшли всю навчальну програму і діти засвоїли її добре. У 5 д/б навчальний матеріал засвоєно посередньо. І лише у решті (16) д/б опрацювали навчальну програму погано [293, с. 40].

Що ж стосується питання матеріального забезпечення внутрішніх шкіл, то тут, за даними по Київській окрузі, постала така картина на кінець 1925- 26 навчального року: з 43 обстежуваних д/б лише 20 мали приміщення, що дозволяли проводити більш-менш нормально педагогічну роботу. З обладнанням ще сумніша картина: лише 11 д/б з 43-х мали більш-менш задовільне обладнання, 12 д/б мали напівзадовільне, решта д/б – жодного обладнання. З навчальним приладдям справа також була поганою: понад 50% потрібного приладдя мали лише 12 дитбудинків [227, с. 18–19].

Що стосується педагогічних працівників дитячих будинків, то через брак уваги з боку громадськості та відсутність належної підтримки та оцінки роботи, вони часто відчували себе покинутими і нікому не потрібними. Також, за браком фінансування, у дитячих будинках практикували скорочення штату працівників. Так, у газеті радянського учительства «Народний учитель» (Харків, 1925 р.) зазначалося, що у м. Полтава деякі дитбудинки після скорочення штатів мають одного або двох вихователів на 100-200 дітей [215, с. 6].

Така ситуація була поширена по всій території України, та, незважаючи на це, продовжували виходити документи, що містили інструкції щодо особистісних та професійних якостей, якими має володіти педагог дитячого

будинку. Зокрема, у журналі «Народное просвещение» (Москва, 1927 р.) подано перелік функцій педагога дитячого будинку: 1) позашкільна робота в різних її видах; 2) робота з організації дитячого середовища і матеріальної культури дитбудинку; 3) організаційно-педагогічна робота, тобто вивчення дитячого колективу і впливу довкілля, планування та облік роботи, виконання завдань колективу; 4) методична робота з підвищення кваліфікації; 5) суспільна робота [190, с. 17]. У цьому переліку автор статті Н. Корст навмисно не торкнувся шкільної роботи, адже педагог повинен відповідати загальношкільним вимогам. Величезні вимоги до педагогічного персоналу практично не відповідали реальному стану речей. Вимагаючи багато, держава не спромоглася створити належні умови для успішної реалізації поставлених вимог.

Щодо кількісних показників внутрішньої і «виносної» школи у дитячих будинках, на кінець другого етапу нашої періодизації маємо такі дані. У журналі «Радянська освіта» (№10, 1927 р.) зазначалось, що на Київщині у 71 дитбудинку виховується 6 000 дітей. З них (на 1.01.1927 р.) «виносною» школою обслуговуються 7,9 % дітей (всього 460 дітей, розпорошених у 101 групі). Також більшість дітей, а саме 84 % (усього 4 826 дітей) отримують навчання у «внутрішній» школі, і таких шкіл нараховувалося 49 [226, с. 15–16].

Було багато суперечок та дискусій щодо того, яка школа – «виносна» чи «внутрішня» потрібна дитячому будинку. В результаті виокремилися дві цілком протилежні течії: прихильники однієї наполягали, що для дитячого будинку потрібно виключно «виносну» школу, прихильники другої виступали за «внутрішню». Перші спиралися перш за все на неможливість для невеликого дитячого будинку організувати «внутрішню» школу: відсутність приміщень, устаткування, наочного приладдя, відсутність зв’язку з позабудинковим населенням і т.п. Прихильники другої течії, що виступали

за «внутрішню» школу, спиралися, головним чином, на збереження для дитини єдиного центру, що регулював би її поведінку й розвиток, яким може бути або школа (оскільки тоді нема дитбудинку як установи соціального виховання), або виключно дитбудинок.

До кінця другого етапу вчителі дитбудинків досі мали безліч невирішених проблем. Зокрема, невідповідність поставлених високих вимог до педперсоналу і відсутнє реальне забезпечення належних умов для їх виконання.

Третій етап – закріплення «виносної» школи у дитбудинку (1929 – 1936 рр.).

Поки точилися суперечки з приводу місця школи в дитбудинку, авторитет загальноосвітньої школи виріс і суттєво зміцнів. Уже на кінець 1926 р. в Україні діяло 16032 школи першого ступеня, в яких навчався 1 399 107 дітей, та 1800 семирічних шкіл із загальною кількістю учнів 665 281 особа [200, с. 243].

Батьки, діти яких проживали у дитбудинках, спостерігаючи такі значні зміни у статусі школи, почали вимагати для своїх нащадків навчання у загальних школах, відмовляючись від «внутрішніх» шкіл при дитбудинках. У результаті цього, у кінці 1928 р. почалося масове скорочення «внутрішніх» шкіл при дитбудинках. Відтак, на 1 грудня 1928 р. 48 % дітей дитячих будинків уже навчалися в масових школах, лише при 84 дитячих будинках України залишалися «внутрішні» школи [260, с. 46–47].

Процес «винесення» школи з дитячих будинків сприяв покращенню навчальної роботи, і з цього боку таке рішення себе виправдовувало. Хоча з іншого, як зазначається у журналі «Народное просвещение» (Москва, 1929 р.), дитячий будинок залишився позбавленим основного важелю навчального та виховного впливу на дітей, дитячий будинок перетворився на

гуртожиток для дітей, організаційно й органічно мало зв’язаний з основною базою виховання і навчання – школою [188, с. 84].

З метою подолання такої суперечності почали пропагувати ідею співдружності дитячого будинку зі школою. Відтак, зазначалося, що дитбудинки повинні вступати в новий навчальний рік «злитими зі школами», у співпраці, органічно об’єднаними з ними виховною та навчальною роботою, а не бути ізольованими закладами [78, с. 7].

Було постановлено підготувати дитбудинки до нового навчального року , а саме: «…відремонтувати дитячі будинки та заготовити паливо, обмундирування, книги та навчальні посібники, для того, щоб не повторювати помилок минулого, коли часто через холод більша частина приміщень дитбудинків не використовувалася, діти тіснилися у двох-трьох кімнатах і не відвідували школу через відсутність одягу, взуття та навчального приладдя» [78, с. 7].

На початку 30-х років ХХ ст. ЦК КП(б)У Партії все більше уваги звертав на «виносну» школу дитячого будинку та на тісний зв’язок дитбудинку з нею. У педагогічному журналі «Друг дітей» (Харків, 1932 р.) зазначалося: «Постанова ЦК Партії вимагає від кожного дитбудинку перебудувати свою роботу й дійсно підвищити її якість. На виконання постанови ЦК мусить бути організований зв'язок дитбудинку зі школою, з метою повного здійснення семирічного початкового навчання та боротьби за його якість. Це означає, що школа й дитустанова мусять працювати поруч, між ними не може бути ніякого розриву. Всі дитустанови, розраховані на обслуговування дітей шкільного віку, мусять мати дійсний зв'язок зі школою» [181, с. 15].

У 1936 р. був виданий збірник «Правила внутрішнього розпорядку в дитячих будинках», у якому містилися вказівки щодо навчання дітей. Зокрема, у пункті «Розпорядок дня» було вказано, що після сніданку діти

відвідують школу, і на це відводиться час 3 8.10 до 13.00 (включаючи дорогу до школи і назад) [213, с. 5,6]. У пункті «Правила поведінки у навчальній роботі» було зазначено:

1. Вихованець дитячого будинку відвідує школу без пропусків і запізнень.

2. Вихованець дитячого будинку зобов'язаний щоденно в установлений час самостійного готувати шкільні уроки, звертаючись у разі потреби по допомогу до викладача. Ті, що не встигають з якоїсь дисципліни, повинні працювати додатково під керівництвом вихователя.

3. Підручники й письмові приладдя вихованець тримає в чистоті й порядку, завжди в певному місці (тумбочки, шафи) [213, с. 8].

Аналіз зазначених правил свідчить про те, що у 1936 р. школа для дитячого будинку була «виносною», і що між ними мала бути співпраця. Зокрема, у тому ж збірнику зазначається, що на колектив працівників дитячого будинку покладається ряд обов'язків, сере яких: «… забезпечити навчання всіх дітей у школі і добитися щоб вихованці дитячого будинку були відмінниками в навчанні, виховати дітей вірними синами своєї соціалістичної батьківщини, мужніми й відданими справі Леніна-Сталіна громадянами Радянського союзу» [213, с. 4].

Таке завдання звучить цілком об'єктивно, шкода, що на початку третього етапу у більшості дитбудинків ситуація з педагогічним персоналом не відповідала правилам та вимогам, що висував ЦК Партії. Брак педагогічних кадрів, недостатній рівень їхньої кваліфікації та застосування непедагогічних принципів навчання та виховання, зокрема таких, як фізичне покарання – ось реальна ситуація з педагогічним працівниками в більшості дитячих будинків. Відтак, на Полтавщині у Зінов'ївському дитбудинку офіційно визнавалися такі форми покарання дітей, як розміщення їх у карцері та обстриження дівчат. А у Харківському дитбудинку взагалі били дітей [304, арк. 5]. З цього ж приводу була написана стаття у газеті «Народний учитель»

(середа, 18-го січня 1928 р.) під назвою «У складній ситуації – без достатньої бази й керівництва», у якій йшлося про вчителів та вихователів дитбудинків, зокрема зазначалося: «… Дітей калічать. Замість майбутніх творців нового ладу не виховують, а просто годують, до того ж не зовсім якісною їжею, нестійких психологічно людей, мало пристосованих до життя у пролетарській державі. І весь жах полягає в тому, що за працю за надзвичайно тяжких умов беруться люди, які що до неї просто не здатні ні своєю підготовкою, ні своїми якостями, і в тому, що таких нездатних людей пускають на цю складну роботу» [275, с. 1].

Дійсно, для багатьох залишався незрозумілим той факт, що організувати життя дитинства, до того ж соціально-занедбаного – річ занадто складна і потребує чіткого регулювання та особливої специфіки. Норми, що їх на цьому етапі встановлював закон для педагогічної практики були напрочуд невисокі, вони лише починали вводитися в життя. Це зумовлювало ряд негативних наслідків. Окрім педагогічної занедбаності вихованців інтернатних установ, мали місце факти виявлення жорстокості у ставленні до педагогів та вихователів. Зокрема, у цій же статті наводилися такі приклади: «… у Харківському реформаторіумі діти повісили доглядача. В одній з колоній для малолітніх правопорушників діти зарізали завідувача…» [275, с.12].

Аналізуючи архівні матеріали, зокрема «Висновки та пропозиції з матеріалів обстеження стану інтернатних дитячих установ на Україні» (від 23.05.1928 р.), ми натрапили на пункт, у якому описувалася ситуація з педагогічним персоналом в дитячих інтернатних закладах. Зокрема, там зазначалося, що склад педагогів у багатьох дитустановах цілком незадовільний – надто низький відсоток партійців, трапляються чужі елементи (попівські дочки, колишні «класні дами»); як правило, педагогічна

кваліфікація більшості робітників дуже низька, бували випадки призначення вихователями цілком некваліфікованих осіб.

Справа з підвищення кваліфікації педагогів була поставлена погано: не було літератури, мало курсів та семінарів, жоден педвуз в Україні не ставив своїм завданням підготовку відділу чи секції. Лише Харківський ІНО мав факультет соціального виховання «ухилу СПОНу» (соціально-правової охорони дитинства), випускники якого мали стати членами комісії неповнолітніх правопорушників, а не працівниками інтернатних установ [304, арк. 6].

У планах, які розроблялися методбюро, майже зовсім були відсутні питання, що стосувалися інтернатних установ. Для працівників цієї категорії закладів не висувалися особливо гострі й актуальні питання – вони залишалися практично без будь-якого керівництва. Спільне розв'язання питань дитячого будинку з учителями шкіл не виправдало себе. Як зазначалось у суспільно-педагогічному журналі «Вопросы просвещения» (Іваново-Вознесенськ, 1929 р.), така постановка спільної роботи неможлива через різницю інтересів і умов роботи. Практика вчительських конференцій говорить за те, що знайти спільні моменти для обговорення й опрацювання працівниками шкіл і дитбудинків було складно [33, с. 23].

Випускників вищих педагогічних курсів, а отже, підготовлених спеціалістів з навчальної роботи почали надсилати на роботу до дитбудинків з 1931 р. Є дані, що таких працівників було влаштовано на роботу у кількості 48 осіб [309, арк. 4]. Звісно, це був мізерний вклад у справу забезпечення дитбудинків кваліфікованими кадрами, але з цього часу робота у цьому напрямку почала набирати обертів. У 1934 р. вийшла постанова ЦК ЛКСМУ «Про роботу дитячих будинків» (Додаток П) у якій у пункті №6 зазначалося: «… Обов'язати зав. ОблОНО персонально займатися укомплектуванням дитячих будинків педагогічними кадрами, причому встановити за правило

надсилати до дитбудинків працівників, насамперед тих, що мають спеціальну педагогічну підготовку» [305, арк. 20–22].

Отже, аналізуючи ситуацію з навчанням вихованців дитячих будинків упродовж третього етапу розвитку цих закладів соціального виховання, бачимо, що дійсно відбулася переорієнтація із так званої «внутрішньої» на «виносну» школу, що пояснювалося цілим рядом причин та обставин. Таке рішення мало чимало позитивних наслідків. На жаль, як показував аналіз тогочасної практики, реалізації поставлених ідей заважало стабільно важке становище з педпрацівниками.

Загалом, аналізуючи усі етапи розвитку школи при дитячому будинку, можемо стверджувати, що цей шлях був складний та сповнений безлічі протиріч та проблем. На наш погляд, найсуттєвішою була проблема повноцінного забезпечення дитбудинків кваліфікованим педагогічним персоналом. При цьому проблема, яка була актуальною протягом усього досліджуваного періоду, почала розв’язуватися лише у 1931 р.

Закріплення «виносної» школи при дитбудинках не лише забезпечило отримання дітям порівняно якіснішої освіти, а і значно розвантажило роботу дитбудинків, цим самим даючи простір та можливості для виховної роботи, про що йтиметься у наступному підрозділі нашого дослідження.

2.3. Основні напрями виховання в дитячому будинку як закладі соціального виховання

Як свідчить зміст попередніх підрозділів дисертації, на початку 20-х років XX ст. дитячий будинок відігравав у житті безпритульного дитячого населення важливу роль. У виданні «Порадник по соціальному вихованні дітей» (Харків, 1921 р.) дитячий будинок визначався як «трудова дитяча комуна для дітей від 4 до 15 років, де організовувалося колективне

життя дітей, де дитина жила, виховувалася, їй давалося повне матеріальне забезпечення, освіта згідно з «... єдиним планом освітніх занять у дитячих установах» і все, що входило до поняття виховного процесу єдиної психофізичної організації дитини; діти й дорослі (керівники) дитячого будинку складали єдиний колектив, що самоуправлявся й самообслуговувався згідно з вимогами нової комуністичної педагогіки» [211, с. 26].

Отже, одним із завдань роботи дитбудинку було виховання дітей. На думку сучасних дослідників, це досить широке поняття. Відтак, С. Гончаренко визначає виховання як процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів [45, с. 53]. Зі свого боку, опираючись на часові межі нашого дослідження, а саме 20-ті – середина 30-х років XX ст., можемо додати, що виховання як процес відбувалося за певними напрямами. Зокрема, у положенні «Про дитячий будинок» від 16 червня 1926 р. зазначалося, що дитячий будинок має своїм завданням «дати вихованцям загальну (політичну) освіту і практичні трудові й суспільні навички, з метою підготовки їх до суспільнокорисної трудової діяльності» (Додаток Л).

Здійснивши аналіз нормативно-правової основи та тогочасної практики, нами визначено такі основні напрями виховання в діяльності дитячих будинків: соціальне, суспільно-політичне та трудове. Проте, проаналізувавши історико-педагогічні публікації, праці методичного характеру, спогади і т.п., дійшли висновку, що до зазначених вище напрямів виховання варто додати антирелігійне, фізичне і статеве виховання. Загалом нами було виокремлено шість напрямів виховання, що мали місце у педагогічній практиці дитячого будинку 20-х – середини 30-х років XX ст.

Вважаємо за доцільне окремо розглянути кожен напрям у порядку значущості, відповідно до освітньо-виховної політики України 20-30 років XX ст. І першим, беззаперечно виступає *соціальне виховання*, якому приділялася левова частка уваги педагогів-просвітників досліджуваного нами періоду. Також, варто зауважити, що соціальне виховання об'єднувало в собі решту напрямів і забезпечувало їх реалізацію.

Відповідно до «Декларації про соціальне виховання дітей» (липень, 1920 р.), основна мета соціального виховання полягала у тому, щоб перетворити існуючу систему виховних і навчальних закладів для дітей: сади, приюти, школи та ін., – тобто реорганізувати ці типи дитячих установ у єдину динамічну систему соціального виховання, а основною організаційною формою визнати дитячий будинок: «Тільки соціальне виховання може повною мірою розвинути закладені в дитячій природі сили і здібності» [62, с. 9–10].

Причиною виникнення ідей соціального виховання більшість радянських педагогів вважали так звану «кризу сім'ї». Сім'ю як важливий інститут соціалізації дитини нещадно ігнорували, зокрема, нарком освіти України Г. Гринько різко критикував роль сім'ї: «Індивідуалістична сім'я – це опора дитини в буржуазному суспільстві. Розпорошений між замкненими індивідуалістичними сім'ями та школами дитячий світ, який не має прямих і міцних відносин з державою й відображає у своїй долі всю несталість особистих стосунків у сім'ї, усю нестійкість і випадковість зв'язків у школі й усю найглибшу анархію й коливання буржуазного суспільства – ось система, яку створила буржуазна епоха і яку вона міцно закріпила в педагогічній теорії, розписаній усіма барвами науки і філософії» [310, арк. 121].

Ідею того, що сім'я не здатна виконувати свою основну функцію – виховання, підтримували й інші українські педагоги та освітні працівники.

Зокрема, А. Макаренко, який зазначав: «Дитячий будинок, і тільки дитячий будинок є провідною формою радянського виховання» [173, с. 81].

Окрім виховних можливостей сім'ї, під сумнів також ставились і можливості школи у справі забезпечення соціального виховання. Зокрема, В. Липинський зазначав наступне: «… організатори освіти, захоплені руйнівним пафосом щодо вітчизняної «старої школи», вирішили використати дитячий будинок як альтернативу, як принципово нову форму організації дитячого колективу» [161, с. 29–30].

Поняття соціального виховання у період з 1920 по 1935 роки було досить неоднозначним. Працівники освіти та педагоги визначали його зміст порізному. Відтак, у дисертаційному дослідженні «Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30-х роках XX століття» (Слов'янськ, 2005 р.) [287] Л. Цибулько дуже повно розкрила зміст чотирьох підходів до визначення сутності соціального виховання.

Зокрема, представники першого підходу (Г. Гринько, О. Попів) терміном «соціальне виховання» визначали всю систему виховання зі всіма його сторонами, а його призначення вбачали в загальній організації колективного життя дитячого населення.

Другий підхід (В. Дурдуковський, І. Соколянський) виявлявся в більш вузькому визначенні соціального виховання як такого, що організаційно спирається на громадські форми життя, на відміну від приватних форм виховання в сім'ї. Цей підхід передбачав боротьбу за суспільну школу на противагу казенній державній школі й індивідуально-приватному навчанню.

Прихильники третього підходу (В. Зіньковський, В. Петрусь) визначали суть соціального виховання у спрямуванні його цілей на виховання громадськості, виховання соціальних інстинктів і навичок, організацію соціального життя.

З позицій четвертого підходу (О. Залужний, С. Лозинський) соціальне виховання трактувалося як використання виховних можливостей колективу. У цей період спостерігається недооцінка ролі сім'ї як фактора соціального виховання. Велика увага приділяється аналізу можливостей здійснення соціального виховання в контексті політики українізації [287, с. 85–86].

Розбіжності у трактуванні одного й того ж поняття зумовили певну дезорганізованість у реалізації його засад у життя. А з 1933 р. у зв'язку зі зміною соціально-економічної ситуації в країні, загальною політизацією освіти ідеї соціального виховання поступово переорієнтовуються на ідею комуністичного виховання.

Щодо організації засад соціального виховання, то тут варто розпочати з того, що у 1921 р. 9 млн. дітей у віці від 4 до 16 років потребували допомоги [312, арк. 3]. Ці діти були жертвами війни та голоду і чекали негайного порятунку. Відтак, у цей час виник термін «охорона дитинства». У «Декларації про соціальне виховання дітей» (1920 р.) цей термін визначався як процес, що включав «одночасно і разом» навчання, виховання, годування й одягання дітей [62, с. 3]. Для цього необхідно було розширити мережу дитячих закладів соціального виховання, щоб розмітити усіх дітей, що потребували притулку, а також організувати їхнє харчування.

Питання голоду у досліджуваний нами період було надто актуальним. У 1921 р. на території України 5 губерній з 12 було визнано голодуючими. До них входили: Донецька, Запорізька, Катеринославська, Миколаївська та Одеська [313, арк. 14]. У решті губерній проблеми з харчуванням дітей також були гострими. Дитячі будинки теж потребували негайного забезпечення належних умов проживання і виховання дітей.

Відтак, по всій території України задля порятунку дітей відкривалися нові дитячі установи. Однак, таке стрімке розширення мережі дитячих будинків вимагало величезної кількості підготовлених кадрів, якими держава

на той час не була забезпечена. Тому було прийнято рішення організувати підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів.

У цей час виховання дітей у дитячих установах не виправдовувало сподівань, а кількість дітей-утікачів з дитячих будинків більшала. Було вирішено робити акцент на впровадженні трудового виховання. При дитячих будинках та дитячих трудових комунах створювалися майстерні, в яких діти опановували ремесло і працювали.

У 1922 р. в Україні був виданий перший збірник з охорони дитинства, до якого входили декрети з охорони дитинства, положення з Кодексу охорони праці неповнолітніх, матеріали з питань соціального забезпечення, положення та інструкції органів соціально-правової охорони дитинства. Але, на жаль, ні у 20-х, ні у 30-х роках ХХ ст. його так і не ухвалили, саме тому було втрачено можливість чітко визначити права і обов'язки дітей. Натомість протягом 20-х років ХХ ст. РНК України та ВУЦВК видали низку постанов, що передбачали боротьбу з дитячою безпритульністю: «Про заходи боротьби з дитячою бездоглядністю» (11 червня 1921 р.), «Про охорону дитинства» (травень 1921 р.), «Про неповнолітніх» (12 червня 1920 р.), «Про наділення землею дитячих закладів соціального виховання» (13 січня 1922 р.). У травні 1920 р. усі дитячі будинки, які перебували у віддані Наркомсоцзабезу, були передані до Наркомату освіти [117, с. 146]. Проведена робота щодо соціального виховання дала результати і в Україні – у 1928 р. Президія ВУЦВК проголосила, що вуличної дитячої безпритульності в Україні більше немає.

Такі висновки були передчасними, оскільки безпритульність продовжувала існувати. До того ж, у 1932–1933 роках через страшний голодомор та політичні репресії відбувся новий вибух дитячого сирітства, а разом із ним і – безпритульності. Дитячі заклади соціального виховання були

перевантажені і відмовлялися приймати нових безпритульних дітей, а нові установи держава відмовлялася створювати через брак коштів.

РНК УСРР постановою «Про ліквідацію вуличної безпритульності» (березень 1932 р.) перенесла всю відповідальність на Наркомос, зобов'язавши вилучити з вулиці і розмістити до початку IV кварталу 1932 р. всіх безпритульних дітей, не розширюючи мережі дитячих закладів [143]. Далі було прийнято постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю та бродяжницьким елементом» (травень 1933 р.), яка мала забезпечити утворення Всеукраїнської та місцевих надзвичайних комісій з боротьби з безпритульністю та бродяжництвом. Ця постанова, як і більшість з виданих раніше, не була підтримана фінансово, тому не дала очікуваного результату. Майже вся соціальна робота велася «на папері», не перетворюючись у діяльність.

У 1935 р. видається нова постанова «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», яка разом з наказом «Про організацію роботи з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності» (червень 1935 р.) забезпечує утворення відділу трудових колоній для неповнолітніх, до якого приєднали всі заклади для безпритульних дітей з відомства Наркомосу, та передає функції чинних з 1918 р. у структурі Наркомосу установ із захисту дитинства [26, с. 350–352].

Таким чином, система соціального виховання у досліджуваний нами період, а саме 20-ті – середина 30-х років XX ст., була спрямована, у першу чергу, на загальну організацію дитячого населення. Розширювалася мережа дитячих будинків, створювались пункти харчування, прихистки. Тобто, першочерговим завданням соціального виховання у першій половині 20-х років був порятунок дітей, а сам процес виховання відходив на задній план.

Загалом із середини 30-х років XX ст. акцент з соціального виховання змістився на комуністичне, а соціальна робота замінилася політико-виховною

роботою. У навчально-виховних закладах основою роботи став класовий підхід та політизація. Основні напрями виховання дітей пов'язувалися із завданням побудови комуністичного суспільства. Такий перехід від соціального виховання до комуністичного уособлював у собі ідейно-політичне виховання, соціалістичну дисципліну, патріотизм.

Виходячи з зазначеного вище, варто перейти до розгляду наступного напряму виховання, а саме – *суспільно-політичного.*

Про необхідність суспільно-політичного виховання говорила і Н. Крупська: «… політична робота повинна базуватися на принципі живої участі дітей у політичному житті, і при розвиткові політичної свідомості дітей слід особливо підкреслювати виховання соціальних почуттів і навичок колективної роботи» [256]. Ці слова підтверджують хибність визначення нами суспільно-політичного виховання першочерговим напрямком виховання в дитбудинку.

Загалом Партія і Уряд у 20-30-х роках ХХ ст. приділяли багато уваги справі комуністичного виховання молоді і часто наголошувалося на тому, що «виховувати молоде покоління відданим справі побудови комуністичного суспільства є велике завдання й велика честь для радянського педагога» [91, с.1]. Відповідно, вихователі та педагоги дитбудинку, як зазначалось у підручнику, «З досвіду роботи дитячих будинків м. Києва» (Київ, 1940 р.), виданому Київським міським відділом народної освіти, повинні бути озброєні знаннями, знати мету, зміст і форми комуністичного виховання [91, с. 4].

Питання організації суспільно-політичного виховання було одним із обов'язкових пунктів при обстеженні дитбудинків комісіями Наросвіти. Для прикладу наведемо дані з акту обстеження (від 13 червня 1928 р.) дослідно-показового дитячого будинку імені Тараса Шевченка, що знаходився в селі Гіївка Любитинського округу. Серед пунктів опису стану та роботи цього

дитбудинку нами були відзначені такі, що стосуються саме суспільно-політичного виховання: «… 41. Із числа членів колективу комуністів – 2: завідувач дитбудинку А. Попова та інструктор політвиховання В. Сивоконь; 42. Означені товариші проводять роботу серед дітей; 43. Висвітлюються політичні події, пояснюються політичні свята, ведуться бесіди про розвиток класових відносин» [318, арк. 3]. У збірнику «Реєстрація та звітність в органах і установах соціального виховання» (Харків, 1923 р.) [228] одним із зразків у пакеті документів зі звітності в дитбудинку є пункт про дитячий комуністичний рух (Табл. 2.10.).

Таблиця 2.10

Організації дитячого руху в дитячій установі [228, с. 30]

ЧЧ поп.	Назва організацій по дитячому руху	Рух членів дитячих організацій на відчитний час												Примітки
		Рахувалося на 1 вересня			Вступило знову на відчитний час			Вийшло з організації за відчитний час			Рахується членів на 1 травня			
		Хлопч	Дівч.	Всього	Хлопч	Дівч.	Всього	Хлопч	Дівч.	Всього	Хлопч	Дівч.	Всього	

Як видно з таблиці 2.10, у дитячому закладі пропонувалося вести чіткий контроль не лише за кількістю організацій дитячого руху, а і за відвідуванням їх дітьми. Окрім цього, у додаток до даної таблиці надавався перелік питань, що були обов’язковими при реєстрації роботи з дитячого руху:

1) У чому виявилася діяльність дитячих організацій (ігри, бесіди, екскурсії й т. ін.)?

2) Праця дитячими організаціями проводилась окремо чи разом з організаціями інших дитячих установ?

3) Коли праця проводилася разом й окремо з організаціями інших дитячих установ, то який вид праці вживався більше?

4) В яке об’єднання (спілку з дитячого руху в даній місцевості) входить дитяча організація даної дитячої установи?

5) Чи є від КОМ прикріплений до осередку «Юнаків-Спартанців» член (є, немає)?

6) Чи входить він у склад педагогічної ради даної дитячої установи?

7) Його взаємовідношення з керуючим педагогічним персоналом даної дитячої установи?

8) Чи приймав персонал дитячої установи участь у роботі осередку «Юнаків-Спартанців» і в чому вона виявлялась?» [228, с. 30–31].

Завданням обговорення наведених питань було дослідження та розвиток позитивних аспектів роботи, а також виявляти та виправляти існуючі хиби в організації дитячого руху при дитячій установі.

У положенні ЦК ЛКСМУ від 29 липня 1934 р. «Про роботу дитячих будинків» серед загальних зауважень щодо покращення роботи дитбудинків в одному з пунктів зазначалося: «Зобов’язати всіх других секретарів Обкомів комсомолу протягом серпня місяця укомплектувати всі дитячі будинки зразковими піонервожатими» (Додаток П).

Для кращої реалізації завдання суспільно-політичного виховання на допомогу педагогічно-вихователькому колективу дитячого будинку залучались і діти шляхом створення *дитячих рад*, в обов’язок яких входило: «… дитяча рада активізує дитячий колектив, допомагає виховати в дітей комуністичну мораль, свідому дисципліну, навички культурної поведінки, почуття обов’язку і відповідальності, повагу до старших, колективізм, дружбу і товаришування, комуністичне ставлення до праці і до громадської власності» [91, с. 20].

Дитяче самоврядування в дитбудинках виконувало частину суспільно-політичного виховання шляхом організації *політосвітніх гуртків,* які пізніше почали займатися політагітаційною роботою. Поступово таке дитяче

самоврядування згодом реорганізується у дитячий комуністичний рух, який буде займатися пропагандою комунізму серед населення. Для прикладу наведемо частину матеріалу архівної справи «Коротка історія та характеристика сучасного стану дитбудинку імені Тараса Шевченка, 1924 р.» [322, арк. 5], у якій зазначалося, що у 1920 р. у дитячому будинку імені Тараса Шевченка (с. Гіївці, Любитинський р-н) були засновані політосвітні гуртки, що мали на меті ознайомити дітей з певними питаннями політичного характеру, проводити агітаційно-ударну роботу на селі чи в районі. Такими гуртками були: «1 травня», «Жовтневої революції», і т.п. Як зазначалось у справі [322, арк. 5], дитячі політосвітні гуртки ставили собі за завдання всякими засобами відзначити для «сонного» ще тоді села революційні свята, зокрема, організовували демонстрації: «…на демонстрації 1 травня 1922 р. на площі не було жодної душі, крім дітей і дорослих нашого дитбудинку, але не зважаючи на це, ми пройшли урочистим строєм на площу перед виконкомом, на якому висів навіть замок, з прапорами, виступами, промовами й закликали до боротьби, а потім пройшли з прапорами й піснями через усе село» [322, арк. 5]. Пізніше дитяче самоврядування набуло форми осередку Юних Спартаківців, що продовжував свою вдосконалену політвиховну та політагітаційну роботу, організовуючи вистави, концерти-мітинги тощо.

У 1924 р. у «Пораднику по соціальному вихованню» організацію дитячого комуністичного руху було визнано основним шляхом для реалізації засад соціального виховання дітей у дитбудинках. Основними засобами в реалізації поставлених завдань були:

а) самоорганізація дітей, тобто участь дітей у розбудові свого дитячого життя;

б) дитяча праця, яка допомагала виробити в дітях трудову дисципліну, солідарність, колективістські навички і т.п.;

в) тісний живий зв’язок колективів дитячих закладів з організованим пролетаріатом;

г) повідомлення дітям, відповідно до їхнього віку, повного обсягу загальноосвітніх і технічних знань з метою підготовки їх до практичної діяльності як майбутніх членів виробничих колективів, кооперативів і членів професійного союзу [233, с. 45].

У тому ж документі було наведене «Положення про комуністичні дитячі групи юних піонерів», у якому давалася характеристика дитячому рухові: «Формою комуністичного дитячого руху є комуністичні дитячі групи юних піонерів імені В.І. Леніна – «Юних Ленінців» (Ю.Л.). Відповідно до системи соціального виховання УСРР, колективи Ю.Л. являються тими «ідеальними» нормальними дитячими колективами, на які орієнтується вся маса дитинства: норми поведінки всього дитинства визначаються колективами Ю.Л.» [233, с. 9].

Також, у даному положенні описувався характер роботи в колективах юних ленінців і визначався він тими основними завданнями, котрі ставить дитячий рух в загальному процесі комуністичного будівництва:

«а) комуністичне виховання дітей робочих та селян;

б) для цього – активна участь дітей в суспільно-політичному та трудовому житті;

в) як результат цього найважливіша роль дитячого руху в УСРР – в області соціального виховання. Усі ці завдання в той же час являються і максимальними завданнями нашої системи соцвиху в цілому. Відповідно, робота Ю.Л. і є робота по соціальному вихованню в її найбільш повних і яскравих формах» [233, с. 16].

З часом дитячий комуністичний рух розвивався, у позитивності результатів його роботи не було жодних сумнівів, тому його впроваджували в усіх дитбудинках УСРР: «Усе життя дитячого будинку має бути просякнуте

диткомрухом. Лише через нього можливо підняти дитбудинок на потрібну висоту, лише при його допомозі дитбудинок може стати вогнищем соціального виховання, лише через нього дитячий будинок відновить зв'язок пролетарських дітей із своїм класом і дасть можливість готувати дійсних будівників і борців нового суспільства», зазначалося у щомісячному журналі «Школа и жизнь» (Нижній Новгород, 1924 р. №12) [80, с. 16].

Отже, аналізуючи суспільно-політичне виховання, можемо зробити висновок, що дитячий комуністичний рух був його фундаментом. У дитячих будинках він створював атмосферу, повністю просякнуту комуністичними ідеями, активно організовував дитячий колектив до вивчення політичних догм та до політ-агітації. Така організація життя вихованців дитбудинку забезпечувала повноцінне суспільно-політичне виховання дітей у 20-х – середині 30-х роках XX ст.

Окремо слід виділити *суспільно корисну працю*, яка була провідним видом діяльності при організації суспільно-політичного виховання. У «Положенні про дитячий будинок» (від 16 червня 1926 р.) зазначалося, що одним із завдань дитячого будинку є підготовка вихованців до суспільно корисної трудової діяльності (Додаток Л). Загалом, до видів суспільно корисної роботи у досліджуваний період відносили агітаційно-масову роботу, культурно-просвітницьку та допомогу колгоспам у сільському господарстві [46, с. 62].

Ще одним видом суспільно корисної роботи є *культурно-просвітницька.* Ця робота вихованців дитячих будинків виражалася у проведенні революційних свят, спектаклів та концертів для населення. Також діти займалися збиранням прочитаних газет та журналів для села і проводили заняття з ліквідації неписьменності. Окрім того, у посібнику «Педагогика современного детского дома» (Москва, 1927 р.) зазначалося, що дитбудинківці проводили культурну роботу з жінками, вели епізодичні лекції

та бесіди на різноманітні теми, організовували виставки народної творчості та сільськогосподарські виставки, сприяли виходу районної газети, тощо [199, с. 86].

Важливим проявом суспільно корисної праці вихованців дитячих будинків стала допомога колгоспам у сільськогосподарській роботі. Як зазначалося у статті журналу «Друг дітей» (Харків, 1932 р. №4) під назвою «Про участь дитінтернатних установ у весняній посівній кампанії», дитячий будинок не може відставати від усіх трудящих щодо допомоги в боротьбі за врожайність та якісне підвищення рівня тваринництва. Відповідно, дитячі інтернатні установи мали такі завдання:

а) провести з дітьми певну виховну роботу для роз'яснення змісту й значення посівної кампанії;

б) провести з дітьми певну виховну роботу щодо складання профін плану засівної кампанії у своєму господарстві;

в) організовано провести за детально розробленим планом свій посів, з широким застосуванням ударництва та соцзмагання;

г) провести самомобілізацію та взяти участь у посівних роботах близьких колгоспів (масштаб роботи залежить від сил колективу) [221, с. 20].

Для того, щоб робота у цьому напрямку пройшла якнайкраще, у такому ж педагогічному журналі, лише за 1931 р. надавалися такі поради: 1) усвідомити принципи й засади планування робіт колгоспу чи радгоспу на допомогу якому буде спрямована робота дитбудинку; 2) розгорнути масову політичну роботу навколо здійснення завдань жнив та доглядальної кампанії; 3) популяризувати виробничі плани та висунути зустрічні тощо [210, с. 5].

Окрім суто практичної фізичної допомоги колгоспам під час участі у сільських роботах, вихованці дитбудинку зобов'язані були забезпечити максимальне культурне обслуговування колгоспників та робітників. Дитбудинківці повинні були розгорнути соціалістичне змагання й

ударництво у своєму колгоспі і сусідніх, боротися за вчасне і цілковите виконання та перевиконання завдань сільськогосподарських кампаній тощо.

Аналізуючи вищесказане до питання суспільно корисної роботи, можемо сказати, що вона дійсно посідала важливе місце у організації процесу виховання у дитячому будинку України у 20-30-х роках XX ст.

Також варто зауважити, що допомога сільському господарству співзвучна з наступним напрямом виховання – *трудовим*. Ще у 1921 р. Відділ охорони дитинства Наркомосу опублікував Статут дитячого будинку, у якому зазначалося, що виховна робота повинна будуватися на принципах самодіяльності та трудового режиму. Рекомендувалося створити при дитячих будинках підсобні господарства та майстерні, котрі одночасно з покращенням матеріальної бази дитячого будинку слугували б цілям трудового навчання дітей [323, спр. 945].

З роками питання трудового виховання набувало ще більшої актуальності. Про його вдосконалення говорилось у більшості законоположень, резолюцій та інструкцій. Зокрема у положенні «Про дитячий будинок» (від 16 червня 1926 р.) зазначалося: «Освітню та трудову підготовку вихованці дитячих будинків отримують у відповідних установах народної освіти (школах, клубах, районних майстернях і т.п.), а також на фабриках, заводах і т.п. При неможливості, в силу особливих місцевих умов, відправки вихованців у ці заклади, освітня та трудова підготовка вихованців дитячих будинків може бути організована в самому дитячому будинку» (Додаток Л). З положення видно, що при організації трудового виховання дітей перевага надавалася відповідним установам, таким як фабрики, заводи і т. п. Цей факт підтверджує і постанова «Про заходи з підготовки вихованців місцевих дитячих будинків до трудової суспільної діяльності» (від 21 вересня 1925 р.), згідно якою, було постановлено на всіх

підприємствах забронювати місця для вихованців дитбудинків та створити навчальні курси при підприємствах і закладах [316, арк. 11].

Практикувалося передавання дитбудинківців на трудове виховання ремісникам, про що свідчать інструкції та резолюції (Додатки З, М). У постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» було сказано, що вихованці дитячих будинків повинні володіти певною професією і мати певні трудові навички [91, с. 40].

Загалом трудове виховання намагалися впровадити в усіх без винятку дитячих будинках України. Аналізуючи результати таких намагань, маємо різні висновки. У показово-дослідних установах дійсно все вдавалося, і тут бачимо чудові результати. Зокрема, у журналі «Друг дітей» (Харків, 1931 р. № 17) наводиться приклад з налагодженої організації трудового виховання у єврейському дитячому будинку (с. Карачавка): «У дитбудинку виховується 105 дітей, з них до 14 років – 80. Найстаршим вихованцям по 15-16 років. Нещодавно 8 вихованців почали працювати на заводах «Серп і молот», ХМЕЗ, у с. Тіняківці. Дитбудинок прикріплено до фабрики «Червона зірка». Є договір про соцзмагання. На фабриці був прорив. Вихованці дитбудинку відразу відгукнулись. Організували низку суботників на допомогу робітникам. При дитячому будинку є швацька та теслярна майстерні. Ними охоплено близько 70 осіб. Дитбудинок має зв'язок із радгоспом «Червоний шлях» і комуною ім. Леніна. Робилися виїзди для роботи в полі» [195, с. 19].

Такі приклади були не поодинокими в тогочасній практиці, але в більшості випадків ситуація з трудовим вихованням в дитячих інтернатних закладах не була такою зразковою і мала цілий ряд недоліків. Основною причиною такої ситуації було недостатнє матеріальне забезпечення дитбудинків, звідси – скрутне становище майстерень для трудової роботи. Зокрема, у громадсько-педагогічному місячнику «Радянська освіта» (№5 за

1927 р.) з приводу цього питання було зазначено: «Майстерні у дитбудинках у сучасному їх стані не в силі виконати тих завдань, що перед ними ставить народне господарство країни. Відкривалися вони без певного плану; матеріальне забезпечення їх недостатнє; приміщення тісні, малі, погано освітлені. Технічне устаткування майстерень, за поодиноким випадками, незадовільне. Приладдя мало, а те, що є, придбане випадково. Навчання в більшості майстерень проводиться без усякої методики» [225, с. 20].

Подібна ситуація розглядалася на сторінках газети «Народний учитель» (№22, 1927 р.), зокрема, там зазначалося, що: «…за дуже малим винятком сучасні майстерні ставлять своїм завданням дати дітям суто виробничі, а не загально-виконавчі трудові навички. Кінцева мета їх – підготувати ремісника-кустаря, у той час, коли наша промисловість конче потребує технічно розвиненого, творчого індустріального робітника. Інших завдань вони не можуть ставити, маючи за інструкторів звичайних ремісників без певної освіти, не кажучи вже про технічну і педагогічну» [258, с. 4].

Держава намагалася підняти майстерні на необхідний рівень матеріального забезпечення, наскільки це було можливо, враховуючи складну економічну ситуацію країни. Наркомос, зі свого боку, прагнув допомогти, контролюючи трудове виховання в дитбудинках. Зокрема, у збірнику «Реєстрація та звітність в органах і установах соціального виховання» (Харків, 1923 р.) [228] до переліку необхідної звітності інтернатних установ входять і відомості про роботу дітей у майстернях (Табл.2.11).

Таблиця 2.11

Робота в майстернях, що містяться при дитячій установі [228, с. 26]

ЧО попор.	Назви майстерень	На скільки дітей обставлено майстерню	Скільки дітей пересічно приймає участь в роботах		Кількість днів фактичної праці дітей в майстернях	Які цілі й наслідки
			Хлопч.	Дівч.		
1	2	3	4	5	6	7

Ведення такої відомості забезпечувало контроль за відвідуванням дітьми майстерень, що давало змогу дослідити, які з майстерень користуються попитом у дітей, а які ігноруються. Також, окремо можна було б визначити пріоритети вибору видів праці окремо серед дівчаток і серед хлопчиків.

Пізніше почали видаватися методичні матеріали задля грамотної організацій роботи в майстернях. Відтак, у збірнику «Правила внутрішнього розпорядку в дитячих будинках для дітей шкільного віку» (Київ, 1936 р.) наведено приклад розпорядку дня в дитбудинку, де зазначався регламент часу роботи в майстерні, а саме з 15.30 до 17.00 (це для дітей віком від 8 до 12 років) і з 16.00 до 18.45 – для дітей віком від 12 і старших. У примітці додавалися правила:

1. При відвідуванні дітьми майстерень у дві зміни, частина дітей готує уроки, а решта працює в майстерні, а потім навпаки.

2. Діти 12 років і старші, визнані лікарями фізично ослабленими, працюють у майстерні дві години.

3. Робота в майстерні проводиться з перервами на 10 хв. після кожних 45 хв. роботи.

4. Залежно від умов дитячого будинку, розпорядок може бути змінений, однак, загальна кількість годин, відведених на школу і роботу в майстернях, чергування праці й відпочинку, повинні бути дотримані цілком [213, с. 6].

У цьому збірнику також надавався перелік правил роботи в майстернях:

1. Праця обов’язкова для кожного вихованця дитячого будинку.

2. За кожним вихованцем, що працює в майстерні, закріпляється робоче місце й потрібний інструмент.

3. Вихованці зобов’язані тримати в порядку робоче місце, бережливо ставитися до інструменту, використовувати його тільки за призначенням,

своєчасно гострити й здавати в гостріння, по закінченню роботи віддавати його інструкторові чи інструментальникові.

4. Вихованці користуються матеріалами, виданими тільки для певного завдання і верстатами, за дозволом інструктора.

5. Вихованці починають працювати тільки після вказівки інструктора. У разі утруднення при виконанні робіт, діти повинні звертатися до інструктора, який зобов'язаний детально пояснити, перевірити й простежити за його виконанням. Ходити без діла і тим, що працюють, і тим, що не працюють – категорично забороняється.

6. Вихованці за час роботи в майстерні зобов'язані виконувати всі розпорядження інструктора, пов'язані з виконанням програмних робіт.

7. Робота в майстерні повинна бути організована так, щоб задовольнялись інтереси дітей і були враховані їх нахили до тієї чи іншої роботи.

8. Переведення з однієї майстерні в іншу може бути пропущено у виняткових випадках (стан здоров'я, особливий інтерес дітей) з відома завідувача дитячого будинку» [213, с. 8–9].

Над покращенням трудового виховання працював і вихователько-вчительський колектив дитячих будинків, і самі діти. Наприклад, у Ленінському дитмістечку м. Києва в колективі вихованців вивішувався на стіні запис обліку роботи у майстернях, і з цих записів було видно: 1) які майстерні відвідують діти з найменшою охотою, а це давало можливість своєчасно виявити причини й виправити хиби в роботі цих майстерень; 2) урахувати роботу кожного вихованця і тих, хто ухиляється від роботи. Результатом цього стало поліпшення роботи деяких майстерень, а щодо вихованців, то їх залучили до роботи аж на 100% [224, с. 15].

Неодноразово також поставало питання про види роботи в дитячому будинку. Окрім майстерень, які охоплювали галузь кустарної промисловості (столярну, взуттєву, швейну справу) і сільськогосподарські роботи,

необхідно було вводити інші види і напрямки роботи. Такий перелік був запропонований у збірнику «Педагогика современного детского дома» (Москва, 1927 р.). Визначались такі види праці допустимі для організації праці підлітків:

1) По обробці металу: слюсарна, ковальська, жерстяна і мідно-лудильна, механічна, годинникова.

2) По обробці дерева: столярна, токарна, різьблення, моделююча, бондарна, колесо-дугова, корзинно-меблева.

3) По обробці паперу, шкіри, тканин та пряжі: палітурне, картонажна, валізно-футлярна, шевсько-башмачна, шпалерно-матрацова, кравецьке, головних уборів, трикотажна, по плетенню мережева, ткацька, вишивальна, пап'є-маше.

4) По різним сферам: щіткова, гончарна, плетіння мотузкове, малярна з додатковими спеціальностями, штукатурна, фотографічно-ретушувальна, техніко-хімічна, літографська, іграшкова, штампувально-замкове, електромонтажна, водійська справа, кістяна и рогова, кушнірська, будівельна, художня ліпка.

5) Господарсько-обслуговуюча робота: кулінарна справа, каштелянська, господарсько-адміністративна, по догляду за дітьми.

6) Сільськогосподарська праця: тваринництво, рільництво, городництво, садівництво, птахівництво, бджільництво, меліоративна справа, селекційна справа» [199, с. 98–99].

У тому ж виданні були наведені приблизні норми трудового навантаження (Додаток Ш).

Само собою зрозуміло, що все сказане вище стосується головним чином підлітків-хлопчиків. З трудовою підготовкою підлітків-дівчат ситуація була набагато гірша. Такі виробничі майстерні, як панчішна і швейна, могли

лише певною мірою, забезпечити існування поза дитячим будинком незначної кількості дівчат.

Окремим видом трудового виховання варто визнати *самообслуговування*. Робота дітей у своєму дитбудинківському господарстві визнавалася державою не лише як один із способів отримання трудових навичок, а і як можливість отримати ними кваліфікації працівника-спеціаліста з ведення окремих галузей господарства (завхоз, економка, кастелянша і т.п.). Також не менш важливо було навчити дітей охайно одягатися, вмиватися, прибирати постіль, готувати їжу, доглядати за домашніми тваринами, вести невелике господарство. Тому питанням самообслуговування у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. приділялося досить багато уваги.

Ще у 1920 р. у положенні «Про дитячі будинки» зазначалося, що дитячі будинки являють собою трудові комуни, які обслуговуються спільними силами дітей і керівників (Додаток Л). Уже тоді, на перших порах заснування дитячих будинків, самообслуговування стало невід'ємною частиною функціонування дитячих будинків. І з роками такий підхід посилювався.

Задля ефективної організації самообслуговування у 1925 р. у «Пораднику по соціальному вихованні» видають тимчасове положення «Про дитячий будинок-інтернат», у якому значне місце відводиться саме правилам грамотної організації самообслуговування шляхом організації в дитячому колективі господарчих комісій (Додаток Щ).

Ставлення до самообслуговування у дітей було різним, залежно від процесу організації цієї роботи. У журналі «Детский дом» (1929 р., №6) зазначалося, що діти роботу із самообслуговування недолюблюють, але у всі чергування ставляться до своїх обов'язків добросовісно. Старші хлопці вважають таку роботу принизливою. Дівчатам дуже набридає миття підлоги.

Але окремі завдання люблять усі вихованці. І навіть взимку мріють, як будуть облаштовувати парники, доглядати за тваринами [68, с. 42].

З інших прикладів, наведених у педагогічних журналах та спогадах, можемо зробити висновки про задовільну організацію дитячого самообслуговування, яка давала чудові результати. Зокрема, у журналі «Друг дітей» (№2, 1933 р.) описується досвід роботи Нансенівського дитячого будинку, у якому виховувалося 204 дитини: «Як базу існування дитбудинок має зразкове сільськогосподарське виробництво: 365 га землі, 25 коней, 40 голів рогатої худоби, 35 свиней та 150 шт. птиці. Для худоби є теплі, чисті приміщення. Тут можна помітити дбайливе господарське око» [92, с. 23]. Ще один приклад описаний у спогадах А.П. Хмельницької «Спасенное детство»: «Не легко вилазити з теплого ліжка, виходити в охололі за ніч коридори. А треба. І біжить дітвора: одні в сарай – принести оберемок дров, допомогти прибиральниці розтопити печі, другі – на кухню, разом з кухаркою готувати сніданок, треті – у тваринний двір, в курник погодувати тварин, четверті – наносити води. Всю господарську роботу виконували самі вихованці, старші – важчу, менші – легшу. Вони знали, що ніхто їх не замінить (обслуговуючого персоналу було дуже мало), що від їхніх власних зусиль залежить ситість, тепло, чистота і затишок у їхньому домі [285, с. 69].

Як бачимо, самообслуговування дітей було важливим виховним напрямом роботи у 20-30-х роках ХХ ст. Воно привчало дітей до відповідальності перед колективом, виховувало в них дисциплінованість та прищеплювало певні трудові навички.

Загалом трудове виховання в дитячому будинку у досліджуваний період мало велике значення. Для дітей, що перебували в установах інтернатного типу, в оточенні постійного споживання, правильна організація праці в майстернях (самообслуговування частково теж) розв’язувала чимало питань: і правильного психофізичного розвитку, і орієнтації поза межами

дитячої установи, і при правильній організації майстерень, сільськогосподарських робіт та співпраці з підприємствами – набуття певних трудових навичок тощо.

Наступним напрямком виховної роботи слід розглянути *антирелігійне виховання.* Цій проблемі у досліджуваний нами період у дитячому будинку приділялося значно більше уваги, ніж у школі. Як свідчить аналіз тогочасної практики, шкільний працівник міг посилатися на декрет про відділення школи від церкви і, пояснюючи його суть, міг ухилятися від питань на релігійні теми, які могли ставити йому учні цієї школи або їхні батьки. Він не ніс відповідальності за ті релігійні обряди, які проводили його учні дома або в церкві. Перед працівниками дитбудинків це питання стояло гостріше. Як зазначалось у журналі «Вестник просвещенца» (№3-5, 1922 р.), «… їм доводиться зустрічатись з іконами над дитячими ліжками, із звичкою дітей молитися зранку і ввечері, хреститися перед обідом, і з цілим запасом вірувань і забобонів, принесених з дому» [6, с. 29]. Стояло питання, як у такому випадку поводити себе педагогам-вихователям дитбудинку, аби позбутися цих явищ у дитячому колективі, а головне – в окремих випадках не допустити поглиблення релігійних вірувань дітей та віддалення від вихователя через неправильний підхід. У тому ж журналі наводилися дані анкети, які характеризували ставлення до цього питання працівників дитбудинків і методи їх боротьби з релігією:

- «ведуть боротьбу проти релігійних настроїв дітей – 71.
- Дотримуються зору свободи совісті і невтручання – 67.
- вважають корисним використовувати релігійні почуття – 20.
- співчувають і поважають такі прояви – 23» [6, с. 29].

Такий різний погляд на проблему релігійності у працівників дитбудинків додавав у дитяче виховання ще більший хаос ніж той, що вносив у їхнє життя розрив із сім’єю і школою.

Держава розуміла, що не можливо одним помахом зруйнувати те, що будувалося віками у свідомості людей. Тому це питання антирелігійного виховання залишалось актуальним протягом досліджуваного нами періоду 20-х – середини 30-х років ХХ ст.

Відтак, у журналі «Детский дом» (№4, 1930 р.) говорилося про те, що антирелігійне виховання повинно охоплювати цілком всю роботу дитячої установи. Воно мало проводитися через клубно-гурткову роботу, через трудові процеси, оскільки праця із організованим виробничим процесом уже закладає основу матеріалістичного розуміння.

У ході клубної роботи пропонувалось організовувати гуртки безбожників, улаштовувати відповідні екскурсії та антирелігійні вечори, видавати стінгазети, проводити бесіди, лекції, відвідувати кіно з відповідними картинами. А що стосується педагогічного персоналу, то тут найпершою вимогою виступала антирелігійність самого педагога-вихователя, а потім уже пропонувалося відвідувати відповідні курси, конференції тощо [67, с. 48].

Отже, можемо підвести підсумки, що антирелігійне виховання як один із напрямів виховання в дитячому будинку у 20-30-х роках ХХ ст. дійсно мав місце. З позиції сучасності такий соціально-економічний ухил пояснюється тогочасною «лінією партії» та уряду, спрямованого насамперед на комуністичне виховання. Можемо визнати лише, що цей факт мав місце в системі соціального виховання в дитячих будинках України у досліджуваний нами період.

Наступним важливим і обов’язковим напрямом виховання у практиці дитячого будинку 20-30 років ХХ ст. було *фізичне виховання*. Для ефективної організації фізичного виховання видавалися спеціальні інструкції та поради. Зокрема, у журналі «Вестник просвещения» (№3, 1923 р.) були описані поради щодо організації фізичного виховання дітей інтернатних

установ улітку. Так, з метою використання літнього сезону для фізичного розвитку дітей, розпорядком дня, тижневим розкладом і взагалі планом роботи дитячого будинку передбачалося: 1) години щоденного купання або заміщення їх у погану погоду обмиванням чи обтиранням; 2) час для сонячно-повітряних ванн; 3) час, не менше одного разу на тиждень, для різних дальніх екскурсій чи прогулянок; 4) для старших груп будинків із 7-мирічним шкільним курсом і для груп II ступеня час для епізодичних, декілька раз на тиждень, табірних експедицій на природу, на декілька днів (це стосується, звісно, здорових дітей). Що стосується рухливих ігор та легкого літнього спорту, то вони, відповідно, входили до вечірнього розпорядку дня більш холодної частини літнього сезону, а також у державні свята [6, с. 75–76].

Існують різні дані, чи втілювалися в життя такі поради. Зокрема, В. Покась у монографії «Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917-2000 рр.)» (Київ, 2005 р.) зазначав, що в дитячих будинках великого значення надавалося фізичному вихованню дітей. Постійно проводилася ранкова гімнастика, загартування дітей. Вихованці постійно займалися різними видами спорту. Між групами, загонами, а також між дитячими будинками проводилися змагання з легкої атлетики, футболу, волейболу, лижного спорту, часто організовувалися туристичні походи. У дитбудинках працювали спортивні секції: гімнастів, легкоатлетів, футболістів, волейболістів, юних стрільців, юних вершників тощо [208, с. 95].

Проте, як свідчить проведений аналіз, така картина спостерігалася не у всіх дитячих будинках України, а лише у показово-дослідних. Для підтвердження наших слів приведемо приклад, свідчення очевидців: «Досить слабко стоїть справа з фізичним та статевим вихованням в українських колоніях. Досить добре розвинений футбол, відсутня гімнастика і ритміка.

Купання, використання сонця, повітря і світла повністю не організовані, не зважаючи на наявність лікаря. Часто фізична культура має місце лише як вільний гурток, причому більше місця займають сумнівні вправи на турніку і т.п.» [66, с. 69]. Така ситуація, на наш погляд, описує більш реальну ситуацію з фізичним виховання в дитячих будинках України у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.

Можемо стверджувати, що фізичному вихованню дійсно приділялась увага у дитячих закладах, але в міру можливостей самих закладів, залежно від їх фінансування, забезпечення відповідним вихователькo-педагогічним персоналом і т.п.

Майже так само стояла справа із *статевим вихованням*. У статті «По детучреждениям Украины», надрукованій у журналі «Детский дом» (№1, 1929 р.), наводився такий приклад: «Враження від спілкування хлопчиків з дівчатками і поводження останніх під час вечірніх прогулянок вказувало на те, що у сфері статевих стосунків не все стоїть благополучно. Цікаво відзначити, що, із розповідей педагогів, спроби вести бесіди з дівчатами на статеві теми призвели до дуже своєрідних результатів: лектор був закиданий двозначними питаннями, такими як: як краще всього вберегти себе від вагітності, у якому віці вже можна мати стосунки з чоловіком і т.п.» [66, с. 69]. Ці слова підкреслюють, що питання статевого виховання у дитячих інтернатних закладах України у досліджуваний нами період було практично не вирішене. По перше, маємо зауважити, що причиною цього був набутий дітьми досвід до розміщення їх у дитбудинку. Наприклад, лікар Л. Василевський у своїй книзі «Беспризорность и дети улицы» описував свій досвід роботи з безпритульним дітьми у 1925 р., зазначючи: «Статеве життя підлітків починалось дуже рано – в 10-12 років – кожний хлопчик і дівчинка вже набули в цьому відношенні немаленький особистий досвід – частіше за все він призводив до короткотривалих випадкових зв’язків, у яких

проституція, не лише дитяча, а і загальна, відіграла головну роль» [29, с. 68]. Саме таке підґрунтя тягло за собою відповідні наслідки. Без сумніву, у дитбудинках, що мали статус показових, ситуація зі статевим вихованням була цілком інакшою.

Отже, проаналізувавши напрями виховання у дитячих будинках України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст., дійшли висновку, що соціальне виховання визначалося як основний напрям роботи з дітьми і передбачало реалізацію решти напрямів. Зокрема, суспільно-політичне і трудове виховання випливали і доповнювали один одного. Не можливо було б у досліджуваний нами період продуктивно реалізовувати у дитячій установі однин виховний напрям – і при цьому не торкатись іншого.

Що стосується решти напрямів: релігійного, фізичного і статевого – вони теж були невід'ємними складовими повноцінного виховного процесу у дитячих будинках України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. У показово-дослідних установах виховний процес здійснювався повною мірою, і діти таких дитячих будинків отримували повноцінне виховання. У решті дитбудинків, яких до речі було набагато більше, ситуація була не легкою. Незважаючи на різноманітні хиби в організації виховного процесу у дитустановах того часу, вони все ж таки, хоч подекуди і частково, дали декільком вистраждалим поколінням дітей України необхідне виховання і путівку у подальше самостійне життя.

Висновки до другого розділу

У розділі розкрито організаційні засади функціонування дитячого будинку в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.; визначено особливості організації навчального процесу в дитячому будинку досліджуваного періоду; схарактеризовано основні напрями виховання в дитячому будинку.

Встановлено, що функціонування цього дитячого закладу визначали нормативні документи. Здійснено аналіз постанов, положень, інструкцій, що видавались у досліджувані роки і стосувалися роботи дитячих будинків від початку заснування (у 1919 р.) і до середини 30-х років ХХ ст.

У березні 1920 р. на І всеукраїнській нараді з освіти була опублікована «Схема народної освіти УСРР», яка визначала одним із напрямів освіти соціальне виховання. А у липні того ж року Народний комісаріат освіти УСРР видав «Декларацію про соціальне виховання», у якій було окреслено основні засади організації усього дитячого населення і відзначалося, що в основу соціального виховання був покладений дитячий будинок.

З'ясовано, що задля того, щоб організація функціонування дитячих будинків проходила планово, народний комісаріат УСРР видав ряд постанов та інструкцій. Зокрема, «Постанова про денні дитячі будинки» (8 червня 1920 р.) містила розпорядження про відкриття в усіх промислових центрах УСРР денних дитячих будинків, до яких приймали дітей, чиї батьки зайняті на роботі і не в змозі займатися їхнім вихованням; Постанова «Про відкриті дитячі будинки» (10 червня 1920 р.) і додаток до неї – «Інструкція Відділу Соціального Виховання Наркомосу УСРР» (10 червня 1920 р.). Відповідно до цих документів відкриті дитячі будинки організовувалися на базі шкіл та дитячих садків і слугували перехідним етапом для «дітей вулиці» перед вступом їх до відповідних постійних дитячих будинків. Характеристика дитячих будинків як установ соціального виховання була зроблена Народним Комісаріатом Освіти у «Постанові про дитячі будинки» (12 червня 1920 р.). У ній зазначалося, що дитячі будинки являли собою заклади, в яких реалізовуються основні завдання соціального виховання, а також у сфері забезпечення виконання трудових принципів. Дитячі будинки визначали як трудові комуни, що їх обслуговували спільними зусиллями діти і вихователі.

20 липня 1920 р. було прийнято «Схему організації соціального

виховання», відповідно до якої, зокрема, повітовий підвідділ соціального виховання розподілявся на 4 секції: 1) дитячих будинків, 2) дошкільну, 3) шкільно-позашкільну і 4) охорони дитинства. У грудні 1921 р. Відділ охорони дитинства Наркомосу опублікував «Статут дитячого будинку для дітей шкільного віку», який передбачав дотримання принципу дитячого самоврядування в дитячому будинку, що на той час було цілковитим новаторством.

З'ясовано, що найпершим і найґрунтовнішим зібранням постанов, розпоряджень та інструкцій, виданих Наркомосом УСРР, які дали можливість реально зорганізувати роботу дитячого будинку як установи соціального виховання, став «Порадник по соціальному вихованню» (Харків, 1921 р.).

Питання регулювання роботи щодо ведення документації дитячого будинку Наркомос владнав видавши збірник «Реєстрація та відчитність в органах і установах соціального виховання» (Харків, 1923 р.), у якому була вміщена інструкція щодо реєстрації відомостей, які стосувалися соціальної установи загалом. Сюди належали: індивідуальна картка дитячої установи соціального виховання; інвентарна книга; прибутково-видаткова книга; продуктова книга; реєстр паперів тощо.

У дослідженні визначено особливості організації навчального процесу в дитячому будинку в Україні у 20-х – середині 30-х рр. XX ст. З цією метою запропоновано основні *етапи розвитку школи у дитячому будинку* України у досліджуваний період: перший етап (1920–1923) – діяльність «внутрішньої» школи у дитячому будинку; другий етап (1924–1928) – перехідний (від «внутрішньої» до «виносної» школи у дитячому будинку); третій етап (1929–1936) – закріплення «виносної» школи у дитячому будинку.

У процесі дослідження здійснено аналіз основних напрямів виховання в дитячому будинку як закладі соціального виховання (соціальне, суспільно-політичне, трудове, антирелігійне, фізичне, статеве) та особливості реалізації

означених напрямів у дитячому будинку України у 20-х – на початку 30-х років XX ст.

Визначено, що першим, беззаперечно, виступає *соціальне виховання*, якому приділялася левова частка уваги педагогів-просвітників досліджуваного періоду. Також варто зауважити, що соціальне виховання об'єднувало в собі решту напрямів і забезпечувало їх реалізацію. Система соціального виховання у досліджуваний період була спрямована, насамперед, на загальну організацію дитячого населення. Розширювалася мережа дитячих будинків, створювались пункти харчування, притулки («прихистки»). Першочерговим завданням соціального виховання у першій половині 20-х років XX ст. був порятунок дітей, а сам процес виховання відходив на другий план. Однак поступово до середини 30-х років XX ст. акцент із соціального виховання змістився на комуністичне, а соціальна робота була замінена політико-виховною. У навчально-виховних закладах основою роботи став класовий підхід та політизація. Основні напрями виховання пов'язувалися із завданням побудови комуністичного суспільства, соціалістичною дисципліною тощо.

Матеріали другого розділу дисертації висвітлені у працях автора [135–138; 140].

РОЗДІЛ 3
ГРОМАДСЬКА ТА ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА В РОЗВИТКУ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В УКРАЇНІ (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)

3.1. Роль державних та громадських організацій у становленні та розвитку дитячого будинку в досліджуваний період

Дитячий будинок 20-х – середини 30-х років ХХ ст. має свою історію – від зародження до масового поширення по всій території України, від постійних реформувань до стрімких скорочень. І незважаючи на цілий ряд недоліків функціонування дитячого будинку, головне те, що завдяки цій інтернатній установі було врятовано безліч дитячих життів. Партія, уряд, Народний Комісаріат Освіти та суспільство «будували» дитячий будинок і тим самим давали шанс для існування тисячам людей. У попередніх підрозділах дисертації нами проаналізовано роль держави у становленні та розвитку дитячого будинку означеного періоду. Метою цього підрозділу є висвітлення ролі державних та громадських організацій у становленні та розвитку дитячого будинку у 20-х – у середині 30-х років ХХ ст.

У неймовірно складні часи тривалої громадянської війни, післявоєнного голоду та розрухи суспільство було морально та матеріально надломлене, але, незважаючи на такі умови, громадськість знаходила сили та можливості допомогти осиротілим дітям. У той час розвивалася мережа різних організацій та об’єднань, до сфери діяльності яких входило сприяння розвитку дитячого будинку як закладу соціального виховання.

Здійснивши аналіз тогочасної практики, виокремили цілий ряд таких об’єднань, які відрізнялися як за рівнем підпорядкування (державні, громадські, державно-громадські), так і за віковим показником членів організації (дитячі, молодіжні, дитячо-молодіжні і так звані дорослі).

Враховуючи той факт, що кожну з організацій чи об'єднань можна одночасно віднести до різних типологічних груп, за основу критерію, відповідно до якого буде здійснено аналіз діяльності, обрано віковий показник. Таким чином, аналіз діяльності громадських організацій (Комуністична Партія; Червоний Хрест; Ліга порятунку дітей; Рада захисту дітей; Центральна комісія допомоги дітям; Друзі дітей; Брати і сестри соціальної допомоги; ЛКСМУ (комсомольська організація); піонери (піонерська організація, Юні Спартаківці, Юні Ленінці) здійснено за такими групами: дорослі, молодіжні та дитячі.

Переходячи до аналізу так званих **дорослих організацій,** варто розпочати з найвагомішої і наймасштабнішої державної організації – ***Комуністичної Партії України (КП(б)У)***. По-перше, партія контролювала Народний Комісаріат освіти та всі його дочірні ланки. Без відома партії не видавалося жодного указу чи розпорядження. По-друге, саме Комуністична Партія також контролювала всі державні чи громадські організації і товариства. Зокрема, у журналі «Друг детей» (№1, грудень 1927 р.) у статті під назвою «О работе добровольных обществ» зазначалося, що завданням партії є прийти на допомогу добровільним організаціям, спрямувати їхню роботу у правильному руслі і підняти їхній авторитет у робітничих та селянських колах [189, с. 3].

Комуністична Партія брала активну участь у зібраннях та зльотах, що організовували громадські товариства. Для прикладу, 4 січня 1935 р. вийшла постанова секретаріату ЦК ВЛКСМУ «Про організацію всеукраїнського зльоту кращих ударників – вихованців із дитбудинків та комун» (Додаток Р). За змістом Цієї постанови видно, що зліт був покликаний стимулювати покращення роботи дитячих будинків. До організації та проведення зльоту залучались комсомольські організації – представники педколективів і шефів дитбудинків – та безпосередньо вихованці дитячих будинків. Окремо варто

зазначити, що у постанові ставилося питання про залучення до цієї роботи оргкомітету радянських письменників та художників.

Цінними є дані про організацію Комуністичною Партією співпраці з міжнародними товариствами. Восени 1921 р. було засновано Міжнародний комітет взаємодопомоги, в діяльності якого реалізувались ідеї міжнародної солідарності. Керівником цього комітету була видатна діячка німецького і міжнародного робітничого руху Клара Цеткін. Німецькі комуністи на фабриках та заводах, у трудових кварталах закликали робочих допомогти російським «братам по класу». Вони перші показували приклад солідарності, ділилися заробітком, харчами, їжею. Через Міжнародний Червоний Хрест було залучено багато громадських та релігійних організацій з різних країн, які організували поставки матеріальної допомоги та провізії [290, с. 42].

Безпосередньо на території України також був створений «***Український Червоний Хрест***», який організував масштабну роботу з допомоги безпритульним дітям. Благодійна робота велась у різних напрямках, одним із яких було шефство над дитячими закладами. До 1 жовтня 1923 р. в території України нараховувалося 49 дитячих установ, що утримувалися на кошти Червоного Хреста, серед цих установ чільне місце займали дитячі будинки. До середини 1924 року кількість таких установ збільшилася втричі [276, с. 44].

Окрім «Червоного Хреста», до соціального захисту дітей долучилася благодійна громадська організація ***«Ліга порятунку дітей»***, заснована у 1918 р. за ініціативи В. Короленка, який залишив слід в історії України як російський письменник українсько-польського походження, журналіст, публіцист, громадський діяч як у роки царського режиму, так і в період громадянської війни та радянської влади. З початку свого заснування ця організація займалася порятунком дітей від голоду. Означена проблема була першим пунктом у статуті Ліги, який був затверджений 29 січня 1919 р. [306,

арк. 9]. Окрім зазначеної проблеми, товариство ставило собі за мету турбуватися про залишених і безпритульних дітей. За сприяння Ліги порятунку дітей на Україні відкривалися дитячі будинки, притулки, приймальники, колонії, пункти харчування, дитячі трудові майстерні. Зокрема, одна з таких дитячих майстерень, що займалась пошиттям іграшок, організовувала постачання останніх до дитячих будинків, шпиталів і т.п.

Окрім організації трудового виховання дітей, серед яких велику частину складали вихованці дитячих будинків, товариство звертало увагу на організацію навчального процесу в дитячих закладах. З цього приводу О. Ільченко, автор дисертаційного дослідження «Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20-30-ті роки ХХ ст.» зазначає: «… педагогічну роботу в товаристві проводила Софія Володимирівна Короленко, сестри Марія та Любов Кривинські, Розалія Рабинович (не виключено, що до виховання були залучені й інші особи); медичну допомогу надавала сестра милосердя; обслуговуванням іграшкової, швацької, кравецької майстерень, а також конюшні та ферми займалися інструктори з того чи іншого виду діяльності та технічний персонал» [128, с. 128–129].

До того ж, за ініціативи В. Короленка (український та російський письменник, публіцист, громадський діяч, привертав увагу громадськості до проблем дитячої безприульності) на раді Раднаркому було порушене питання про взяття дітей під захист у загальнодержавному масштабі. У результаті 4 лютого 1919 р. Раднаркомом було підписано Декрет про створення «Ради захисту дітей», який було втілено в життя 7 липня 1920 р. і створено ***Раду Захисту Дітей України (РЗДУ)***. Ця організація носила статус державно-громадського об’єднання, адже до її складу входили представники народних комісаріатів освіти, продовольства, охорони здоров’я, соціального забезпечення і землеробства, а також представники Комуністичної Партії та комсомолу. Окрім того, до роботи Ради масово залучалася громадськість. У

«Пораднику по соціальному вихованню» (1924) було опубліковано положення «ради захисту дітей», за яким визначалася структура, цілі та схема роботи, склад апарату, мета та завдання роботи Ради тощо. Зокрема, до складу Ради Захисту Дітей входили: «1) Інспектор охорони дитинства, 2) Інспектор охорони здоров'я та 3) член комісії неповнолітніх правопорушників. На засідання Ради Захисту Дітей можуть запрошуватись з правом радного голосу представники різних державних, партійних, професійних організацій, лікарі, педагоги і т.п. за рішенням голови Ради або всієї Ради, а також завідуючим дитячим адресним столом» [233, с. 24].

Найбільш поширеними формами роботи Ради були «Тижні захисту дітей» та «Місячники допомоги безпритульним». Під час проведення таких заходів збиралися пожертви одягу та побутових речей для вихованців інтернатних закладів, дитячих будинків зокрема; проводилися ремонтні роботи у відповідних приміщеннях; організовувалося постачання додаткового харчування до дитбудинків тощо. Як зазначає І. Діптан у статті «Як здійснювалася ліквідація дитячої безпритульності на Полтавщині?», «радою захисту дітей» була започаткована благодійна традиція – святкування новорічних ялинок. Так, за організації Ради та участі громадськості були прикрашені іграшками новорічні ялинки у притулках, колоніях і дитячих будинках [82, с. 17–24].

Окрім благодійних акцій, Рада займалася відкриттям та забезпеченням дитячих будинків усім необхідним. Зокрема, на початку 20-х років XX ст. поширилися так звані відкриті дитячі будинки. За керівництвом та шефством «Ради захисту дітей» такі заклади соціального виховання давали можливість дітям відвідувати їх у будь-який час, де їм надавалася необхідна медична допомога, організовувалося харчування, навчання тощо. По можливості, у відкритих дитячих будинках організовувалась робота майстерень (швацьких, взуттєвих, кравецьких тощо). До того ж, за сприяння Ради активно

розвивалась робота дітей – вихованців дитячих будинків – улітку. Відтак, організовувалися дитячі трудові дружини, що займалися польовими і городніми роботами, велась допомагали родинам червоноармійців і незаможних селян; організовувалися екскурсії, надавалася допомога у створенні дитячих садків тощо [229, с. 89–90].

Окрім «Ліги порятунку дітей» та «Ради захисту дітей», на початку 20-х років ХХ ст. при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) було створено міжвідомчий орган – ***Центральну комісію допомоги дітям (ЦКДД)***. Очільником комісії був призначений Г. Петровський (радянський державний та політичний діяч, був одним з ініціаторів організації Голодомору 1932-33 років). У положенні про ЦКДД зазначалося, що ця комісія створюється для організації сил радянського суспільства у справі боротьби з дитячою безпритульністю, для покращення побуту дитячих закладів, для здійснення впливу форм суспільної допомоги дітям і для реевакуації на батьківщину дітей, що потребують цього [269, с. 700]. З перших днів свого заснування Комісія почала активну роботу по залученню до своїх лав широких мас робітників та суспільства республіки. Комісія міцно поставила роботу своїх апаратів у губерніях та округах. У результаті було ліквідовано «Раду захисту дітей» і всі її функції перейшли до ЦКДД.

У грудні 1923 р. Комісія організувала і провела масштабну акцію «Місяць допомоги дітям», до якої були залучені партійні організації, добровільні громадські товариства, робітничі маси та громадськість у цілому. Відтак, під керівництвом партійних організацій на місцях комсомольці провели широку агітаційно-пропагандистську кампанію із закликом взяти активну участь у боротьбі з дитячою безпритульністю: «Комсомолець, твоєї допомоги чекає безпритульна дитина… Візьми найактивнішу участь у

проведенні місячника. Нехай кожен комсомолець, кожен осередок, кожен свідомий, що працює підліток, пройметься важливістю і серйозністю ідеї боротьби з дитячою безпритульністю і шляхом пропаганди та агітації розбудить не байдуже ставлення, а дійсний інтерес, справжнє бажання докласти всіх зусиль і допомогти державі в цій справі» [57].

Відтак, члени ЦКДД по всій Україні проводили агітаційні лекції та зібрання. Для прикладу, на Одещині перед робітниками виступили понад 700 комуністів, комсомольців, працівників жінвідділів і державних органів. На підприємствах та в закладах вони прочитали 6 тисяч лекцій і доповідей на теми: «Дитяча безпритульність і боротьба з нею», «Дитяча злочинність як суб'єкт безпритульності» тощо [319, арк. 39]. У результаті проведення «Місячника» до весни 1923 р. по дитячих будинках України та інших закладах соціального виховання було розміщено 1 мільйон 252 тисячі дітей [214].

Загалом, досліджуючи роботу Центральної комісії допомоги дітям у 20-х – середині 30-х років XX ст., можемо сказати, що робота проводилася масштабно і надзвичайно масово. Як зазначалось у журналі «Друг дітей» (1931 р., №13–14), у період з 1924 по 1928 роки в наслідок діяльності ЦКДД понад 50 тисяч дітей було вилучено з вулиці. З 1923 по 1926 роки в дитячих будинках, створених і взятих під контроль Комісією, перебувало 20 тисяч дітей [210, с. 5]. Але поступово роботи у ЦКДД ставало все менше, адже, починаючи з 1928 р., дитячі будинки та інші установи соціального виховання перейшли до Наркомосвіти та Наркомздоров'я. На початку 30-х років XX ст. до обов'язків роботи Комісії входив розподіл коштів на окремі потреби дитячих будинків, допомога у влаштуванні «переростів», участь у розробці заходів на покращення роботи дитбудинків. Для прикладу наведемо таблицю

виконання кошторису витрат на розширення функціональності дитячого будинку, що складена на термін з 1.10.1930 по 1.01.1932 р. (Табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Кошторис витрат задля розширення функціональності дитячого будинку [147, с. 10]

Статті витрат	Намічено	Витрачено	Примітки
Організація майстерень при дитбудинках	150 000	42 348	По всій Україні 54 майстерні: бондарні, слюсарні, кравецькі
Власні майстерні, де треба було б охопити роботою безпритульних	30 000	В окрему кв. – 280790 в I – 230405 в II – 207860	Жодної копійки не витратили. Видали 8 000 крб. на гуртожитки для вилучених з д/б
Стипендій 2400 розміром від 30 до 45 крб.	1 102 200		
Влаштування перероствків 500 в ФЗУ, 500 у колгоспах і радгоспах	250 000	Влаштовано 523 чол.,а витратили 48 500 крб.	

Як видно з даних, наведених у таблиці 3.1, Центральна комісія допомоги дітям на початку 30-х років XX ст. почала більше нагадувати кабінетну установу, «відірвану» від життя. Її утримання коштувало тепер державі надто дорого. До того ж протягом всього часу існування ЦКДД паралельно розвивалося громадське товариство «Друзі дітей», осередки якого зародились у період організації «Місячника» допомоги дітям у 1923 р.

Тож тепер постало питання: чи потрібні дві організації, що паралельно ведуть одну й ту ж роботу. У результаті, у 1931 р. було прийнято рішення ліквідувати Центральну комісію допомоги дітям, а її оперативні функції передати товариству «Друзі дітей».

Як зазначалося вище, осередки товариства «Друзі дітей» (ДД) зародилися на початку 20-х років XX ст., а вже у січні 1924 р. ЦКДД розробила положення про осередки «Друзі дітей», за яким основним завданням ДД було організувати на підприємствах, або в районі дії осередків закладів для обслуговування безпритульних, хворих дітей, шефство над дитячими майданчиками та дитячими будинками, участь у компаніях допомоги дітям в організації і проведенні різного роду заходів, спрямованих на покращення їхнього побуту [326, арк. 26]. У тому ж році в «Пораднику по соціальному вихованні» було опубліковане «Положення про осередки «Друзів дітей» на виробництвах і закладах».

До завдань осередків «Друзі дітей» входили:

«1. Участь в організації при даному виробництві або в районі осередку для обслуговування безпритульних, хворих дітей, немовлят, вагітних і матерів-годувальниць, відповідно до існуючих положень. Осередок «Друзі дітей» приймає активну участь в господарському житті дитячого закладу в якості господарської комісії.

2. Шевство або патронування над потребуючими дитячими закладами в районі осередку. (Під патронуванням мається на увазі регулярна матеріальна допомога в певному розмірі, а під шевством – невизначена наперед допомога, в залежності від наявних потреб).

3. Участь у кампаніях допомоги дітям, що проводяться органами охорони здоров’я, тощо. Проведення різного роду заходів, спрямованих на порятунок дітей та покращення їх побуту.

4. Сприяння органам охорони праці в боротьбі проти експлуатації дітей, залучення їх в торгівлю, поганого ставлення до них.

5. Залучення нових членів у осередки «Друзі дітей».

6. Встановлення зв'язку з органами допомоги дітям, ознайомлення працівників свого виробництва з станом дитячого населення і необхідними заходами по охороні материнства та дитинства» [233, с. 28].

До речі, ініціатором створення осередків «Друзі дітей» на виробництвах та закладах виступали партійні та комсомольські організації. Наприклад, завдяки шефству партійних організацій у червні 1924 р. у Катеринопільській губернії було створено 82 осередки «Друзів дітей», які нараховували 7 тисяч членів. Вони взяли шефство за 15 дитячими будинками для безпритульних дітей [330, арк. 18]. Упродовж 20-х років XX ст. товариство стрімко розвивалося. Відтак, з жовтня 1924 р. по жовтень 1926 р. кількість осередків «Друзів дітей» в Україні збільшилося з 1 тисячі 645 до 4 тисяч 688, а кількість членів у них зросла з 142 тисяч до 388 тисяч 688 осіб [124, с. 20].

У 1927 р. на першому Всеукраїнському з'їзді «Друзів дітей» товариство організаційно оформилося. До того часу товариство проводило масштабну роботу, основними напрямками якої були: організація індивідуальної допомоги дітям; надання безкоштовних гарячих сніданків, організація та шефство над дитячим установами і т.п. За рахунок товариства в Україні в 1927 році утримувалося 127 дитячих будинків, а на боротьбу з дитячою безпритульністю в республіці було використано 15.164.190 крб. [323, арк.41]. У м. Києві число членів товариства ДД за 1927 рік становило 32 тисячі чоловік, а кількість осередків – 350. Завдяки допомозі товариства в дитячих будинках було організовано 36 майстерень. Крім того, була проведена оздоровча кампанія. Понад тисячу дітей, вихованців дитячих будинків, отримали можливість покращити своє здоров'я [189, с. 3]. Про визнання

масштабності і колосального результату роботи товариства «Друзі дітей» говорить той факт, що у положенні «Про дитячий будинок» (1925 р.) зазначалося, що допускається існування дитячих будинків на кошти громадських організацій, серед яких згадувалось і товариство ДД (Додаток Л). У 1928 р. у журналі «Школа и жизнь» було опубліковано статут товариства «Друзі дітей», який чітко визначав цілі і завдання діяльності товариства, окреслював права та обов'язки, склад та структуру товариства тощо (Додаток Я).

У цілому, характер роботи товариства «Друзі дітей» був досить різноманітний. Для прикладу, наведемо дані, опубліковані у статті журналу «Друг дітей» (1932 р., № 3) під назвою «Про роботу Уманщини», де описано результати роботи товариства у місті Умані. Уманська районна організація «Друзі дітей» налічувала 54 осередки: виробничих – 12, колгоспних – 13, шкільних – 17, в установах – 12. Членів товариства зареєстровано 4071, з яких: робітників – 1715, чоловіків – 2334, жінок – 1737 [217, с. 24]. Свою роботу райправління товариства побудувало на реалізації 6 вказівок Сталіна, на основі масового втягнення активу в роботу товариства, активізації виробничих нарад підприємств. В осередках були організовані бригади для поліпшення гарячих сніданків, для розподілення дитячого одягу та взуття серед дітей тощо.

Окремо слід зупинитися на роботі, яка проводилася товариством щодо обстеження дитячих будинків міста Умані. Райправління товариства виділило бригаду з перевірки їх стану, і на засіданні Райправління було заслухано висновки, що були зроблені в результаті обстежень дитбудинків. Під час обговорення доповіді відзначали тяжкий стан цих дитячих закладів, їх перевантаженість та незабезпеченість необхідними речами і продуктами харчування, в через відсутність належної уваги з боку органів Наросвіти,

Здороввідділу та Міськради. У ході наради було ухвалено низку заходів щодо поліпшення роботи дитячих будинків, і за допомогою Райправління товариства «Друзі дітей» було проведено достатню роботу. Зокрема, після проведення низки заходів дитячий будинок, у якому виховувалося 40 дівчат, визнали зразковим, а стан виховної та навчальної роботи в ньому – задовільним [217, с. 24]. Окрім того, з 15 травня 1932 по 1 липня 1932 р. товариством за допомогою комсомольського осередку з вулиць міста Умані було підібрано 300 безпритульних дітей. З них до дитячих будинків було передано 64 дитини, яких там забезпечили ліжками, матрацами та грошовою допомогою. Також за ініціативи товариства при дитячих закладах були організовані дитячі майстерні, а у всьому Уманському районі при колгоспах було відкрито 40 дитячих майданчиків. На проведення літньої оздоровчої кампанії для дітей – вихованців інтернатних закладів – було виділено 22 тисячі 500 крб. [217, с. 23]. Наголосимо, що Уманське районне товариство «Друзів дітей» було цілком ефективною організацією, що змогла вдало провести свою роботу і показала високу результативність.

Ще однією організацією, що працювала за аналогічними принципами, була дитяча інспекція ***«Брати і сестри соціальної допомоги»***. У листопаді 1921 р. вона охоплювала 1 тисячу членів. У тому ж році у «Порадніку по соціальному вихованню» було опубліковано статут «Про утворення Інституту братів і сестер соціальної допомоги при секції Охорони здоров'я». Відповідно до основних положень статуту, ця організація зобов'язана обслуговувати всі установи, що є у віданні секції Охорони дитинства і юнацтва (прийомні пункти, допоміжні колектори, відкриті дитячі будинки і комісії по неповнолітніх). На «Братів і сестер» соціальної допомоги покладалися такі функції:

«а) постійно вартувати на залізничних вокзалах;

б) регулярно відвідувати всі місця натовпу люду: базари, майдани, ринки, кінематографи, нічліжки і т.ін.;

в) вартувати на дитячих прийомних пунктах;

г) затримувати дітей, що займаються старцюванням, проституцією, спекуляцією та всіляких інших бездоглядних;

д) відсилати їх до прийомних пунктів;

є) збирати всі відомості для вияснення малюнку бездоглядності, дізнаватися про сім‘ю й оточення затриманого;

е) про кожний випадок вияснення експлуатації, робити заяву на письмі з зазначенням прізвищ винуватих (експлуататорів) до секції Охорони дитинства й юнацтва, для притягнення їх до законної відповідальності» [211, с. 67].

У тому ж виданні містилась «Інструкція Братам та Сестрам соціальної допомоги», у положеннях якої визначалися склад інспекції, методи та завдання роботи, обов’язки, права тощо. Зокрема, обов’язком «Братів і сестер» соціальної допомоги була систематична праця по охороні дитинства за такими напрямами:

«1. Безпосередньо з дітьми для вияснення умов життя їх і обліку способом обслідування.

2. Праця з батьками, знайомство з побутом, соціальним станом, хатньою обстановкою, відношенням батьків і родичів до дитини, моральним рівнем домашніх, сусідів, що впливають на моральний розвиток, а також і ті умови життя, від якого залежить фізичний розвиток дитини» [211, с. 68].

Брати і сестри соціальної допомоги проводили велику роботу по боротьбі з неповнолітніми правопорушниками. Вони чергували в публічних місцях – на вулицях, площах, вокзалах, і т. п., вилучали з них безпритульних дітей та підлітків. Далі направляли їх до оглядово-розподільних пунктів, де дітям надавали необхідну допомогу: годували, надавали одяг, ліжко з чистою

білизною. Але головне було в тому, що діти були ізольовані від згубного впливу середовища і з ними проводилася вихована робота. На дитячі інспекції також покладалася робота з обстеження дітей в інтернатних закладах, дитячих будинках зокрема, та контроль за їхньої роботою в напрямі соціального виховання дітей. Особлива увага інспекторами зверталася на експлуатацію дітей та жорстоке поводження з ними в названих закладах та на підприємствах.

У «Пораднику по соціальному вихованню» за 1924 р. у положенні про дитячу інспекцію «Брати і сестри соціальної допомоги» зазначалося, що її співробітником може бути будь-який громадянин республіки, не молодший 21 року, який не перебуває під слідством, не обмежений судом у правах, з достатньою теоретичною і практичною підготовкою [233, с. 14–15].

Звісно, у вищезгаданих організаціях молодь також брала активну участь, але за статусом ці товариства визначалися як дорослі. Суто **молодіжною** у 20-х – середині 30-х років XX ст. в Україні була зареєстрована лише одна[4] молодіжна громадсько-політична організація Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ) – молодіжна гілка Комуністичної Партії, яка була ніби її філією. Комсомольці були активістами у формуванні законодавчої бази, яка стосувалася молоді та дітей. Відповідно, і проблеми функціонування дитячих будинків підпадали під сферу їхнього контролю.

На початку 20-х років XX ст. напрями діяльності комсомолу були чітко окреслені у резолюції XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) «Про роботу РКСМ», один із пунктів якої зазначав: «…зосередити увагу на роботі дитячих будинків, посилити трудове виховання дітей, покращити матеріальну базу дитячих будинків та поступово реорганізувати їх у трудові комуни, поліпшити якісний склад керівництва дитячими будинками шляхом

[4] Ми не зупиняємося на характеристиці діяльності неформальних молодіжних організацій

направлення на роботу в ці установи найбільш досвідчених вихователів» [218, с. 69].

Комсомольці брали активну участь у роботі інших державних та громадських організацій, про що нами неодноразово зазначалося вище. Зокрема, у журналі «Друг дітей» (1926 р., №1) наводився приклад, як комсомольці, об'єднавшись із комуністами та працівниками міліції, у жовтні 1925 р. здійснювали рейди по місту Харкову, і в результаті лише за одну добу було вилучено з вулиць 307 дітей та підлітків, частину з яких було розміщено по дитбудинках міста [230, с. 11]. Для прикладу також наведемо дані, про співпрацю комсомольців та Центральної Комісії Допомоги Дітям України, за ініціативи якої, як зазначалося вище, проводились акції під назвою «Місяць допомоги дітям». Під час проведення такого заходу у січні-лютому 1924 року, комсомольцями міста Умані, окрім широкої агітаційної кампанії, спільно з робітниками відділу соціального виховання було взято на облік близько 700 безпритульних дітей міста та близько 1000 по району. Окрім того, комсомольці з метою покращення життя дітей, вихованців дитячих будинків, організовували для них благодійні концерти та вистави [129, с. 140].

Одним із напрямків роботи комсомолу була підтримка та шефство над дитячим комуністичним рухом. На VI Всесоюзному з'їзді Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ) (12-18 червня 1924 р.) у резолюції «Про чергові завдання дитячого комуністичного руху» містився заклик до комсомольців і надалі допомагати безпритульним дітям, активно долучаючи до цієї роботи піонерів, які можуть брати участь в обстеженні безпритульних дітей, у роботі дитячих будинків тощо [273, с. 150].

Наступну групу громадських організацій складали **дитячі**. Основною трудовою ланкою дитячого комуністичного руху до 1924 року була дитяча організація ***«Союз Юних Спартаківців»***. Один із перших в Україні загін

«Юних спартаківців» був створений у 1922 р. у місті Харкові при дитячому будинку № 4 [59, с. 144]. Після цього мережа дитячих піонерських організацій поширилася по всій території України, займаючи чільне місце в житті дитячих будинків досліджуваного періоду. Відтак, 22 червня 1922 р. ЦК ЛКСМ затвердила перший статут «Юного Спартака», у якому зазначалося, що особливу увагу слід приділити створенню груп «Юних Спартаків» у закладах для безпритульних дітей, відповідно і у дитячих будинках [18].

Для прикладу коротко опишемо роботу осередку «Юних Спартаківців», що був заснований на базі Шевченківського дитячого будинку с. Гаївці. Для початку загін провів роботу із самоорганізації та створення політосвітніх і наукових гуртків у дитбудинкові. Перше, за що взялися діти, це було поліпшення зовнішніх умов свого життя. Взявши у свої руки розподіл всіх матеріальних засобів будинку, створили для цього господарські комісії. Коли в наслідок роботи цих комісій були більш-менш урегульовані умови життя, дитячий колектив за допомогою комсомольців взявся за організацію ідеологічних гуртків та комісій. Поставивши роботу на належний рівень у межах самого дитбудинку, спартаківці спрямували свої сили на допомогу селу, школі та дитячим будинкам району. Таким чином, робота організації повелася в двох напрямках: у межах самого дитячого колективу йшла внутрішня виховна та освітня робота на літературному матеріалі, бесідах, зборах та ін., проте агітаційна робота втілювалася у практику життя і в межах, і поза межами дитячого будинку. Ідеологічне керівництво роботою спартаківців було в руках партійців та комсомольців [318, арк. 3].

З 1924 р. дитячу комуністичну групу «Юних Спартаківців» перейменували в комуністичну дитячу групу юних піонерів імені В.І. Леніна – «Юних Ленінців» (ЮЛ). У «Пораднику по соціальному вихованню» (1924 р.) було опубліковане положення ЮЛ, у якому зазначалося: «… колективи ЮЛ є

тими «ідеальними» нормальними дитячими колективами, на які орієнтуються всі діти: норми поведінки всього дитинства встановлюються колективом ЮЛ» [233, с. 9]. На жаль, не завжди такі заклики втілювались у життя. Для прикладу наведемо частину матеріалів з «Висновків та пропозицій з матеріалів обстеження стану інтернатних установ на Україні» (23 квітня 1928 р.), де поміж усього зазначалося: «Робота комсомолу та піонерзагонів в інтернатних установах є надзвичайно слабкою. Комсомольські та піонерські осередки не зайняли відповідного місця в роботі установи, не охопили своїм впливом широких дитячих кіл, займаються суто словесною роботою і майже не беруть ніякої участі в житті дитячої установи, не реагують на безліч хиб, болячок і навіть зловживань, які трапляються в дитустановах» [308, арк. 23–28]. Та незважаючи на це, дитячими товариствами з організації соціального виховання в дитячих будинках було зроблено багато щодо організації дитячого самоврядування, що дало змогу підняти свідомість дітей на новий рівень – організованого, освіченого та відповідального громадянина суспільства.

Таким чином, громадські та державні організації України у 20-х – середині 30-х років XX ст. існували під різними назвами, мали різне підпорядкування та були відмінними за віковим складом. Характер їхньої діяльності був украй різноманітним – від пасивного внесення членських внесків до безпосередньої участі в організації роботи дитячих будинків.

Досліджені нами всеукраїнські організації були активними захисниками прав дітей. Товариства активно боролися за виконання завдань, поставлених партією та урядом – подолати дитячу безпритульність і забезпечити вихованцям дитячих установ повноцінне соціальне виховання. Незважаючи на певні хиби та недоліки в організації їхньої роботи, все ж таки можемо зробити висновок, що створення, розвиток та забезпечення

соціального виховання в дитячих будинках України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. завдячувало діяльності громадських та державних організацій.

3.2. Педагогічна думка 20-х – середини 30-х років ХХ ст. щодо місця дитячого будинку в системі освіти України

Аналізуючи дитячий будинок України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. як основну форму соціального виховання, доцільно згадати про вітчизняних педагогів, які зробили найвагоміший внесок у розвиток соціального виховання.

Педагогічна думка України на початку ХХ ст. зазнавала утисків з боку Російської імперії, це виливалося в ігнорування педагогічних праць та розробок вітчизняних педагогів, несприйняття новаторських педагогічних ідей тощо. До борців, що виступали за розвиток освіти України шляхом запровадження ідей української національності, можна віднести П. Грабовського, М. Драгоманова, М. Коцюбинського, С. Русову, Г. Сковороду, К. Ушинського та ін. Їхні педагогічні погляди щодо виховання та навчання дитини базувалися на дотриманні національних традицій, вивченні української мови та розвитку різнобічно розвиненої особистості шляхом акцентуації на її вроджених здібностях.

Серед вітчизняних педагогів 20-30-х років ХХ ст. заслуговують на увагу такі персоналії: С. Ананьїн, Б. Грінченко, Г. Ващенко, О. Залужний, Т. Лубенець, Я. Мамонтов, О. Музиченко, С. Русова, І. Соколянський, Я. Чепіга, О. Попов та ін.

На початку 20-х років ХХ ст. Україна вийшла на новий шлях розвитку педагогіки. Це було зумовлено стрімкими демократичними змінами в суспільстві та необхідністю розробки нових педагогічних ідей для розвитку особистості дитини. Зазначені вище педагоги-просвітителі активно

розміщували свої доробки з питань соціального виховання на сторінках педагогічної преси, зокрема, у журналі «Радянська освіта» були такі рубрики: «З питань соцвиху», «Література й мистецтво у дитустанові», «З життя школи та вчителя у нас і за кордоном» тощо [4, 3].

Вибірку педагогічних досліджень, згрупованих за певною тематикою, що безпосередньо стосувалися проблеми теорії і практики соціального виховання, наводить Р.Г. Новгородський у дисертаційному дослідженні «Проблема соціалізації особистості в педагогічній теорії і практиці України у 20-ті роки XX ст.» [185]:

– досвід діяльності різних соціально-виховних інститутів: дитячих будинків, трудових шкіл, літніх майданчиків тощо (В. Арнаутов [10–12], О. Войцеховская [34], П. Волобуїв [35], А. Ганджій [38, 39], М. Задериголова [95–97], Б. Манжос [174–176], Я. Чепіга [288] та ін.);

– статистичні відомості щодо здобутків у сфері соціального виховання (становлення та розвиток мережі установ соціального виховання, кількість дітей, працівників, вихователів у цих установах тощо) (В. Арнаутов [10–12], М. Григор'їв [47], Г. Гринько [48–51], В. Дюшен [86–89], Р. Зейман [118], О. Зіньковський [119], Б. Манжос [174–176] та ін.);

– стан учительства та установ соціального виховання (В. Арнаутов [10–12], Т. Лубенець [164–168], Я. Ряппо [235–237] та ін.);

– форми та методи організації життєдіяльності дітей у соціально-виховних інститутах (І. Андрєєв [5], М. Биковець [22], К. Брезкун [28], М. Вейсман [30], В. Гмурман [40], Б. Гольдфайн [43–44], О. Залужний [99–114], Т. Лубенець [167–168] та ін.);

– комуністичний дитячий рух як основа соціального виховання дітей та учнівської молоді (В. Арнаутов [10–12], І. Соколянський [246–255], К. Федорівський [281–282] та ін.) [185, с. 65–66].

Цінним є той факт, що на початку ХХ ст. у педагогічних колах поняття «соціальне виховання» використовувалося не так широко, на відміну від поняття «система соціального виховання». Останнє уособлювало в собі суміш декількох факторів виховання, зокрема таких, як школа, середовище, дитяча установа тощо. До того ж поняття «соціальне виховання» педагогами визначалося по різному. Це пояснювалося, насамперед, недавнім виникненням самої педагогічної течії. Зокрема, М. Іорданський у роботі «Основы и практика социального воспитания» (1923 р.) наводить чотири напрямки у трактуванні поняття «соціальне виховання»:

1) соціальне виховання – це система виховання з усіма його сторонами (навчальні заняття, їх оточення, організація дітей, спостереження за станом їхнього здоров'я, особистість учителя та ін.);

2) соціальне виховання як суспільне явище, яке спирається в організаційному відношенні на суспільні форми життя;

3) соціальне виховання – це формування соціальних інстинктів та навичок, створення соціального життя в навчальних закладах для дітей та організація їхнього життя на основі самоврядування;

4) соціальне виховання пов'язане із соціальною педагогікою як науково-практичною дисципліною [126].

У педагогічних колах точилися дискусії щодо остаточного визначення поняття «соціальне виховання», але до певного порозуміння освітяни дійшли дещо пізніше, коли за педагогічними процесами встановила контроль партія. В основу будь-якого виховного процесу необхідно було внести комуністичні догми. І якщо до цього часу увага педагогів зверталася на індивідуальне виховання дитини, то тепер система соціального виховання мусила брати курс на колективне виховання в дусі партійності і рівноправності. Дитина як неповторна особистість зникала з поля зору педагогів, натомість на заміну їй прийшов дитячий колектив. Таку переоцінку цінностей запровадили

О. Залужний, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін. Сім'я, на думку партії, втратила свій виховний авторитет. Повноцінне соціальне виховання можливе лише в дитячому будинку. Такі твердження у сучасному світі вражають своєю безглуздістю і неправдивістю, але на початку XX ст. вони були основою принципів системи соціального виховання.

Остаточного удару по «адекватному» сприйнятті, дослідженні і вихованні дитини, на нашу думку, завдала нова наука, що зайняла ґрунтовне місце у педагогічному середовищі України досліджуваного періоду – педологія. Її основи були взяті із зарубіжного досвіду і доопрацьовані радянськими педагогами. Для впровадження теорії у практику у 1922 р. у містах України, зокрема таких, як Київ, Харків, Одеса, за ініціативи Я. Чепіги, А. Володимирського та інших були створені дослідно-педологічні станції. Вони були засновані для впровадження та дослідження новаторських підходів соціального виховання за принципами педології. Відповідно до «Положення про дослідні заклади по соціальному вихованню» (1924 р.) були визначені такі завдання діяльності цих закладів:

– організація дитячого колективу та його життя, вивчення дитячого колективу в цілому та факторів, що сприяють або гальмують його розвиток;

– визначення органічного зв'язку між дитячим колективом та життям, що його оточує (зв'язок із виробництвом, робота з населенням, залучення до роботи неорганізованого дитячого населення свого району);

– організація дитячого життя на основі дитячого комуністичного руху;

– практичне вивчення дитячого руху з метою з'ясування ролі тих чи інших його форм у справі соціального виховання;

– вирішення у процесі навчально-виховної роботи питанн педагогічної теорії та практики;

– вивчення питань впливу середовища та колективу на окремих дітей [317, арк. 15–61].

На думку О. Петренко, навчання і виховання дітей, яке «…вперше постало як предмет особливої уваги держави, та її ідеологічних структур, виступали як одне ціле з єдиною методологією – педологією» [204, с. 27–35].

За твердженням О. Сухомлинської, педологія (комплексна наука про розвиток дитини), рефлексологія (напрям у психології, що розглядає психічну діяльність як сукупність релексів, що утворилися в результаті впливу зовнішнього середовища на нервову систему людини) та психотехніка (наука про практичне застосування психології до завдань культури) мали безпосереднє відношення до освіти, входили у її парадигмальне осмислення й застосування [270, с. 41].

Якщо на початку свого існування педологія поширилася по всій території України, то з кінця 20-х років ХХ ст. до неї починають висувати претензії. Спочатку вони базувалися на суто політичному підґрунті і пояснювалися недопустимістю переймати досвід закордонних колег-педагогів і впроваджувати його у соціалістичному суспільстві. Педологія буцім-то не містила марксистсько-ленінських догм, і тому вона унеможливлювала повноцінне соціальне виховання дитини – майбутнього будівника соціалістичної держави. Пізніше педологам висунули звинувачення у неадекватному оцінюванні дітей і визнанні більшості з них морально-дефективними чи розумово відсталими. Насправді діти в більшості не мали освіти, а натомість мали ґрунтовний досвід вуличного життя, що наклав на розвиток їхньої особистості значний відбиток бродяжництва, шкідливих звичок і в багатьох випадках проституції та злочинності.

З роками педагогічна думка щодо системи соціального виховання ще більше заглиблювалась у дослідження дитячого колективу. У 1926 р. було засновано Український науково-дослідний інститут педагогіки. У його стінах вивченню колективу приділяється значне місце, зокрема відкривається секція колективознавства (педагогіки колективу), у якій працювали педагоги:

О. Залужний, Я. Мамонтов та І. Соколянський. Як зазначалося вище, саме вони були основоположниками соціального виховання дитини через колектив.

Зокрема, **О. Залужний** був першим ученим, який на науковому рівні проводив дослідження щодо розвитку колективу не лише в Україні, а і в Радянському Союзі. Зокрема, він обґрунтував тезу: «… через колектив, силами колективу і для колективу», яка згодом у дещо зміненому вигляді стала основою у практиці А. Макаренка. Педагог розробив цю теорію (або як він її називає «учення») на основі численних експериментальних рефлексологічних досліджень. Він визначив типи соціальної поведінки дітей, етапи набуття ними соціальних навичок, розглянув фактори, що визначають характер дитячих об’єднань, типи колективу, досліджував роль і значення лідерства, надавав значної уваги соціальним дитячим утворенням [173, с. 344].

Дослідник дав чітке визначення поняттю «колектив» – група взаємодіючих осіб, котра виявляє свою здатність сукупно реагувати на ті чи інші подразники або на цілий комплекс цих подразників [172, с. 7]. А також визначив та детально описав п’ять типів дитячого колективу:

1) короткочасний «само виниклий» колектив (відносились колективи, що виникали з потреби виконання якої-небудь праці);

2) більш тривалі колективи, але теж самовиниклі (це колективи за симпатіями, тобто колективи, скріплені «дружбою»);

3) організовані, але короткочасні колективи (організовані спілки, одноразові роботи в майстернях, з’їзди і т.ін.);

4) тривалий простий колектив (сюди відносяться навчальні та промислові групи, гуртки, ланки юних піонерів і т.ін.);

5) колективи, що складалися з більш простих колективів (піонерські спілки, будинки дитячої творчості, дитячі промислові об'єднання) [172, с.131].

Таким чином, О. Залужний, досліджуючи дитячий колектив, аналізуючи та обґрунтовуючи низку педагогічних понять та теорій, зробив вагомий внесок у розвиток української педагогічної науки. Окрім того, свої педагогічні надбання, дослідник увіковічив у таких працях: «Методи вивчення дитячого колективу. (Вступ до педагогіки колективу)» (Харків, 1927 р.) [101]; «Учення про колектив. Методологія – дитколективів» (Харків, 1928 р.) [110]; «Соціальні наставляння і колективні навички у дітей трудних шкіл» (Харків, 1930 р.) [109].

Як зазначає О. Сухомлинська, учений також ґрунтовно досліджував неформальні дитячі об'єднання, поширені в ті роки, коли внаслідок соціально-економічних зрушень тисячі дітей були кинуті напризволяще. Тому переважну увагу він надавав соціальним угрупуванням, визначив їх структуру, показав якісну відмінність від організованого колективу [182, с. 272].

Колегою О. Залужного у питаннях дослідження соціального виховання був **І. Соколянський**. Загалом, варто зазначити, що на початку 20-х років XX століття педагог зосереджував свою увагу на загальних проблемах педагогіки, розробляв її теоретико-методологічне обґрунтування. Він вирішував проблеми згідно із загальним спрямуванням тогочасної науки – на основі рефлексології та педології, щоправда, надаючи цим концепціям марксистське і партійно-класове підґрунтя. Така тенденція була в його творчості більш виразною, ніж у інших педагогів. Але попри всю партійно-класову риторику, методологічною основою його праць була природничо-наукова концепція розвитку педагогічної науки. Як зазначалося вище, І. Соколянський поруч із О. Залужним та Я. Мамонтовим працювали над

дослідженнями особливостей соціалізації дітей та підлітків, але окремо від колег І. Соколянський зосередився на проблемах дефектології, котру вважав справою всього свого життя. В 1930 р. завдяки його клопотанню у Харкові було відкрито Інститут дефектології, і він став першим його директором. На той час це був єдиний в Україні науковий заклад, який проводив різнопланове вивчення дітей із психофізичними вадами та особливостей організації їхнього навчання [23].

Окремою частиною дослідницької роботи І. Соколянського варто відзначити теоретичне обґрунтування розвитку дитячого руху. Учений, зокрема зазначав, що дитячий рух є єдиною формою, єдиною методикою виховання, повною, вичерпною, науково обґрунтованою. І. Соколянський був упевнений, що саме через дитячий колектив, дитячу організацію дитина набирає організованих форм поведінки, і тільки тоді педагог може організувати поведінку особистості. Поведінка формується тим оточенням, в якому перебувають діти. Тому на перший план виступає дитяча активність, а вже потім – зміст і напрям цієї активності. Для педагогіки, вважав учений, важливим є вивчення всіх форм дитячого руху, тобто вивчення дитячої активності в різному оточенні, а також способів, завдяки яким цю активність можна використати [247, с. 14–15].

Аналізуючи педагогічну думку у 20-х середині 30-х років ХХ ст., варто згадати педагогічний досвід **А. Макаренка**, що зробив вагомий внесок у становлення тогочасної системи соціального виховання. Під нею, до речі, він розумів широку систему соціальних впливів і зазначав, що «… людина виховується цілим суспільством» [172, т.1, с. 166]. Антон Семенович повністю відкидав запропоноване педологами кліше для дитини – морально дефективна дитина. Маючи ґрунтовний досвід роботи з малолітніми правопорушниками, Макаренко відстоював свою думку про те, що немає

дітей, приречених на скоєння злочину через їхню моральну дефективність, але є діти, які потрапили під негативний вплив середовища.

А. Макаренком було засновано школу-комуну імені Ф. Дзержинського та колонію імені О. Горького. У цих закладах соціального виховання педагог упроваджував свої педагогічні теорії, які базувалися на трудовому колективному вихованні дітей та підлітків. Зокрема, створенню колективної взаємодії Антон Семенович приділяв значну увагу, вважаючи, що на перших етапах роботи з дітьми необхідно організувати актив вихованців та через нього надалі організовувати вплив на решту колективу. Лише тоді буде створено повноцінний соціальний організм, який перетвориться на добре організований колектив. Зокрема, педагог висунув принцип паралельної дії. У його основі – вимога впливу на вихованця опосередковано через первісний колектив. Кожен член колективу опиняється під паралельним впливом – вихователя, активу і всього колективу. Вплив на особистість здійснюється безпосередньо як вихователем, так і опосередковано через актив і колектив [182, с. 386–387].

А. Макаренко виділявся новаторством та експериментаторством у своїй роботі. Він дотримувався принципу, що соціальне виховання буде повноцінним в тому разі, якщо буде організоване таке середовище з відповідною технологією виховної роботи, коли вихованці водночас виконуватимуть роль і вихователів.

Окрему роль у дослідженні і впровадженні засад соціального виховання дітей в інтернатних закладах слід віддати В. Короленку. Письменник, журналіст, публіцист, громадський діяч та керівник добровільного товариства «Ліга порятунку дітей». Саме під його чітким керівництвом організація продуктивно займалася порятунком безпритульних дітей Полтавщини, а також дітей, що масово приїздили до означеного регіону, рятуючись від голоду. Така робота здійснювалася шляхом організації маси

заходів, серед яких підбирання голодуючих дітей з вулиці та вокзалів, організації пунктів харчування та відкриття дитячих інтернатних закладів, з-поміж яких чільне місце займали дитячі будинки та дитячі колонії.

Відтак, у листопаді 1919 р. В. Короленко на конференції «Ліга порятунку дітей» подав пропозицію створення сільськогосподарської дитячої колонії. Така ідея була підтримана. Новий виховний заклад назвали ім'ям письменника-гуманіста В. Короленка. Він же сформулював і два основних принципи, які взяли на озброєння вихователі колоній: по-перше, пріоритетність продуктивної праці, тобто такої, що створює ті чи інші цінності й має перевиховуючий потенціал; по-друге – організованість колективу як провідного фактора виховання дітей-безпритульників[128, с. 79].

У контексті предметного поля нашого дослідження заслуговує на увагу діяльність завідувача колонії з листопада 1922 р. **Ф. Іванова**, лікаря за професією (закінчив психоневрологічний інститут ім. В. Бехтєрева в Петербурзі).

Свій досвід соціального виховання у колоній імені В. Короленка Ф. Іванов описав у педагогічних публікаціях в часописі Головсоцвиху Наркомосу «Детский дом». Серед них: «Наше самоуправление», «Опыт организации детского досуга», «Колония и местное население» (1929, № 1–3.) [64, с. 48–50]; «Религиозны ли наши дети?» (1930, № 2–3) [64, с.39–47] та в збірнику методичних матеріалів «Дитяче містечко» («Основные моменты в организации сельскохозяйственных работ в детских колониях (на материалах из опыта детской колонии им. В. Короленко)», Харків, 1928 р.) [128, с. 78].

На думку Ф. Іванова, в методиці організації соціального виховання у колонії перше місце посідає система дитячого самоуправління, структура якого охоплювала: загальні збори, організаційний комітет, систему загонів, комісії. Така організація дитячого колективу забезпечувала розвиток самосвідомості кожного вихованця колонії та безпосередньо покращувала роботу самого дитячого закладу. Другим, дуже цінним моментом було зміцнення та

розширення сільськогосподарської бази колонії. В цьому плані передбачалося: застосування на той час сучасних технологій, уведення посади кваліфікованого агронома та чітка організація трудового процесу вихованців (створення системи робочих загонів; обладнання майстерень; побудова молочної ферми, конюшні, свинарника). Окрім того, суттєвими досягненнями була позначена навчальна робота (з 1926 р. в дитячому закладі почала працювати початкова школа, яку відвідували колоністи й діти з навколишніх сіл) та організація культурно-просвітницького життя колонії [128, с. 80].

Отже, Ф. Іванов створив систему соціально-виховної роботи і в її основу поклав два головних принципи: виховання через колектив й виховання через працю. Сама ж система дитячого самоврядування і реалізовувала принцип організованості колективу як провідного фактора соціального виховання. Так, у 1929 р. в журналі «Детский дом» (№ 1) у статті «Наше самоуправление» завідувач колонії писав: «Дитяче самоврядування – це єдиний міцний цемент, що зв'язує в одне ціле всі різноманітні елементи, з яких складається життя колонії, і водночас, воно є важелем, що спрямовує життя дитячого закладу в усіх його частинах до однієї певної мети. Без дитячого самоврядування жодна сторона життя в дитячому будинку або колонії не може бути правильно налагоджена; без дитячого самоврядування не може бути й мови про дисципліну в тому чи іншому закладі» [68, с. 39–42].

За колективне виховання в інтернатних закладах і в дитячих будинках зокрема неодноразово у своїх виступах наголошувала доктор педагогічних наук, теоретик й організатор радянського шкільництва та системи народної освіти, суспільна громадська діячка Н. Крупська: «…у кожній дитині необхідно розвинути всі її здібності, підняти її активність, її свідомість, усебічно розвинути її особистість, її індивідуальність... Ми прагнемо виховати з наших дітей усебічно розвинених, сильних тілом та свідомістю людей, але не індивідуалістів, а колективістів, які не протиставляють себе

колективу, становлять його силу та піднімають значення колективу на новий щабель» [162, с. 205].

Окремо на ролі дитячого будинку як інституту соціального виховання наголошував **Г. Гринько** (політичний і державний діяч, засновник радянської системи освіти). За його ініціативи у серпні 1920 року була затверджена «Схема народної освіти УСРР», яка передбачала існування мережі закладів соціального виховання, серед яких перевага надавалася дитячому будинку. Саме цей інтернатний заклад, на переконання Г. Гринька, мусив стати основною установою, що забезпечувала б повноцінне соціальне виховання у досліджуваний нами період.

Також, у контексті зазначеного вище неодмінно треба згадати про громадського діяча та вченого О. Попова – автора двох фундаментальних праць, що були своєрідними маяками у реалізації засад соціального виховання: «Декларація Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей» від 1 липня 1920 року і «Декларація прав дитини» в тому ж році. Зокрема, у Декларації зазначається: «Соціальне виховання дитини – це давня мета найкращих педагогів, яку кожен день руйнував буржуазний устрій – винаходить сьогодні для себе нові несподівані змоги для реалізації, виступає змістом всієї виховної системи комуністичного ладу» [63, с. 2].

О. Попов неодноразово наголошував на тому, що війна та революційна класова боротьба знищили стару шкільну систему та сім'ю як інститут виховання. В результаті сотні тисяч дітей опинилися на вулиці. Відтак, дослідник задля вирішення існуючої проблеми пропонував замінити шкільне та сімейне виховання – дитбудинківським. А саме, організувати відкриті і закриті дитячі будинки, де діти могли отримати все необхідне для повноцінного життя. Саме в таких закладах О. Попов вбачав реалізацію необхідних умов виховного впливу, які забезпечили б розвиток в дитині якостей здорового та розвиненого громадянина сучасного суспільства.

Педагогічні новаторства 20-х – середини 30-х років ХХ ст. здійснили повний переворот у виховній та освітянській сфері життя України. Основною педагогічною ідеєю досліджуваного періоду була кардинальна заміна «старої» педагогічної системи абсолютно новою системою соціального виховання. У її основу було покладено дитячий колектив, за допомогою якого і через який безпосередньо здійснювався процес соціального виховання. Також акцент робився на організації відповідного виховного середовища та взаємодії дитячого колективу із зовнішнім суспільним середовищем. Теорія взаємопов'язаності усіх соціальних інститутів, до яких належали державні заклади соціального виховання (дитячі будинки, школи, трудові колонії тощо), дитячі, молодіжні, дорослі громадські та державні організації, сім'я, – була основою педагогічних досліджень означеного періоду.

У цілому, педагогічна думка в Україні у 20-х – в середині 30-х років ХХ ст. була сповнена духом експериментаторства та повного новаторства, тому стала новою сторінкою в історії України.

Висновки до третього розділу

У розділі висвітлено роль державних та громадських організацій у становленні і розвитку дитячого будинку у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.; здійснено аналіз педагогічної думки щодо місця дитячого будинку в системі соціального виховання України в досліджуваний період.

Розкрито особливості діяльності державних та громадських організацій у справі подолання дитячої безпритульності та грамотної організації функціонування дитячих будинків України у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.

Здійснивши аналіз тогочасної практики, ми виокремили цілий ряд таких об'єднань, які відрізнялися як за рівнем підпорядкування (державні,

громадські, державно-громадські), так і за віковим показником членів організації (дитячі, молодіжні, дитячо-молодіжні і так звані дорослі). Враховуючи той факт, що кожну з організацій чи об'єднань можна одночасно віднести до різних типологічних груп, за основу критерію, відповідно до якого було здійснено аналіз їхньої роботи, обрали віковий показник. Відповідно проаналізовано діяльність таких державних та громадських організацій: *дорослі* – КП (б) У, Червоний Хрест, Ліга порятунку дітей, Рада захисту дітей, Центральна комісія допомоги дітям, Друзі дітей, Брати і сестри соціальної допомоги та ін.; *молодіжні* – ЛКСМУ; *дитячі* – піонерська організація (юні спартаківці, юні ленінці, піонери).

Встановлено, що найбільш поширеними формами роботи добровільних товариств були «Тижні захисту дітей» та «Місячники допомоги безпритульним». Під час проведення таких заходів активісти збирали як пожертви одяг, побутові речі та продукти харчування для вихованців дитячих будинків. Окрім благодійних акцій, громадські організації безпосередньо відкривали дитячі заклади соціального виховання, такі як дитячі будинки, притулки, приймальники, колонії, пункти харчування, дитячі трудові майстерні тощо. Окрім того, товариства брали шефство над уже існуючими дитячими будинками та забезпечували функціонування різних сфер діяльності означених інтернатних закладів.

У процесі аналізу педагогічної думки 20-х – середини 30-х років XX ст. щодо місця дитячого будинку в системі освіти України ми зосередилися на працях вітчизняних педагогів, які зробили вагомий внесок у розвиток соціального виховання.

З'ясовано, що на початку 20-х років XX ст. Україна вийшла на новий шлях розвитку педагогіки. Це було зумовлено стрімкими демократичними змінами в суспільстві, необхідністю розробки нових педагогічних ідей для розвитку особистості дитини. Серед вітчизняних педагогів 20–30-х років XX ст. –

С. Ананьїн, Б. Грінченко, Г. Ващенко, О. Залужний, Т. Лубенець, Я. Мамонтов, О. Музиченко, О. Попов, С. Русова, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін., які активно публікували свої праці з питань соціального виховання на сторінках педагогічної преси. Зокрема, в журналі «Радянська освіта» були такі рубрики: «З питань соцвиху», «Література й мистецтво у дитустанові», «З життя школи та вчителя у нас і за кордоном» тощо.

Основа педагогічних досліджень означеного періоду – теорія взаємозв'язку усіх соціальних інститутів, до яких належали державні заклади соціального виховання (дитячі будинки, школи, трудові колонії), дитячі, молодіжні та дорослі громадські та державні організації, сім'я тощо. Такі думки були основані на експериментаторстві та абсолютному новаторстві, і, насамперед, спрямовувалися на організацію повноцінного дитячого життя в умовах нестабільного та незлагодженого розвитку України у 20-х – середині 30-х років XX ст.

Дитячий будинок займав важливе місце у системі освіти України і пройшов складний шлях від зародження, постійних реформувань до відносної стабільності та кардинального реформування як новітнє, об'єктивно зумовлене явище, що, безумовно, сприяло розвитку вітчизняної системи соціального виховання. 31 травня 1935 р. було прийнято Постанову РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», відповідно до якої всі дитячі заклади для безпритульних дітей передавались із відомства Наркомосу до Народного комісаріату внутрішніх справ. У новому підпорядкуванні зазнали змін і організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків.

Матеріали третього розділу дисертації висвітлені у працях автора [139; 141].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у виявленні та розкритті організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених задач і стали підставою для таких висновків:

1. Історіографія проблеми представлена за трьома хронологічними етапами: *історіографія 20-х – 30-х років ХХ ст.* – характеризується фрагментарністю та описовістю, оскільки представлена переважно звітами про проведену роботу, матеріалами доповідей на конференціях, з'їздах та нарадах, тематика яких була присвячена здебільшого проблемі дитячої безпритульності; *радянські дослідження 40-х – 90-х років ХХ ст.* – праці років Другої світової війни, яка спричинила нову хвилю дитячої безпритульності, що викликало необхідність дослідження методів та способів боротьби з цим соціальним явищем на основі врахування досвіду діяльності установ соціального виховання минулих років. Означений історіографічний етап представлений першими історико-педагогічними дисертаційними дослідженнями, монографіями, публікаціями, які, незважаючи на наявність ґрунтовного фактичного матеріалу, позначені ідеологічною однобічністю та відсутністю критичного ставлення до розв'язання проблем; *сучасні дослідження (від 1990 р. до сьогодні*) – дослідники повернулися до вивчення проблем соціального виховання, насамперед, їх історико-педагогічного контексту, у тому числі періоду 20-х – середини 30-х років ХХ ст., що хронологічно увійшли до предметного поля нашого дослідження.

Аналіз джерельної бази дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі соціального виховання України у 20-х –

середині 30-х років ХХ ст. здійснено за такими групами джерел: *матеріали архівних фондів* – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України; *опубліковані джерела* – законодавчі акти та постанови ЦК ВКП (б), ЦК КП (б) У, Уряду СРСР та УСРР; директиви ВКП (б), ЦК ВКП (б), ВКП (б) У, циркуляри та інструкції Наркомату освіти СРСР, УСРР з питань розвитку системи освіти, подолання дитячої безпритульності, соціально-правової охорони дитинства; збірники нормативних документів і актів; періодична преса 20-х – 30-х років ХХ ст.; наративні джерела (художні твори, мемуари, пісні, вірші тощо).

На основі ретроспективного аналізу проблеми дослідження уточнено періодизацію розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст., що охоплює 3 етапи: *перший етап* (1919–1920) – *зародження* дитячого будинку, що супроводжувалося реорганізацією дитячих установ царської Росії (притулків, інтернатів та ін.) у дитячі будинки, та швидке їх поширення по території УСРР; *другий етап* (1921–1923) – *масова розбудова* дитячих будинків як основної та найпершої форми соціального виховання; *третій етап* (1924–1935) – *реорганізація* та переосмислення значення дитячого будинку як основної соціально-виховної установи; скорочення мережі дитячих будинків у контексті переорієнтації освітньої політики із соціального виховання на комуністичне.

2. Розкрито нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваний період, що визначалося низкою нормативних документів, серед яких: «Декларація про соціальне виховання» (1920), «Порадник по соціальному вихованню» (1921 р. та ін.), «Статут дитячого будинку для дітей шкільного віку» (1921), «Кодекс законів про народну освіту» (1922), збірник «Реєстрація та відчитність в органах і установах соціального виховання» (1923), «Положення про дитячий будинок»

(15 червня 1926 р.), постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» (31 травня 1935 р.) та ін.

3. З метою визначення особливостей організації навчального процесу в дитячому будинку в Україні у 20-х – середині 30-х рр. XX ст. запропоновано основні етапи розвитку школи у дитячому будинку України у досліджуваний період: *перший етап* (1920–1923) – діяльність «внутрішньої» школи у дитячому будинку, час, коли дитячий будинок був визнаний найактуальнішою та основною установою соціального виховання і навчання дітей, основна мета якого – організація дитячого населення. Для автономної школи це був період відмирання. Навчання організовувалось у дитячому будинку, відповідно, школа була так званою внутрішньою; *другий етап* (1924–1928) – час невизначеності місця школи в дитячому будинку, перехідний етап від «внутрішньої» до «виносної» школи, яка повертає собі втрачений авторитет, починається її масштабна розбудова по всій території України; *третій етап* (1929–1935) – закріплення «виносної» школи при дитячих будинках, що, по-перше, забезпечило здобуття дітьми більш якісної освіти, по-друге, значно розвантажило роботу дитячих будинків, даючи простір та можливості для соціально-виховної роботи.

Здійснивши аналіз нормативно-правової основи та тогочасної соціально-виховної практики, ми визначили основні взаємозалежні напрями виховання в діяльності дитячого будинку України у 20-х – середині 30-х років XX ст.: соціальне, суспільно-політичне, трудове, антирелігійне, фізичне, статеве. Проте, як правило, комплексна реалізація усіх означених напрямів виховання здійснювалася тільки у показово-дослідних установах, на відміну від звичайних дитячих будинків.

4. Висвітлено роль громадської та приватної ініціативи в розвитку дитячого будинку як ефективної форми соціального виховання в Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст.

З’ясовано, що важливу роль у становленні та розвитку дитячого будинку в Україні у досліджуваний період відіграли державні та громадські об’єднання і товариства (різні за підпорядкуванням та відмінні за віковою приналежністю), з-поміж яких: *дорослі* – КП (б) У, Червоний Хрест, Ліга порятунку дітей, Рада захисту дітей, Центральна комісія допомоги дітям, Друзі дітей, Брати і сестри соціальної допомоги та ін.; *молодіжні* – ЛКСМУ; *дитячі* – піонерська організація (юні спартаківці, юні ленінці, піонери). Характер виконання першорядного завдання, поставленого партією та урядом (подолати дитячу безпритульність і забезпечити вихованцям дитячих установ повноцінну соціальну увагу і догляд) був украй різноманітним – від пасивного здавання членських внесків до безпосередньої участі в організації роботи дитячих будинків.

Висвітлено роль педагогічної думки щодо місця дитячого будинку в системі соціального виховання в Україні у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.

Основною педагогічною ідеєю досліджуваного періоду була кардинальна заміна старої педагогічної системи абсолютно новою системою соціального виховання, в основі якої – ідея дитячого колективу, за допомогою якого і через який безпосередньо здійснювався процес соціального виховання. Також акцент робився на організації відповідного виховного середовища та організації взаємодії дитячого колективу із зовнішнім суспільним середовищем (О. Залужний, А. Макаренко, Я. Мамонтов, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.).

Встановлено, що основою педагогічних досліджень означеного періоду була теорія взаємопов’язаності усіх соціальних інститутів, зокрема до таких належали державні заклади соціального виховання (дитячі будинки, школи, трудові колонії), дитячі, молодіжні та дорослі громадські й державні організації, сім’я, трудові колективи. Педагогічна думка основувалася на експериментуванні та абсолютному новаторстві і, насамперед, спрямовувалася на організацію повноцінного дитячого життя в умовах нестабільного та

незлагодженого розвитку України досліджуваного періоду.

Отже, у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст. дитячий будинок займав важливе місце у системі освіти України і пройшов складний шлях від зародження, постійних реформувань до відносної стабільності та кардинального реформування в середині 30-х років ХХ ст. як новітнє, об'єктивно зумовлене явище, що, безумовно, сприяло розвитку вітчизняної системи соціального виховання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують такі питання, як особливості діяльності дитячих будинків в окремих регіонах України; роль громадської та приватної ініціативи в розвитку дитячого будинку та інших установ соціального виховання тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. – Х. : ЦСУ, 1927. – 101 с.
2. Ананьїн С. Із педагогічного життя Німеччини / С. Ананьїн // Радянська освіта. – 1924. – № 3–4. – С. 70–73.
3. Ананьїн С. Актуальні питання педагогіки на заході / С. Ананьїн // Радянська освіта. – 1924. – № 1–2. – С. 85–92.
4. Ананьїн С. Дитяча художня творчість і педагогічні збочення / С. Ананьїн // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 48–51.
5. Андреев И. Соцсоревнование как метод в детучреждениях / И. Андреев // Детский дом. – 1930. – № 8–10. – С. 33–36.
6. Антирелигийное воспитание в детском доме // Вестник просвещенца [Ежемес. обще-пед. журнал]. – 1922. – № 3–5. – С. 29.
7. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – 157 с.
8. Антонова О. Є. Історія педагогіки. Робочий зошит : посібник-практикум / О. Є. Антонова. – вид. 2-ге, доп. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2012. – 120 с.
9. Антонюк Т. Д. Освітня політика в Україні періоду 20-х – початку 30-х рр. XX століття : монографія / Т. Д. Антонюк. – К. : Леся, 2011. – 231 с.
10. Арнаутов В. Дитячий рух на селі / В. Арнаутов // Радянська освіта. – 1923. – № 1. – С. 81–86.
11. Арнаутов В. Засоби педагогічного впливу в колективах Ю. Л. / В. Арнаутов // Радянська освіта. – 1925. – № 4. – С. 28–30.
12. Арнаутов В. Радянська трудова школа та її еволюція за 10 років / В. Арнаутов // Радянська освіта. – 1927. – № 11. – С. 16–23.

13. Арнаутов Г. А. Забота Комунистической партии и Советского правительства об охране детей и строительство детских домов в РСФСР в период 1917–1925 гг. : дис. … кандидата пед. наук / Арнаутов Г. А. – М., 1952. – 265 с.
14. Баранов С. П. Педагогика : учебное пособие / С. П. Баранов, Л. Р. Болотина, В. А. Сластенин. – М. : Просвещение, 1987. – 98 с.
15. Батуев А. М. По зову сердца / А. М. Батуев. – Л. : Лениздат, 1986. – 112 с.
16. Безлюдний О. І. До питання розвитку української сім'ї у XX ст. / Олександр Безлюдний // Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / [гол. ред.: Мартинюк М. Т.]. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – Ч. 1. – С. 21–27.
17. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посібн. [для студ. вищ. навч. закл] / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
18. Белокриницкий С. Очерки истории ЛКСМУ / С. Белокриницкий. – Харків, 1926. – 87 с.
19. Березівська Л. Д. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки XX ст.) / Л. Д. Березівська // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2007. – Вип. 36. – С. 52–57.
20. Березівська Л. Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна українська школа» (1917–1920) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Спец. вип.: До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В. Г. Кузь [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2002. – С. 51–55.

21. Березівська Л. Д. Реалізація української радянської моделі шкільної освіти в УСРР у контексті боротьби освітян проти її уніфікації (1927–1930) / Лариса Березівська // Рід. шк. – 2007. – № 5. – С. 67–71.
22. Биковець М. Екскурсії та музеї в трудовій школі / М. Биковець // Радянська освіта. – 1923. – № 1. – С. 28–38.
23. Біографія видатного дефектолога Івана Панасовича Соколянського [Електронний ресурс] / Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського НАПН України. – Режим доступу до публік. : http://www.dnpb.gov.ua/id/765/?PHPSESSID=6e6dee48f5a0f46911bfc52d98c0d4f2
24. Болдырев Н. И. Педагогика : учеб. пособие для пед. ин-тов / Н. И. Болдырев, Н. К. Гончаров, Б. П. Есипов. – М. : Просвещение, 1968. – 140 с.
25. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР / А. Д. Бондар. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 227 с.
26. Боротьба з безробіттям та безпритульністю. – Х., 1928. – 120 с.
27. Борьба с детской беспризорностью // Коммунист. – 1924. – № 85 – 13 апреля.
28. Брезкун К. Дослідні екскурсії в природу / К. Брезкун // Радянська освіта. – 1928. – № 6. – С. 50–56.
29. Василевский Л. М. Беспризорность и дети улицы / Л. М. Василевский. – М. : г-е узд. Б. М. «Пролетарий», 1925 г., – 100 с.
30. Вейсман М. Соціалістичне змагання та освітні установи Соцвих / М. Вейсман // Радянська освіта. – 1930. – № 2. – С. 46–50.
31. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках XX століття : автореф дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 20 с.

32. Вільна енциклопедія «Вікіпедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/История
33. Возможна ли совместная рабата детского дома и школы? // Вопросы просвещения [Общ.-пед. Ежемес. Журнал. Иваново-Возн.]. – 1929. – № 2(27). – С. 23.
34. Войцеховська О. А. Дети и новая школа / О. А. Войцеховська // Шлях освіти. – 1923. – № 9–10. – С. 143–153.
35. Волобуїв П. По досвідних установах соцвиху України / П. Волобуїв // Радянська освіта. – 1925. – № 4. – С. 51–54.
36. Всесоюзний перепис населення 1926 р. – М., 1930. – Т. 30. – 465 с.
37. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія : навч. посібник / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища шк., 1995. – 78 с.
38. Ганджій А. Дитячі містечка / А. Ганджій // Радянська освіта. – 1925. – № 7. – С. 69–70.
39. Ганджій А. Мережа установ Соцвиху / А. Ганджій // Шлях освіти. – 1923. – № 9–10. – С. 215–222.
40. Гмурман В. Стенгазета в коллективе юных ленинцев / В. Гмурман // Шлях освіти. – 1924. – № 7. – С. 135–140.
41. Голод и дети на Украине (По данным Секции помощи голодающим детям при Центральном Совете Защиты детей на Украине и по другим материалам) / сост. Арнаутов В. А. – Х. : Ред.-изд. отдел НКП, 1922. – 48 с.
42. Голод и помощь в УССР : Цифровые данные по материалам ЦК Помгол ВУЦИК на 1 мая 1922 г. – Х., 1922. – 16 с.
43. Гольдфайн Б. О соцсоревновании в детдомах / Б. Гольдфайн // Детский дом. – 1930. – № 4. – С. 56–59.
44. Гольдфайн Б. До питання про навчання вихованців дитбудинків / Б. Гольдфайн // Радянська освіта. – 1927. – № 5. – С. 14–16.

45. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко ; гол. ред. С. Головко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
46. Горохов В. М. Кураловский детский дом. В связи с 25-летием Куралов. дет. дома. 1920–1945 гг. / Горохов В. М. и Суворова К. П. – М., 1946. – 85 с.
47. Григор'їв М. Сучасні педагогічні течії в СРСР / М. Григор'їв // Радянська освіта – 1929. – № 9. – С. 14–29.
48. Гринько Г. Наш путь на запад / Г. Гринько // Путь просвещения. – 1923. – № 7–8. – С. 1–19.
49. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики / Г. Гринько. – Харьков, 1923. – 160 с.
50. Гринько Г. Чергові завдання радянського будівництва в царині освіти / Г. Гринько. – К., 1920. – 34 с.
51. Гринько Г. Ф. Соціяльне виховання дітей / Г. Ф. Гринько // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.). : хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 250.
52. Гринько Г. Ф. Чергові завдання радянського будівництва в справі освіти / Г. Ф. Гринько // Вісник Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1920. – № 1. – С. 3–8.
53. Гринько Г. Социальное воспитание детей / Г. Гринько // Путь просвещения. – 1922. – № 1. – С. 1–52.
54. Гриценко М. М. Нариси з історії школи в Українській РСР / М. М. Гриценко. – К. : Рад. школа, 1966. – 260 с.
55. Грищенко М. М. Побудова радянської школи в Українській РСР (1917–1920 рр.) / М. М. Грищенко // Советская педагогика. – 1958. – № 1. – С. 79.

56. Грішин Е. О. Термінологічний словник з педагогіки / Е. О. Грішин, М. І. Рудакевич ; Тернопільський експериментальний ін-т педагогічної освіти. – Тернопіль : [б.в.], 1995. – 78 с.
57. Грядущая смена – орган Екатеринославского губкома ЛКСМУ. – 1923. – 15 февраля.
58. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : АПН, 2002. – 224 с.
59. Гусак А. А. Комсомол-помощник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.) : дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.02 / Гусак А. А. – Днепропетровск, 1976. – 199 с.
60. Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / В. М. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1981. – 190 с.
61. Два миллиона детских жизней // Коммунист. – 1923. – № 2. – 4 января.
62. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Вісник Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1920. – № 1. – С. 9–11.
63. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Пролетарська освіта. – 1921. – № 1. – 34 с.
64. Деский дом и общество // Друг детей [месячник]. – 1925. – № 1. – С. 5.
65. Детский дом : [сборник законоположений и директивных материалов]. – Москва, 1932. – 69 с.
66. Детский дом [Госизд. Наркомпроса РСФСР]. – 1929. – № 1. – 84 с.
67. Детский дом [Госизд. Наркомпроса РСФСР]. – 1930. – № 4. – 81 с.
68. Детский дом [Журнал Главсоцвоса НКП по организации и руководству педагогической практикой детских учреджений охраны детства]. – 1929. – № 6. – 82 с.
69. Детский дом [Госизд. Наркомпрос РСФСР]. – 1929. – № 2. – 18 с.

70. Детское право советских республик : сборник действующего законодательства о детях / сост. М. П. Кричевская, Н. И. Курицкий / под ред. Ю. П. Мазуренко. – Х. : Юрид. изд.-во Наркомюста УССР, 1927. – 674 с.
71. Джерелознавство історії України : довідник. – Київ, 1998. – 44 с.
72. Джуринский А. Н. История педагогики : учеб. пособие для студ. Педвузов / А. Н. Джуринский. – М. : Владос, 1999. – 432 с.
73. Диптан И. И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932) : дис. … кандидата истор. наук : 07.00.02 / Диптан И. И. – К., 1991. – 218 с.
74. Директиви ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании : сборник документов за 1917–1942. – М. – Л., 1947. – 320 с.
75. Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения (вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний ЦК ВКП(б). – М. – Л. : Наркомпрос РСФСР, 1929. – 407 с.
76. Дитбудинки та комсомол // Друг дітей [місячник]. – 1931. – № 12. – С. 10.
77. Дитбудинки. З практики дитячих будинків // Народний учитель : тижневий додаток. – 1926. – № 2. – 25 с.
78. Дитячий будинок і школа // Друг детей. – 1931. – № 9. – С. 7.
79. Дитячий будинок у системі соціального виховання // Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1926. – № 9. – С. 13.
80. Дитячий комуністичний рух у дитбудинку // Школа и жизнь [ежемесячный журнал]. – 1924. – № 12. – С. 16.
81. Дитячий фонд ЮНІСЕФ [Електронний ресурс] http://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html

82. Діптан І. І. Як здійснювалася ліквідація дитячої безпритульності на Полтавщині? / І. І. Діптан // Наш рідний край: сторінки про розвиток освіти на Полтавщині / Будинок політзнань Полтав. обкому компартії України. – 1990. – Вип. 3. – С. 17–24.
83. Дічек Н. П. Герменевтика і діалогізм як засади оновлення методологічної бази історико-педагогічних досліджень / Н. П. Дічек // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. ст. Сер. Педагогіка і психологія. – Ялта : РВВ РВНЗ КГУ, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 164–171.
84. До питання фінансування дитячих будинків // Народній учитель : тижневий додаток за 29 грудня. – 1926. – С. 8.
85. Дорошкевич О. Деякі проблеми з шевченкознавства / О. Дорошкевич // Радянська школа. – 1924. – № 3. – С. 17–21.
86. Дюшен В. Дещо про чергові завдання роботи дитбудинків / В. Дюшен // Радянська освіта. – 1927. – № 3. – С. 12–19.
87. Дюшен В. СПОН – соціально-правова охорона неповнолітніх на 10-й Жовтень / В. Дюшен // Радянська освіта. – 1927. – № 11. – С. 29–33.
88. Дюшен В. Цільова установа дитячих будинків, дитячих містечок і дитячих колоній / В. Дюшен // Радянська освіта. – 1926. – № 7–8. – С. 9–14.
89. Дюшен В. Цільова установка дитячих будинків, дитячих містечок і дитячих колоній / В. Дюшен // Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1926. – № 7–8. – С. 9–12.
90. Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух : навч. посіб. – К. : Вища шк., 1995. – 237 с.
91. З досвіду роботи дитячих будинків м. Києва : [зб. статтей]. – Київ, 1940. – 53 с.
92. З досвіду роботи Нансенівського дитбудинку // Друг дітей [місячник], – 1933. – № 2. – С. 23.

93. Заболотна О. А. Історико-культурний контекст розвитку шкільної альтернативної освіти / Оксана Заболотна // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. – № 5. – С. 3–11.
94. Задериголова М. Дещо про планування суто виховних моментів у житті дитбудинків / М. Задериголова // Радянська освіта. – 1927. – № 3. – С. 20–26.
95. Задериголова М. До питання про організацію педпроцесу в дитмістечках / М. Задериголова // Радянська освіта. – 1926. – № 7–8. – С. 42–45.
96. Задериголова М. Дитячий будинок як установа соцвиху / М. Задериголова // Радянська освіта. – 1926. – № 9. – С. 10–13.
97. Задериголова М. Єдиний педагогічний процес в дитячому будинку / М. Задериголова // Радянська освіта. – 1927. – № 8–9. – С. 16–23.
98. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / І. В. Зайченко ; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002. – 344 с.
99. Залужний О. Закони навчання / О. Залужний // Радянська освіта. – 1926. – № 5. – С. 20–22.
100. Залужний О. Метод тестів у нашій школі / О. Залужний // Шлях освіти. – 1926. – № 1. – С. 63–85.
101. Залужний О. Методи вивчення дитячого колективу / О. Залужний. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 180 с.
102. Залужний О. Найхарактерніші риси радянської педагогіки / О. Залужний // Шлях освіти. – 1929. – № 10. – С. 43–48.
103. Залужний О. Організованість шкільних груп та її вимірювання / О. Залужний // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1929. – № 1(12). – С. 5–15.
104. Залужний О. Педологія на Україні після жовтня / О. Залужний // Комуністична освіта. – 1932. – № 10. – С. 69–84.

105. Залужний О. Про уточнення деяких основних понять при вивченні поведінки дитини / О. Залужний // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 2(9). – С. 5–14.
106. Залужний О. Проблеми шкільної дисципліни / О. Залужний // Шлях освіти. – 1928. – № 11. – С. 5–11.
107. Залужний О. Реакція вибору в дітей переддошкільного віку в умовах природного експерименту / О. Залужний // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1926. – № 2. – С. 150–162.
108. Залужний О. Сільська трудова школа. Теорія і практика / О. Залужний. – Харків, 1926. – 74 с.
109. Залужний О. Соціальні настановлення учнів шкіл соцвиху / О. Залужний // Шлях освіти. – 1929. – № 12. – С. 13–18.
110. Залужний О. Учення про колектив: методологія дитколективу / О. Залужний. – Х. : Держвидав. України, 1929. – 222 с.
111. Залужний О. Характер взаємовідношень у дітей переддошкільного віку / О. Залужний // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1927. – № 2(5). – С. 15–28.
112. Залужный А. Задачи современного педагогического эксперимента / А. Залужный // Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки. – 1926. – № 2. – С. 138–149.
113. Залужный А. Лженаука педология в «трудах» Залкинда / А. Залужный. – М. : Учпедгиз, 1937. – 45 с.
114. Залужный А. Методы изучения детского коллектива / А. Залужный // Путь просвещения. – 1925. – № 4. – С. 114–126.
115. Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УСРР. – К., 1935. – № 18. – 24 с.

116. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (далі ЗУ України). – Х. : Видання Народного Комісаріату освіти, 1920–1940 рр.
117. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (далі-ЗУ УСРР). – 1920. – № 6. – 146 с.
118. Зейман Р. Положение детей в детучреждениях Украины / Р. Зейман // Путь просвещения. – 1923. – № 4. – С. 267–273.
119. Зиньковский О. С. О социальном воспитании / О. С. Зиньковский. – К. : Всеукр. кооп. изд. союз, 1920. – 64 с.
120. Зільберштейн А. Система народної освіти. Збірка : посібник у пед. вузах / Зільберштейн А., Ястржембський В. – Х. : Держ. видав. України, 1929. – Вип. IX. – 320 с.
121. Зільберштейн А. І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / А. І. Зільберштейн, В. О. Повх // Педагогіка : Респ. наук.-метод. зб. – К., 1967. – Випуск 5. – 167 с.
122. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття : дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.01 / Зінченко Алла Григорівна. – О., 2001. – 189 с.
123. Зязюн І. А. «…у мені кожен вчитель побачить свого захисника» / І. А. Зязюн // Радянська освіта. – 1990. – 31 серп. (№ 70). – С. 1–2.
124. Известия ЦК КП(б)У. – 1927. – № 6–7. – С. 21.
125. Ионова В. Я. Педагогические высказывания Ф. Э. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР : дис. … кандидата пед. наук / Ионова В. Я. – Омск, 1950. – 257 с.
126. Иорданский Н. Н. Основы и практика социального воспитания / Н. Н. Иорданский. – М. : Работник просвещения, 1924. – 191 с.
127. Итоги деятельности советской власти в цифрах (1917–1927 гг.) / ЦСУ СССР. – М., 1927. – 514 с.

128. Ільченко О. Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20–30-ті рр. ХХ ст. : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Ільченко Олена Юріївна. – Полтава, 2005. – 250 с.
129. Історія ЛКСМУ / ред. кол. О. С. Карпо [та ін.]. – вид. 2-е, доп. – К. : Молодь, 1971. – 149 с.
130. Історія української педагогіки: Іоаникій Галятовський : навчальний посібник для студ. вищих навч. педаг. закладів / уклад. Т. Д. Кочубей ; МОН України. – Умань : Софія, 2007. – 155 с.
131. Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами півдня України) : дис. … кандидата істор. наук : 7.00.01 / Іщенко Ігор Васильович. – Дніпропетровськ, 2003. – 260 с.
132. К вопросоу о воспитании в детском доме // Вестник просвещенца [Ежнмес. общеобраз. журн.]. – 1926. – № 2(5). – С. 23–24.
133. К вопросу о организации образования в детском доме // Вопросы просвещения [Общ.-пед. Ежемес. Журнал]. – 1925. – № 3. – С. 63.
134. Коваленко С. С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг. : дис. … кандидата пед. наук / Коваленко С. С. – К., 1954. – 252 с.
135. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія / Н. М. Коляда. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – 407 с.
136. Кооперативний дитбудинок // Друг дітей [місячник]. – 1931. – № 16. – С. 13.
137. Коробова Л. О. Історіографія дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.) / Коробова Л. О. // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 349–356.

138. Коробова Л. О. Місце дитини в системі соціального виховання України (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Лілія Коробова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць УДПУ імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Випуск 43. – Ч. 2. – С. 160–164.
139. Коробова Л. О. Організація навчального процесу в дитячому будинку 20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст. / Лілія Коробова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць УДПУ імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Випуск 42. – Ч. 2. – С. 224–229.
140. Коробова Л. О. Особенности организации образования в детских домах Украины в 20-30-тых годах ХХ века / Коробова Л. О. // Вестник академии знаний: всероссийский журнал. – 2013. – № 1(4). – С. 100–103.
141. Коробова Л. О. Особливості психофізичного і соціального становлення вихованців дитячого будинку / Коробова Л. О. // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології». – Київ, 2011. – Т. XIII, част. 3. – С. 177–183.
142. Коробова Л. О. Особливості соціалізації дітей в умовах дитячого будинку / Коробова Л. О. // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології». – Київ, 2011. – Т. XIII, част. 1. – С. 187–192.
143. Коробова Л. О. Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / Лілія Коробова // Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини / [гол. ред. : М. Т. Мартинюк]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – Ч. 2. – С. 185–191.
144. Коробова Л. О. Соціально-педагогічні особливості роботи з дітьми-вихованцями дитячого будинку / Коробова Л. О. // Педагогічні науки:

теорія, історія, інноваційні технології : [науковий журнал]. – 2011. – С. 19–28.

145. Коробова Л. О. Соціалізація Особистості крізь призму соціокінетики дитинства / Коробова Л. О., Коляда Н. М. // Myśl i praktyka edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych. – Rzeszow, 2012. – С. 459–467.
146. Корольов Ф. Ф. Нариси по історії радянської школи і педагогіки (1927–1920 рр.) / Ф. Ф. Корольов. – М. : Из-во АПН РСФСР, 1958. – 250 с.
147. Кошторис витрат задля розширення функціональності дитячого будинку // Друг дітей [місячник]. – 1932. – № 3 (жовтень). – С. 10.
148. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 4. – 76 с.
149. Кравченко О. О. Робочий клуб у системі культурно-просвітницьких організацій Пролеткульту / О. О. Кравченко // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 367–371.
150. Крупская Н. К. Детское коммунистическое движение. Пионерская и комсомольская работа. Внешкольная работа с детьми / Н. К. Крупская // Педагогические сочинения : в 10 т. – М. : АПН, 1959. – Т. 5. – 687 с.
151. Крупская Н. К. К вопросу о морально-дефективных детях / Н. К. Крупская // Педагогические сочинения : в 8-ми т. – М., 1958. – Т. 2. – 152 с.
152. Кузь В. Г. До проблеми формування національної свідомості особистості дитини на засадах української етнопедагогіки / В. Г. Кузь // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки». – Чернігів, 2009. – Вип. 71. – С. 124–127.
153. Культурне будівництво в українській РСР (1917–1927 рр.) : [зб. док. і матер.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 665 с.

154. Культурне будівництво в УСРР. – К., 1959. – 56 с.
155. Кульчицький С. В., Шаталіна С. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках (документальна розповідь) / С. В. Кульчицький, С. П. Шаталіна // Минуле України: відновлені сторінки / ред. кол. І. М. Хворостянський та ін. – К. : Наукова думка, 1991. – 220 с.
156. Левитина М. И. К вопросу о трудовой организации беспризорных / М. И. Левитина // Шлях освіти. – 1924. – № 4–5. – С. 212–219.
157. Левитина М. И. Песни беспризорного как отражение его быта / М. И. Левитина // Шлях освіти. – 1924. – № 3. – С. 154–163.
158. Левитина М. И. Работа с беспризорными. Практика новой работы в СССР / М. И. Левитина. – Х. : Труд, 1924. – 167 с.
159. Левитина М. И. Из опыта трудовых артелей Москвы / М. И. Левитина // Шлях освіти. – 1924. – № 4–5. – С. 220–233.
160. Летняя работа в детском доме : инструктивно-методические материалы. – Барнаул, 1938. – 43 с.
161. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000. – 176 с.
162. Лозинський Л. О. Колективы беспризорных и их вожаки / Л. О. Лозинський. – Х. : Труд, 1926. – С. 205
163. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посібник / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : 2002. – 48 с.
164. Лубенец Т. О наглядном преподавании / Т. Лубенец. – К. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерева, 1911. – 26 с.
165. Лубенец Т. О наказаниях в детском возрасте / Т. Лубенец. – К. : КОНДС, 1909. – 20 с.
166. Лубенец Т. Об игрушках / Т. Лубенец. – К. : Издание киевского общества народных детских садов, 1908. – 16 с.

167. Лубенец Т. Педагогические беседы / Т. Лубенец. – СПб. : Изд-во книжного магазина П. В. Луковника, 1903. – 256 с.
168. Лубенец Т. Г. Педагогические беседы / Т. Лубенец. – [2-е изд.]. – СПб. : П. В. Луковников, 1913. – 578 с.
169. Луначарский А. В. Приветственная речь на Всеросийском совещании детских домов и детских городков в 1926 г. / А. В. Луначарский // Педагогика современного детского дома. – М., 1927. – С. 10.
170. Макаренко А. С. Педагогическая поэма / А. С. Макаренко. – М. : Физкультура и спорт, 1982. – 639 с.
171. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А.С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1990. – 367 с.
172. Макаренко А. С. О некоторых проблемах теории и практики воспитания // Пед. соч. : в 8-ми т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 67 с.
173. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : монографія / упоряд.: Л. Д. Березівська [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.
174. Манжос Б. Из практики детгородка им. Ленина в Киеве / Б. Манжос // Путь просвещения. – 1924. – № 7. – С. 89–99.
175. Манжос Б. Праця в майстернях трудової школи при виробництві як педпроцес / Б. Манжос // Шлях освіти. – 1927. – № 1. – С. 163–176.
176. Манжос Б. Дитячий городок ім. Леніна у Києві (з ілюстраціями) / Б. Манжос // Радянська освіта. – 1924. – № 1–2. – С. 122–123.
177. Марков В. Н. Советская система народного образования УСРР / В. Н. Марков // Материалы к истории развития системы нар. образов. УСРР. – Саратов, 1928. – 65 с.
178. Матеріали методичної конференції дитячих будинків та інтернатів на транспорті України / за ред. В. О. Міщанинової. – Харків, 1927. – 34 с.

179. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 77–83.
180. Московская обл. Управление детскими домами : сборник положений об учреждениях для детей и подростков, находящихся в системе Управления детскими домами МООНО. – М., 1933. – 57 с.
181. Налагодження роботи дитбудинків // Друг дітей [місячник]. – 1932. – № 5. – С. 15.
182. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : навч. посібник / О. В. Сухомлинська [та ін.]. – К. : Заповіт, 1996. – 170 с.
183. Наумчик В. Н. Педагогический словарь : ок. 900 терминов, понятий, имен / В. Н. Наумчик [и др.]. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2006. – 279 с.
184. Ничкало Н. Г. Національна доктрина розвитку освіти і педагогічна наука в Україні / Н. Г. Ничкало // Професійна освіта: педагогіка і психологія : зб. наук. праць / за ред. Т. Левовицького [та ін.]. – К. : Ченстохова, 2003. – Вип. 4. – С. 421–439.
185. Новгородський Р. Г. Проблеми соціалізації особистості в педагогічній теорії і практиці України в 20-ті рр. ХХ ст. : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Новгородський Руслан Григорович. – Київ, 2009. – 270 с.
186. Новий етап соціалістичного будівництва // Друг дітей [місячник]. – 1931. – № 3. – С. 6.
187. О нормах поведения в детском доме : методич. письмо. – М., 1935. – 16 с.
188. О работе детских домов // Народное просвещение. – 1929. – № 1. – С. 84.
189. О работе добровольных обществ // Друг детей. – 1927. – № 1. – С. 3.
190. О работе учителей детдомов // Народное просвещение : [Еженедельник Народного Комисариата по Просвещению]. – 1927. – № 7. – С. 17.

191. О результатах работы Наркомпроса // Вестник просвещения : [Ежемес. обще.-пед. журнал]. – 1922. – № 9. – С. 128.
192. О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 31 мая 1935 г. // Народное образование в СССР. – М. : Педагогика, 1974. – С. 350.
193. Организация образования в детском доме // Вестник Просвещения : [Ежемес. общ.-пед. журнал]. – 1923. – С. 80.
194. Организация питания в детских домах / Наркомпрос РСФСР. – М., 1937. – 28 с.
195. Організація трудового виховання у єврейському дитбудинку с. Карачовка // Друг дітей : [місячник]. – 1931. – № 17. – С. 19.
196. Охрана детства и борьба с беспризорностью / сост. Люблинский П. И., Копелянская С. Е. – Л. : Академия, 1921. – 146 с.
197. Охрана детства. Официальные и методологические материалы по вопросам социально-правовой охраны детства. – Х. : Ред.-изд. отдел НКП, 1922. – 121 с.
198. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні : дис. … кандидата істор. наук : 07.00.01 / Паращевіна Ольга Станіславівна – Дніпропетровськ, 2005. – 255 с.
199. Педагогика современного детского дома. – Москва, 1927. – 259 с.
200. Педагогическая энциклопедия. – М. : изд. «Работник просвещения», 1930. – Т. 2. – 243 с.
201. Педагогический словарь-справочник : учеб.-метод. пособие для самостоятельной работы студ. и аспирантов / авт.-сост. А. И. Воротникова, Т. Л. Кремнева ; науч. ред. М. А. Вейт ; Тамбовский гос. ун-т им. Г. Р.Державина, Московский педагогический гос. ун-т. – Тамбов : Издательство ТГУ, 2000. – 51 с.

202. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XIII. – 233 с.
203. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження / О. Б. Петренко // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 536–542.
204. Петренко О. Б. Вплив педології на становлення гендерного підходу до освіти й виховання школярів в Україні (20-ті рр. XX ст.) / О. Б. Петренко // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 2. – С. 27–35.
205. Петришен О. Г. Дитячий рух як чинник колективного виховання школярів в Україні (20-ті роки XX століття) / О. Г. Петришен // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2012. – № 1(236). – С. 61–69.
206. Підсумки обліку міського населення УСРР 1931 року. – Х., 1933. – 211 с.
207. Побірченко Н. С. Педагогічне краєзнавство: теоретико-методологічні аспекти / Н. С. Побірченко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : збірник наукових праць до 15-річчя АПН України : у 5 томах. Том 1. Теорія та історія педагогіки. – К. : «Педагогічна думка», 2010. – 360 с.
208. Покась В. П. Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917–2000 рр.) / В. П. Покась. – Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 208 с.
209. Помощь безработным // Коммунист. – 1926. – 30 ноября.
210. Поради дитінтернатним установам, щодо участі у весняній посівній кампанії // Друг дітей : [місячник]. – 1931. – № 13–14. – С. 5.
211. Порадник по соціальному вихованні дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. – Х. : Всеукраїнське державне вид-во, 1921. – Вип. 1. – 134 с.

212. Постанова РНК УСРР «Про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання Народного комісаріату освіти» // Бюлетень НКО. – 1924. – № 3–4. – С. 17–18.
213. Правила внутрішнього розпорядку в дитячих будинках для дітей шкільного віку. – К., 1936. – 15 с.
214. Правда. – 1923. – 23 марта.
215. Про брак вихователів у дитячих будинках // Народний учитель : [газета радянського учительства]. – 1925. – С. 6.
216. Про облік часу в дитячих виховних установах та установах інтернатного типу // Народній учитель. – 1927. – 9 березня. – С. 5.
217. Про роботу «Уманщини» // Друг дітей : [місячник]. – 1932. – № 3 (липень). – С. 24.
218. Про роботу РКСМ. Резолюція XII з'їзд РКП(б) (04. 1923 р.) // КПРС про комсомол і молодь : збірка резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК. 1917–1950. – К. : Молодь, 1950. – С. 69.
219. Про стан дитячих будинків // Народній учитель. – 1930. – 18 листопада. – 12 с.
220. Про стан шкіл у дитбудинках // Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1926. – № 7–8. – С. 11.
221. Про участь дитінтернатних установ у весняній посівній кампанії // Друг дітей : [місячник]. – 1932. – № 4. – С. 20.
222. Прокопенко Г. Розвиток загальноосвітньої школи в Українській РСР за 40 років Радянської влади / Г. Прокопенко. – К. : Знання, 1958. – 38 с.
223. Радугин А. А. Педагогика : учеб. пособ. для вузов / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2002. – 230 с.
224. Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1927. – № 3. – 79 с.
225. Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1927. – № 5. – 97 с.
226. Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1927. – № 10. – 97 с.

227. Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1927. – № 8–9. – 97 с.
228. Реєстрація та відчитність в органах і установах соціального виховання. – Харків, 1923. – Ч. 1. – 50 с.
229. Рибаков М. О. Всеукраїнська Рада захисту дітей / М. О. Рибаков // Рад. шк. – 1981. – № 6. – С. 89–91.
230. Робота комсомольського осередку у м. Харкові // Друг дітей : [місячник]. – 1926. – № 1(жовтень). – С. 11.
231. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) // Наукові записки. Серія педагогіки. – К. : Радянська школа, 1957. – Т. VI. – С. 11.
232. Россия: статистико-документальный справочник / под ред. А. М. Анфимова, А. П. Корелина. – СПб., 1995. – 415 с.
233. Руководство по социальному воспитанию. – изд. – 4. – Х. : Государственное издательство Украины, 1924. – 312 с.
234. Русова С. Націоналізація школи / С. Русова // Вибрані педагогічні твори. – К. : Освіта, 1996. – С. 295–298.
235. Ряппо Я. П. Просвещение за годы революции / Я. П. Ряппо // Путь просвещения. – 1922. – № 6. – С. 38.
236. Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 113 с.
237. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – Х. : Державне видавництво, 1927. – 125 с.
238. Сараєва О. В. Педагогічна преса 20–30-х рр. ХХ ст. як джерело вивчення історії дитячого колективу / О. В. Сараєва // Педагогічний дискурс : [зб. наук. праць / гол. ред. Шоробура І. М.]. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 622–625.

239. Сараєва О. В. Категорія «дитинство» в розробках теоретиків колективу радянського періоду / О. В. Сараєва // Теорія та методика навчання та виховання : [зб. наук. праць / за заг. ред. Троцко А. В.]. – Харків : ХНПУ, 2011. – Вип. 29. – С. 150–157.
240. Сбориник руководящих материалов для работников д.домов и КОМОНЕС. – Свердловск, 1934. – 40 с.
241. Селиванов В. С. Основы общей педагогики: теория и методика воспитания : учебное пособие / В. С. Селиванов ; под. ред. В. А. Сластенина. – 2-е изд., испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 336 с.
242. Сетка детских домов Украины в 1922 году и источники их финансирования // Народное образование на Украине на 1.09.1922 г. / ЦУНХУ УССР. – Х., 1922. – С. 38.
243. Скрипник М. О. Завдання культурного будівництва на Україні / М. О. Скрипник // Шлях освіти. – 1927. – № 11. – С. 1–32.
244. Скрипник М. О. Система народної освіти / М. О. Скрипник // Шлях освіти. – 1929. – № 1–2. – С. 6.
245. Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Мижериков ; общ. ред. П. И. Пидкасистый. – М. : Творческий Центр «Сфера», 2004. – 438 с.
246. Соколянський І. Дитрух – школа – учитель / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1925. – № 4. – С. 15–21.
247. Соколянський І. Дитячий рух – соціальне виховання / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1925. – № 1. – С. 15–19.
248. Соколянський І. Педагогіка школи та родина в системі соціального виховання / І. П. Соколянський // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 3–14.

249. Соколянський І. Про дисципліну / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1927. – № 2. – С. 1–10.
250. Соколянський І. Через громаду – для громади / І. Соколянський // Друг дітей. – 1928. – № 1. – С. 9–12.
251. Соколянський І. Школа та дитрух на Україні / І. Соколянський, В. Арнаутів // Радянська освіта. – 1925. – № 5. – С. 11–15.
252. Соколянський І. До проблеми організації поведінки / І. Соколянський, А. Н. Граборов // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1927. – № 3–4. – С. 77–86.
253. Соколянський І. П. Дещо з основних питань радянської педагогіки / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1928. – № 12. – С. 6–12.
254. Соколянський І. До класифікації подразників / І. П. Соколянський // Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки. – 1926. – Вип. 3. – С. 136–144.
255. Соколянський І. Про поведінку особистості / І. Соколянський // Радянська освіта. – 1925. – № 4. – С. 7–20.
256. Социальное воспитание. – К., 1921. – № 1–2. – 34 с.
257. Соціальні індикатори рівня життя населення : стат. зб. Держ. коміт. статистики України. – К., 2000. – 240 с.
258. Стан майстерень у дитячих будинках // Народний учитель : додаток. – 1927. – № 22. – С. 4.
259. Становище дитячих будинків // Друг дітей : [місячник]. – 1926. – № 6–7. – С. 16.
260. Статистика Украины // Народное просвещение Украины на 1.12.1928 г. – Х., 1928. – С. 46–47.

261. Статистика Украины. Серия X. Статистика труда. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1922 году. – Х., 1923. – Т. 1. – Вып. 3. – 59 с.
262. Статистика Украины. Серия X. Статистика труда. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1923 году. – Х., 1924. – Т. 1– Вып. 3. – 57 с.
263. Статистика України (далі-СУ). – Х., 1925. – № 95. – Том VI. – Серія VII. – Вип. 1. – Табл. № 34. – С. XXXVII.
264. Статистика України. – К. : вид-во «Господарство України», 1929. – 140 с.
265. Статистика України. Серія І. Демографія. Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 бер. 1923 р.). – Х., 1925. – № 77. – 135 с.
266. Статистика України. Серія X. Статистика праці. Бюджети робітників і службовців у 1928–29 р. – Х., 1930. – Т. III. – Вип. 4. – 75 с.
267. Статистика України. Серія X. Статистика праці. Бюджети робітників і службовців у 1925 р. – Х., 1929. – Т. 3. – Вип. 1. – 110 с.
268. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 130 с.
269. Статистика України УССР. – 1922. – № 53. – 773 с.
270. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта: історичний вимір / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2008. – № 2. – С. 41–47.
271. Сухомлинська О. В. Зарубіжний педагогічний досвід в України у 20-ті роки XX століття / О. В. Сухомлинська // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 3–6.
272. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.

273. Товариш комсомол : документы сьездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. – М. : изд. «Молодая гвардия», 1969. – Т. 1. – 162 с.
274. Тютюнник Л. В. Проблема деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922–1937 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 01.03.01 / Л. В. Тютюнник – К., 1990. – 23 с.
275. У складній ситуації – без достатньої бази й керівництва // Народний учитель: [газета радянського вчительства]. – 1928. – № 1–52. – С. 1.
276. Украинкрест и помощь детям // Помощь детям : сб. статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 году. – Х. : Червоний шлях, 1924. – С. 51.
277. Україна : статистичний довідник. – Х., 1925. – 516 с.
278. Україна : статистичний щорічник. – Х., 1929. – 399 с.
279. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании / К. Д. Ушинский // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. – М. : Учпедгиз, 1953. – Т. 1. – С. 32.
280. Ушинский К. Д. Труд в его психическом и воспитательном значении / К. Д. Ушинский // Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. – М. : Учпедгиз, 1953. – Т. 1. – С. 12.
281. Федорівський К. Трудова школа і трудове виховання / К. Федорівський // Радянська освіта. – 1926. – № 7–8. – С. 44–52.
282. Федорівський К. Школа і Комсомол / К. Федорівський // Радянська освіта. – 1924. – № 11–12. – С. 101–107.
283. Федяєва В. Л. Сімейне виховання в історичній ретроспективі (друга половина XIX–XX століття) : монографія / В. Л. Федяєва. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2011. – 215 с.
284. Харыкина Н. М. Детский дом как субъект формирования системы патронатного воспитания детей-сирот и детей, оставшихся без

попечения родителей : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Харыкина Надежда Михайловна. – Москва, 2008. – 240 с.

285. Хмельницкая А. П. Спасенное детство: [Детские дома, забота В. И. Ленина, Ф. З. Джержинского, Н. К. Крупской об осиротевших детях] / А. П. Хмельницкая. – М. : Моск. рабочий, 1987. – 128 с.
286. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / А. Хоменко. – Х., 1927. – 79 с.
287. Цибулько Л. Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20–30 рр. ХХ ст. : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Цибулько Людмила Григорівна. – Слов'янськ, 2005. – 270 с.
288. Чепіга Я. Вільна школа: її ідеї й здійснення їх в практиці / Я. Чепіга. – К. : Укр. спілка, 1918. – 72 с.
289. Черкашин Л. В. Загальне навчання в Українській РСР (1927–1957 рр.) / Л. В. Черкашин. – К. : Радянська школа, 1957. – 71 с.
290. Черников В. Г. Ленинская забота о детях-сиротах / В. Г. Черников. – Тешкент : Укитувчи, 1988. – 87 с.
291. Черняк М. М. Коммунистическая партия – организатор охрвны здоровья и коммунистического виспитания подростающего поколения (1917–1923 гг.) : дис. … кандидата истор. наук : 02.03.02 / Черняк М. М. – М., 1970. – 190 с.
292. Чех С. М. Мероприятия коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917–1925 гг. : дис. … кандидата пед. наук : 10.02.02 / Чех С. М. – К., 1953. – 269 с.
293. Чи потрібна школа дитбудинку? // Радянська освіта : [громадсько-педагогічний місячник]. – 1926. – № 4. – С. 39–40.

294. Чорна книга України : зб. док-ів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. – К. : Просвіта, 1998. – 783 с.

295. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. / Г. М. Шевчук. – К. : Вид-во АН УСРР, 1963. – 180 с.

296. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20–90-ті рр. XX ст.) : автореф дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. А. Штефан. – Харків, 2003. – 22 с.

297. Ярмаченко М. Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність / М. Д. Ярмаченко // Директор шк., ліцею, гімназії. – 2001. – № 3. – С. 18–42.

298. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1965. – 257 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів громадських об’єднань України

Ф. 1 Центральний комітет комуністичної партії України. Документи відділу ЦККП(б)У 1918–1923 рр.

оп. 1.

299. Спр. 353. Постановления, цыркуляры, тезисы о создании совета защиты детей сирот и беспризорных детей при приеме детей а детские дома. 1920 г., 12 арк.

300. Спр. 839. Проект заседания коллегии женотдела о секциях детских домов. 1921 г., 24 арк.

301. Спр. 400. Отчёты, доклады, тезисы о коммунистическом детском движении, 21 апреля 1928 – 11 февраля, 1930, 92 арк.

302. Спр. 1000. Постановление ЦК ЛКСМУ и СНК УССР о работе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935, 60 арк.

оп. 20.

303. Спр. 1785. Обіжники Головного Управління соціального виховання при Наркомосі УСРР, арк. 10.

Ф. 7 Документи з'їздів, конференцій, пленумів, бюро і секретаріату ЦКЛКСМУ та його відділів 1919–1937 рр.

оп. 1.

304. Спр. 400. Отчеты, доклады, тезисы о коммунистическом движении, 21 апреля 1928 – 11 февраля 1930 г., 92 арк.

305. Спр. 1000. Постановлення ЦКЛКСМУ и СНК УССР о роботе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935, 60 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 166 Народний комісаріат освіти УСРР

оп. 1 (1918–1920 р.)

306. Спр. 101. Положення про організаційно-інструкторський відділ Наркомосу УСРР. Штатні розписи Наркомосу на 1919 р., арк. 9–10.

307. Спр. 215. Матеріали про організацію і роботу дитячих трудових будинків і комун, арк. 69.

308. Спр. 400. Листування з Київським губернським відділом народної освіти про поповнення бібліотек учбових закладів, асигнування комітетів на ремонт шкіл, тощо, арк. 23–28.

309. Спр. 886. Стан дитячих будинків та боротьба з безпритульністю (Тези до засідання секретаріату ВУЦВК 10 серпня 1931 р., підготовлена НКО та ЦКДД), арк. 1–15.
310. Спр. 937. Матеріали до II і III Всеукраїнської нарад по освіті тези доповідей, статті та ін., арк. 145–170.
311. Спр. 955. Декларація Наркомосу УСРР від I.IV.20 р. про соціальне виховання дітей. Положення, постанови, обіжники, схеми, штати та ін., арк. 1–60.

оп. 2 (1921–1922 рр.)

312. Спр. 516. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР за 1921 р., 80 арк.
313. Спр. 536. Звіти Головсоцвиху і відділу соціально-правової охорони дитинства Наркомосу УСРР про їх роботу за 1921 р., арк. 13–20.

оп. 3 (1923 р.)

314. Спр. 18. Звіт Наркомосу УСРР за 1921 р., арк. 10.
315. Спр. 862, ч. 2. Матеріали про стан установ і закладів соціального виховання на Україні в 1923 р., арк. 1–40.
316. Спр. 890. Статистичні відомості про розподіл дитячих установ по губерніям України, кількість дітей і пед. персоналу. Звіт Губсоцвиху за 1926 р., арк. 11.
317. Спр. 901. Матеріали про роботу досвідно-педологічної станції (положення, протоколи), арк. 15–61.
318. Спр. 906. Штати, кошториси, витрати, заяви про прийняття на роботу та листування з досвідно-показовим дитячим будинком ім. Т. Шевченка, арк. 3.

оп. 4 (1924 р.)

319. Спр. 846. Обіжники Головного Управління соціального виховання при Наркомосі УСРР, арк. 39.

320. Спр. 892. Матеріали про стан та діяльність Дергачіївської трудової комуни № 4, арк. 10.
321. Спр. 894. Положення про дитячий будинок, арк. 12.
322. Спр. 915. Доповіді та звіти про роботу дитячих будинків, арк. 1–80.
323. Спр. 945. Листування з губ відділами народної освіти РРФР та УСРР про розшук дітей, арк. 41.

оп. 5 (1925 р.)

324. Спр. 688. Матеріали про стан та покращення методів виховання дітей з дитячих будинків України, арк. 43–45.

оп. 6. Т. 1 (1926–1930 рр.)

325. Спр. 435. Протоколи інспекторської наради і засідань бюро метод кому Управління профосвіти, арк. 1–18.
326. Спр. 438. Положення «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю», арк. 26.
327. Спр. 439. Доповіді про роботу дитячих будинків, арк. 12–18.

Харківський обласний державний архів

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет радянських робіт-ничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком). 1919–1925 рр.

оп. 1.

328. Спр. 918. Листування з Харківським губернським земельним відділом, 1923–1924 рр., арк. 52.

Ф. Р-845 Харківський окрвиконком

оп. 3.

329. Спр.1209. Доповіді, листування про роботу дитячих будинків, арк. 56.
330. Спр. 1212. Мережа дитбудинків і контингент дітей в них системи ОблВНО на 1.08.1935 р., арк. 18.

ДОДАТКИ

Додаток А

Постанова З'їзду Губнаросвіти України (1923 р.)

1. Адміністративний апарат Наркомосу і його місцевих органів пройшов свої стадії росту і скорочення аналогічно всім відповідним апаратам.

2. 1920 рік являється роком хаотичного росту, причому загальна структура ні в центрі, ні на місцях не була встановлена.

3. 1921 рік являється роком створення єдиного апарату управління Профосвіти і Політосвіти і максимального росту кількості співробітників.

4. Перелом в рості адміністративного апарату починається восени 1921 року, коли нова економічна політика змушує скорочувати контингент осіб на продовольчому утриманні і коли адміністративно-організаційна робота навчальних закладів закінчується.

5. Постанова про перехід від адміністрування до контролю і інспектування робить початок рішучому скороченню адміністративних апаратів.

6. Основні принципи, закладені в основу скорочення Наркомосу і його місцевих органів, зводиться до наступного:

а) Наркомос передає адміністративно-господарчу і навчально-виховну самодіяльність навчальним закладам, залишаючи по собі загальне адміністративне керівництво, контроль та інспектування;

б) структура Наркомосу і Губнаросвіти по функціонально-вертикальним деталям зберігається;

в) не приймається адміністративна побудова по горизонтальним сходам навчальних закладів;

г) апарати фінансування і постачання, а також статистики у повітах на місцях об'єднуються в аналогічних апаратах губерній та виконкомів;

д) встановлюється та уточнюється відчитність Губінспектури відповідними інспекціями;

е) поле діяльності інспектури переноситься в більшості випадків в навчально-виховні заклади;

ж) кількість співробітників компенсується їх якістю, колегіальність замінюється одноосібною діяльністю і одноосібною відповідальністю;

з) при встановленні штату співробітників по Губнаросвітам основою має слугувати як об'єм роботи, так і стан роботи в ньому.

7. Інспектування у повітах зводиться в більшості випадків до контролю та спостереження, а в губернських апаратах, до того ж, до інструктування.

8. Головне задача інспектування – перевірка фактичної роботи і використання самодіяльності навчально-виховних закладів і залучення працівників освіти в активну радянську роботу.

9. Скорочення апарату буде тоді на висоті, коли він своєчасно, точно і регулярно виконує потреби по місцевим розпорядженням центру, коли в ньому встановлюється трудова дисципліна.

10. Черговими завданнями скорочення адміністративного апарату Наркомосу являється скорочення та очищення апаратів і штатів у всіх підлеглих навчально-виховних і культурно-освітніх закладах, яке має бути завершене в найкоротші терміни.

11. Щоб кожний орган був в змозі нормально працювати, повинно бути покращено матеріальне положення інспектури, доведене всіляке сумісництво до мінімуму і виділені спеціальні кошти на інспекторську роботу.

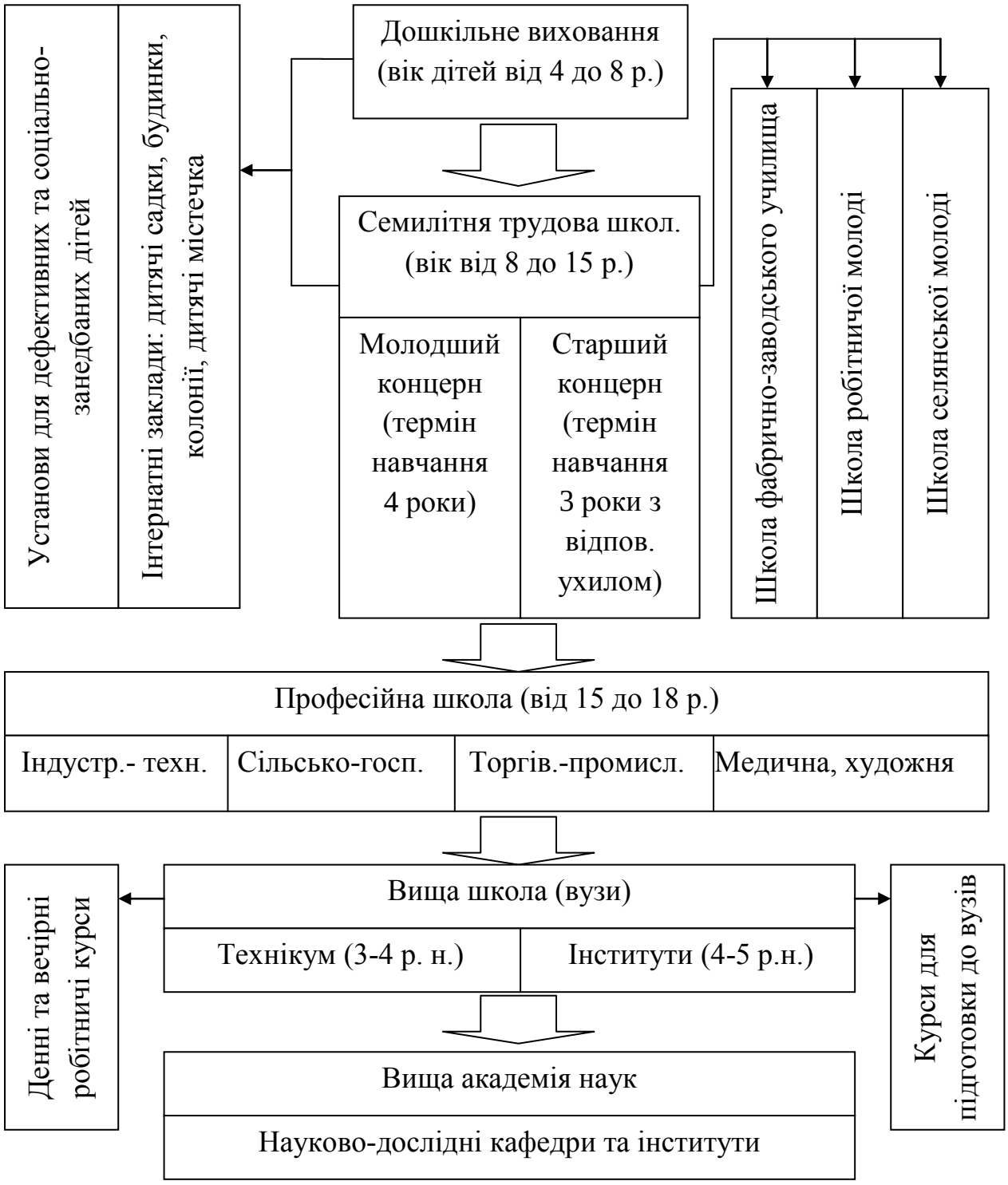
12. При призначенні і переміщенні на посаду, повинен витримуватись нормальний термін перебування на даній посаді. Часта зміна інспектури послаблює роботу і відповідальність.

13. Успіх у роботі і справжня підтримка місць із центру максимально здатна бути здійснена при регулярній і діловій звітності і зв'язку.

Марков В.Н. Советская система народного образования УСРР. (Материалы к истории развития системы нар. образов. УСРР). : Саратов., 1928. – С. 25–27.

Додаток Б

Система освіти УСРР (кінець 20-х рр. ХХ ст.)

Зільберштейн А., Ястрежембський В. Система народної освіти. Збірка. Посібник у пед.вузах /.IX/. Держ. видав. України, 1929. – 320 с.

Додаток В

Постанова Наркомосвіти

10/VI–1920 р.

З метою боротьби з дитячою бездоглядністю, наказую всім Губвідділам Наросвіти в строчнім порядкові розпочати організацію у всіх губерніяльних містах, великих промислових центрах Відкритих Дитячих будинків.

Всі бездоглядні діти в віці до 16 років, відставші від сім‘ї або зовсім таких немаючі мають право вільного входу до Дитячих Будинків у всякий час дня і ночі.

В Відкритих Дитячих Домах повинні бути різного роду майстерні, пральня, кімната для білизни, дезінфекційна кімната, їдальня, дортуари, кімнати й майдани для іграшок і книгозбірні-читальні.

В додаток до цієї постанови всім Губвіднаросам посилаються широкі інструкції.

Інструкція

Відділу Соціяльного Виховання Наркомосу в додаток до постанови Наркомосу од 10/VI–1920 р.

1. Відкриті Дитячі Будинки являються допомагаючими установами для встановлення органичного зв’язку між органами Наркомосу й так званими «дітьми вулиці».

2. Відкриті Дитячі Будинки являються переходовим щаблем для «дітей вулиці» перед вступом до відповідного постійного дитячого будинку.

3. Зважаючи на ріжноманітність псіхольогії «дітей вулиці» з іхніми вдачами й звичками, вишукання методів підходу до них повинні відповідати індивідуальності кожного.

4. Всі бездоглядні «діти вулиці» до 16 років (жебраки, бродяжки і др.) мають право входу до Відкритих Дитячих Будинків у всякий час дня і ночі.

5. На обов’язку керовників лежить утворити в Відкритих Дитячих Будинках таку обстанову для дітей, яка б викликала в них бажання назавжди залишитись в цих домах і розбудило б в них признання Відкритого Дитячого Будинку – рідною хатою і повинні розбудити в них чуття, що вони є членами всієї сім’ї Відкритого Дитячого Будинку, а не випадковими його одвідувачами.

6. В міру вимог з боку дітей в Відкритих Дитячих Будинках можуть провадитись ріжного роду педагогічні роботи, для чого необхідна присутність всякого роду допомагаючих педагогічних установ (книгозбірні-читальні, підручники і ріжного роду майстерні).

7. В Відкритих Дитячих Будинках повинен вестись точний облік відвідавших дітей (реєстраційні індивідуальні картки) і облік праці.

8. Одкриті дитячі будинки повинно засновувати в базарних районах і районах залізничних дворців.

9. Помешкання повинно задовольняти завдання праці (згідно п. 6 цієї інструкції, ванна, дезінфекційна і для білизни кімнати, пральня– обов’язкові).

10. В Одкритих Дитячих Будинках даром годують дітей, згідно з загальною нормою для звичайних дитячих будинків.

Інструкція Губерніяльним інструкторам секції Охорони Дитинства

Інструктора секції охорони дитинства повинні мати педагогічну підготовку й громадський стаж.

На них покладається правильне переведення в життя положень секціі охорони дитинства. Діяльність інструкторів поділяється на організаційну, виховательно-педагогічну й спеціяльно-педагогічну.

І. Організаційна діяльність полягає ось в чому:

1. Інструктори об’ізжають повіти й організовують секції охорони дитинства там, де їх нема.

2. Періодично виїзжають на повіти для керовництва й догляду за правильним поступованням праці.

3. Організовують районні й повітові колективи обслідувачів (братів і сестер соц. допомоги) і керують їхньою працею.

4. Знайомлять батьків з завданнями й плянами секції охорони дитинства, організовуючи періодичні районні зібрання батьків разом з колективом обслідувачів даного району, де інформують про працю секції, про становище дітей району. Ці зібрання повинно використовувати для читання лекцій по гігієні, соц. вихованню дітей і т. п.

5. Провадять працю в пролєтарських організаціях для притягнення іх до роботи по охороні дитинства.

II. Виховуючо-педагогічна діяльність:

1. Провадять систематичну працю в колективі інструкторів.

2. Керують працею братів і сестер соц. допомоги способом ознакомлення іх з питанням дитячоі псіхологіі й педагогіки, читаючи лекції, реферати, складаючи разом з ними плян роботи й інструкціі.

3. Вияснюють становище дітей в установах Соцвиху способом періодичного відвідування дітей і розмов з ними.

4. Проводять виховуючо-педагогічну працю з дітьми свого району.

5. Ведуть спеціяльні картки дітей (для слідкування за розвитком іхньоі особистості.

6. Ведуть щоденник своєї праці і складають доклади колективу інструкторів.

7. Складають відчити своєї праці для подання до секціі охорони дитинства.

III. Спеціяльно-педагогична діяльність.

1. Інструктор керує працею колективу дитячих установ охорони дитинства коли такі є в його віданні.

2. Керує постановкою праці по дослідженню і вивченню дитини в дитячих установах.

3. Проводить спеціальну працю з морально дефективними дітьми.

4. Працює в Комісії неповнолітніх по виясненню причин провини.

5. Докладує в Комісії неповнолітніх про свої дослідження над дитиною, що заподіяла злочин.

Комісія про неповнолітніх Відділу Народної Освіти

М……....

Прізвище …….....

Ім‘я …….....

По батькові …….....

Стан: селянин, міщанин …….....

Національність …….....

Місце народження ……..

Вік неповнолітнього в час вчинення провини …….....

Вік по протоколу ……....

Вік по яким не будь документам ……..

Вік при постанові про випуск із допомагаючого дитячого будинку .....

Чи був під доглядом і чи притягався …….....

Джерело відомостей про попередні злочини …….....

Провину вчинив: сам-один, з участю неповнолітніх, дорослих. Прізвища співучасників і що відомо про них …….....

Пояснення неповнолітнього с приводу провини, причин і умов: нужденність, нахил рідних, старших, товаришів, поганий приклад, легкодумство, бажання розваг …….....

…….....

Пояснення батьків опікунів, близьких неповнолітній особі…….

…….....

ІНСТРУКТОРУ …….....

Діло ч.

Вступило …….....Дня 19……..... р. з таких діл …….....

В чому обвинувачується, де і коли вчинив провину……..

…….....

Категорія провини: контрреволюція, крадіжка, вилучення, спекуляція, бродяжництво …….....…….

При складанні протоколу признався, ні …….....

При першій розмові з членом Комісії признався, ні …….....

Під час догляду поміщався .....

Висновок…….

Родинний стан неповнолітнього .....

Чи живі обидва батьки: батько, вітчим мати, мачуха чи обидва вмерли…….……..……

Батьки живуть разом чи окремо …….....

Батько, матір кинув …… років, сім'ї допомагав……...

Де батько, вітчим, мати, мачуха, опікун, дорослі родичі…….

…….....

Батько, матір невідомо де …….....

Ймення, по батькові і вік всіх членів сім'ї неповнолітнього……..

…… чим займаються, місце перебування

……

Заможність батьків дитини до Жовтневої Революції……

Заможність неповнолітнього і його батьків в цей час…….

Чим займався неповнолітній і члени його родини (зазначити до дрібниць);
а) до революції в лютому, б) з лютого до Жовтневої Революції, в) з Жовтневої революції до Гетьманщини, г) під час Петлюрівщини, д) з січня по липень 1919 р. (за другу зміну) Радянської влади, є) за часи Денікіна.

Житлові умови сім'ї неповнолітнього……

Сім'я займає …….. кімнат ……..…….. кутків ……... кухню……...

Скільки членів родини живе в цім помешканні…….

Судимість членів сім'ї неповнолітнього……

Уваги інструктора про сім'ю неповнолітнього…….

Життєпис неповнолітнього

З якого часу живе …….. в кого, де …….

Освіта: скінчив школу, не скінчив, вчиться, неписьменний…….

Чи знає яке ремесло чи виробництво, чи має який фах…….

Який час малолітній поза сімєю, на чий кошт……..

Інші відомості з життєпису неповнолітнього; його звички життя до вчинення провини, звички, вдача, розваги, інші фізичні й психологічні хиби, полове життя, знайомство з життям шинку, гра в запальні ігри, куріння й пиятство (детальна отповідь див. лікарську анкету).

До вчинення провини переважно займався.

Який час перебував в допомагаючім колекторі.

Висновок Комісії про неповнолітніх.

Який час перебував в допомагаючім дитячім будинкові.

Які знання придбав в дитячому будинкові до часу виходу з нього.

Уваги інструктора

Підписка

191…….. р. …… дня я, що нижче підписався …… да…….цю підписку …… Комісії про неповнолітніх про те, що взявши на свій одповідальний догляд малолітн. …….. я забов'язуюсь доглядати за його (її) поведінкою і не дозволяти йому (їй) без мого окремого кожний раз дозволу куди-небудь відлучатись; я зобов'язуюсь по першому жаданню Комісії привести ……. в призначений день і годину.

Про зміну адреси обов'язуюсь повідомляти Комісію про неповнолітніх…….....

Адреса …….....

У. С. Р. Р. Комісія про неповнолітніх м. .....

.....

Призвіще, ім'я, по батькові

Час вступлення.....

Рік народження.....

Стан і місце приписки.....

Адреса: .....

Справа.....192.....р. .....

Попереднє.....

Висновок.....

Увага.....

Інструкція Губерніяльним Секціям Охорони Дитинства

1. Секція Охорони Дитинства підвідд. Соцвиху Губнаросвіт має на меті:

1) Дати всім дітям умови життя, які забезпечували б правильний розвиток їхні духовних і фізичних сил. 2) Правильний розподіл дітей до відповідних дитячих установ Соцвиху для обслідування й всебічного дослідження їх. 3) Оборону прав дітей в найширшому розумінні цього слова і боротьбу з порушенням інтересів дітей. 5) Боротьбу з праволомством з боку дітей.

2. Секція організує і керує працею на повітах і районах, притягуючи до справи Охорони дитинства як пролетарські організації, так і безпосередньо працююче населення.

3. Секція поділяється на підсекції: 1) Обліко-розподільчу, обjв'язком якої є облік всіх дітей своєї губ., пов., району і т. п. в вікові від 4-16 років і розподіл їх до відповідних установ Соцвиху. Жодна дитина не повинна лишитися поза сферою впливу педагогічного, позаяк тільки правильна постановка виховання дітей є, дійсно, застерігаючою мірою в справі боротьби з дитячою дефективністю і всіма її наслідками. 2) Підсекцію забезпечення, яка піклується про цілковите забезпечення дітей, як перебуваючих в дитячих установах, так і поза ними. 3) Підсекцію правової оборони дітей, яка має на меті оборону прав дитини. Оборону дітей від різного роду експлоатації, від жорсткого поводження з ними та інше, опіку, тобто піклування про самого підопічного, про його собистість, боротьбу з бездоглядністю дітей і їхніми правопорушеннями, клопоти про переміщення всіх неповнолітніх дітей до окремої міжвідомчої комісії, яка організована при підсекції згідно декрета від 12 червня 1920 р.

Увага: До справ комісії не тільки справи про неповнолітніх, правопорушення, але і боротьба з порушенням інтересів неповнолітніх.

4. Секція організує установи Охорони Дитинства: 1) Відкриті дитячі будинки, які повинні бути для дітей вулиці – бурсою, домом відпочинку і розумних розваг зупиняючи своїм впливом руйнуючий вплив вулиці (див. статут і інструкцію про відкриті дитячі будинки).

2) Дитячі прийомні пункти, одчинені у всякий час дня і ночі, куди поступають заримані і підібрані на вулицях діти (див. Статут про дитячі прийомні пункти від 12–VIII. Збірн. ч. I). Ізолятори, куди направляються для карантину всі діти з прийомних пунктів і із сім'ї, якщо хатні умови визнані обслідувачами шкідливими для дитини. 4) Колектори, куди поступають всі діти із ізолятора і де за ними установлюється лікарсько-педагогічний догляд, дослідження і вивчення, на підставі чого заповнюються особисті картки дітей, з якими вони переходять до відповідних дитячих будинків (див. Постанову Н. К .О. про колектори від 15. VIII. Збір. ч. II).

5. Секція має кадри робітників, які виконують працю підсецкії на місцях: 1) педагогів адміністраторів, 2) інструкторів педагогів, 3) інстр. братів і сестер соціальної допомоги, 4) лікарів-фахівців.

6. Секція проводить систематичну працю з колективами: інструкторів, братів і сестер, способом організації практичних курсів, конференсій, семінарів та інше.

7. Секція проводить точний облік праці всіх підсекій способом спеціально відпрацьованих форм обліку та звітності.

Анкетний листок для обслідування дитини по домах

1) Адреса.
2) Прізвище.
3) Ім'я, по батькові.
4) Вік.
5) Національність.

6) Місце проживання.

7) Постійне місце перебування.

8) Який час живе в цім місці.

9) У кого живе (у батьків, родичів, чужих сама).

10) Який час живе поза сім'єю і за чиї кошти.

11) Чи живі батько, мати і інші члени родини.

12) Батьки живуть разом чи роздільно.

13) Скільки осіб складають сім'ю: а) зазначити їх вік, б) зазначити членів кожного тепер і чим займались раніше.

14) Місячний заробіток сім'ї та інші доходи.

15) Скільки не працездатних членів сім'ї.

16) Яке помешкання займає сім'я: а) санітарний стан помешкання, б) кількість осіб, що мешкає в одній кімнаті, в) приблизна квадратура.

17) Письмений, чи одвідує дит. установу і яку, коли кинув, через що.

18) Чи знає, яке ремесло чи виробництво.

19) Чи допомагає сім'ї дитина і чим.

20) Чи має свій заробіток, коли мала, то з якого року і де працювала.

Висновки перевіряючого, дня місяця 1920 р.

Підпис перевіряючого.

Постанова про колектори

1. Колектори є розподільчі установи пидлеглі підвідділу соціального виховання, в яких проводиться попереднє індивідуальне дослідження дітей, що надлежать прийому до дитячих будинків.

2. До колекторів діти поступають безпосередньо з прийомних пунктів.

3. Колектори повинні бути розраховані не більш як на 40 осіб.

4. Перше перебування дітей в колекторах залежить від міри виявлення їх індивідуальності і продовжується 2-5 тижнів.

5. В колекторі повинна бути дезенфекційна камера, ванна, дортуари, їдальня, робочі кімнати, кімнати для гри і ізолятор.

6. На шестеро дітей повинен бути один керівник.

7. Керівниками разом лікарями-педіатрами та невропатологами проводиться індивідуальне вивчення дітей при допомозі ведення особливих індивідуальних карток, щоденників і журналів.

8. Після вивчення дітей і заключення про них керівників і лікарів з копією картки надсилаються до п’відділу соцвиху для переведення дитини до відповідних дитячих установ.

9. З огляду на те, що до колекторів в більшості попадають, так звані, діти вулиці методи підходу до них для виявлення їх індивідуальності повинні відповідати вченому духу (див. Інструкцію Нарком Освіти про «Відкриті дитячі будинки» від 10/VI 1920 р.).

Анкетний листок для обслідування дитини

Найменування Установи

Адреса:

1. Час вступу дитини до дитячої установи.
2. Прізвище, ім’я та по батькові.
3. Вік.
4. Національність, на якій мові розмовляє дома.
5. Місце народження.
6. Постійне місце перебування.
7. Який час живе в цім місті.
8. У кого живе: у батьків, родичів, чужих, само.
9. Який час жив по за сім’єю і на чий кошт.

10. Чи живі батько, мати і інші члени сім’ї.

11. Батьки живуть вкупі чи окремо.

12. З кого складається сім’я: а) зазначити їх вік б) заняття кожного членів тепер і чим займались раніш.

13. Скільки непрацездатних членів сім’ї.

14. Чи письменний, чи одвідує дитячу установу і яку, коли кинув – через що. На якій мові вчився письму.

15. Чи знає яке-небудь ремесло або виробництво.

Уваги обслідователя.

Що більш цікавить дитину.

Нахил.

Характер.

Загальна поведінка.

Зріст соціальної самосвідомості дитини.

Час одправки.

Підпис

Підпис завід.

Інструкція відділу соціяльного виховання про порядок прийому дітей до дитячих будинків

1. Прийом дітей до дитячих будинків лежить на секції охорони дитинства й юнацтва губерніяльних і повітових підвідділів соціяльного виховання.

2. Заяви про прийняття до дитячих будинків дітей подаються громадянами безпосередньо до секції охорони дитинства і юнацтва губ. і повітвідділів Наросвіти.

3. При секціях охорони дитинства і юнацтва повинні бути обслідуватели соціяльного стану громадян, котрі подали заяви про прийняття їх дітей до дитячих будинків.

Примітка: Обслідування робиться по спеціяльних анкетних листках.

4. При секціях охорони дитинства і юнацтва губ. і повітпідвідділів соціяльного виховання впорядковується облікоросподільчий стіл.

5. Заяви про прийняття до дитячих будинків розглядає приймальна комісія при облікоросподільчому столі.

6. В склад комісії входять: голова – завід. секцією охорони дитинства та юнацтва і члена: завідуючий п'секцією дитячих будинків і представник жінвідділу губ. і повітнаркомів К. П. (більшовиків) України.

Примітка: В великих містах, де є районні відділи Наросвіти, запрошуються також і іх представники.

7. Наново прийняті діти направляються секцією охорони дитинства та юнацтва до прийомних пунктів або колекторів, котрі перебувають під безпосереднім віданням її п'секції – попереджуючих і розподільчих дитячих установ.

8. Після того, як скінчиться встановлений термін перебування дітей в колекторі, вони направляються облікоросподільчим столом по нарядах секції дитячих будинків до того чи іншого нормального ди допомагаючого дитячого дому.

Постанова Раднаркому про міри боротьби з дитячою бездоглядністю

З метою охорони підростаючого покоління од шкодливого ростліваючого впливу безоглядности і боротьби з дитячою спекуляцією Рада Народніх Комісарів У. С. Р. Р. ухвалює:

1. Неповнолітні в вікові до 18 років вважаються бездоглядними в випадках: а) залишення їх батьками або особами, які їх доглядають, без всякого догляду і піклування, б) жорстокого поводження з ними осіб, зазначених в п. а, в) не доставлення їм необхідного мінімуму виховання і навчання, які передбачаються існуючим праводавством, г) коли вплив хатніх обставин псує, д) коли сам неповнолітній провадить ганебне життя, або старцює чи бурлакує, є) коли займається, яко промислом, вуличною і всякою іншою торговлею, а також бере участь у ріжного роду торговельних гешефтах.

2. Розгляд справ про визнання неповнолітніх бездоглядними покладається на Комісії по справах про неповнолітніх.

3. На існуючі при Наросвітах Інстітути обслідувачів (братів і сестер соціальної допомоги) покладається обов’язок порушувати справи про визнання неповнолітніх бездоглядними, розгляд обстанови іхнього життя, а також догляд за тими неповнолітніми, яких Комісія визнає можливим залишити в їхніх сім’ях

Увага: Право порушити перед Комісією питання про визнання неповнолітнього бездоглядним належить кожному громадянину й Установі.

4. Неповнолітній, визнаний бездоглядним, переходить до розпорядження Губнаросвіти при секції Охорони дитинства.

5. Виносячи постанову про бездоглядність неповнолітнього, Комісія одночасово може обмежити або позбавити батьківських чи опікунських прав батьків неповнолітніх чи осіб, які про їх піклуються.

6. Батьки, або особи, на піклуванні яких є неповнолітній, в випадкові неможливості забезпечити останнім користування відповідними установами виховання, зобов’язані, щоб уникнути наслідків, зазначених у п. 5, звернутись з належною заявою до відділу Народної Освіти з проханням приняти неповнолітнього до відання підвідділу Соціяльного виховання.

Батьки, а також всі інші особи, винні в нахилові неповнолітніх до занять, зазначених в п. д., є ст. I, а також експлуатуючі неповнолітніх способом здобування зисків, які одержуються в наслідок цих занять, незалежно від заходів, вжитих Комісією – підлягають судові.

Народному Комісару Освіти доручається видати інструкції – в розвиток цієї постави.

Статут про утворення Інстітуту братів і сестер соціяльної допомоги при секції Охорони дитинства

1. При всіх секціях охорони дитинства й юнацтва губерніальних, повітових відділів Наросвіти організовуються інстітути братів і сестер соц. допомоги.

2. Брати й сестри соціяльної допомоги в руках секцій Охорони дитинства й юнацтва повинні бути органичним зв'язком між бездоглядними дітьми і органами Наркомосвіти.

3. Брати й сестри соц. допомоги обслуговують всі установи, що є в віданні секції Охорони дитинства й юнацтва (прийомні пункти, допомагаючі колектори, відкриті дитячі будинки і комісії про неповнолітніх).

4. На братів і сестер соц. допомоги покладається: а) постійно вартувати на залізничних двірцях, б) регулярно відвідувати всі місця натовпу люду: базари, майдани, ринки, кінематографи, нічліжки і інше, в) вартувати на дитячих прийомних пунктах, г) затримувати дітей, що займаються старцюванням, простітуцією, спекуляцією, всяких інших бездоглядних, д) відсилати їх до прийомних пунктів, є) збірати всі відомости для вияснення малюнку бездоглядности, розузнати про сім'ю й оточення затриманого, е) про кожний випадок вияснення експлуатації робити заяву на письмі з зазначенням призвищ винуватих (експлуататорів) до секції Охорони дитинства й юнацтва, для притягнення їх до законної відповідальності.

5. Брати й сестри соціяльної допомоги повинні мати свою відзначну зовнішню ознаку – синя повязка на рукаві з білими літерами О. Д.

Інструкція братам і сестрам Соціяльної допомоги

1. Для праці за братів і сестер соціяльної допомоги запрошуються члени спілки місцевого відділу робітниць і місцевого відділу молоді.

2. Брати й сестри соціяльної допомоги утворюють колективи, які працюють під керуванням інструктора.

3. Для зручности місто або повіт поділяються на районні, які є в віданні інструктора, що працює з колективом братів і сестер даного району. Райони поділяються на участки, які поділяються інструктором між братами й сестрами районного колективу.

4. Обов'язком братів і сестер соц. допомоги є систематична праця по охороні дитинства.

Праця ведеться в двох напрямках:

1. Безпосередньо з дітьми для вияснення умов життя іх і обліку способом обслідування.

2. Праця з батьками, знайомство з побутом, соціяльним станом, хатньою обстановою, відношенням батьків і родичів до дитини, моральним рівнем домашніх, сусідів, що впливають на моральний розвиток, а також і ті умови життя, від яких залежить фізичний розвиток дитини.

5. Брат і сестра соц. допомоги обслідують свій участок і знайомляться з станом дітей, знайомлючись по можливости з усіма подробицями життя дитини, і порадою, ласковим словом, а де треба матер'яльною допомогою дбає полегшити життя дитини. При цьому він заповнює анкету, вичерпно висвітлюючи обстанову життя дитини.

6. Брати й сестри соц. допомоги зобоз'язані доглядати за всіми публічними місцями, залізничними двірцями, базарами, гаями, садками,

витягувати відтіль дітей, приваблюючи їх до клюбної праці або уміщаючи їх до відповідної дитячої установи свого району.

7. Коли при обслідуванні відкриється жорстоке поводження з малолітніми, катування, розпуста, експльоатація моральних і фізичних сил з боку навіть батьків, брати й сестри мають право взяти дитину до відповідної дитячої установи, а винуватих через секцію охорони дитинства притягти до відповідальности.

Увага: Брати й сестри соц. допомоги мають право вимагати допомоги міської міліції.

8. Брати й сестри соц. допомоги запрохують дітей свого району до участи в усіх міських дитячих святкуваннях, а також влаштовують для них екскурсії, прогулянки, дитячі вистави, сеанси в кіно і т. п. Потрібно встановити тісний зв'язок між братами й сестрами, і персоналом тих дитячих установ, в яких є діти даного району.

9. Брати й сестри соц. допомоги підтримують тісний зв'язок з персоналом прийомнику, беручи участь в усіх засіданнях педагогічного персоналу, сповіщаючи про наслідки обслідувань, про всі визначні випадки. Анкети дітей, що проходять через прийомник, скупчені в ньому ж.

10. В міру потреби відбуваються засідання колегії Соцвиху разом з персоналом прийомнику і при участи братів і сестер.

На засіданнях вислухуються доклади братів і сестер і розвязуються питання, що стосуються обслідованих дітей.

Статут про дитячі прийомні пункти

1. У всіх губерніяльних і повітових містах, а також великих промислових центрах місцеві Відділи наросвіти відкривають Дитячі Прийомні пункти.

2. Дитячий Прийомний пункт повинен бути ніби то дитячим участковим пунктом подачі першої скорої соціяльної допомоги.

3. Дитячий Прийомний пункт є місце для уміщення дітей, що через ту чи иншу причину потребують в цей мент інтернірования.

4. До Дитячих Прийомних пунктів посилаються посилаються:

а) неповнолітні, що затримані за правопорушення;

б) неповнолітні, що займаються старцюванням, спекуляцією і проституцією;

в) неповнолітні, що затримані по випадковим підставам (що заблудились, загубили своїх батьків, не мають пристановища і ін.).

5. Прийомні пункти повинні мати не менш чоторьох відділів: а) для хлопчаків, що затримані ази вчинення привини, б) такий же відділ для дівчаток, в) для хлопчаків, що затримані по випадковим підставам і г) такий же відділ для дівчаток.

Увага: В великих промислових центрах і містах відкриваються, в міру потреби, Районні Дитячі Прийомні пункти.

6. Термін перебуття в прийомних пунктах неповнолітніх не більш 24 год.

7. Дитячі Прийомні пункти є у віданні секції Охорони дитинства і юнацтва місцевих відділів Наросвіти.

Увага: Дитячі прийомні пункти повинні бути під постійним доглядом лікаря.

8. В доповнення до цього статуту пропонується неухильно користуватись інструкціями Відділу Соціяльного Виховання Наркомосвіти.

Порадник по соціальному вихованні дітей / Упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. – Всеукраїнське державне вид-во. 1920. – С. 57–62.

Додаток Д

Народный Комиссариат Просвещения УССР

Постановление о детских домах

1. Детские дома являются учреждением, в котором осуществляются основные задачи социального воспитания, в области проведения в жизнь трудовых принципов.

2. Детские дома, являясь трудовыми коммунами, обслуживаются совместными силами детей и руководителей.

3. В детских домах ведется совместное воспитание детей в возрасте от 4 до 15 лет.

4. В детском доме дети разбиваются на группы согласно степени их общего развития и направляются для занятий в соответствующие детские учреждения (сады, площадки, школы и т. д.).

5. В детские дома в первую очередь принимаются: сироты, дети красноармейцев, дети жертв контрреволюции и дети, в отношении которых родители или лица, их заменяющие, злоупотребляют своей властью (истязание, спекуляция, проституция, нищенство и др.).

6. Приёмом и распределением детей в детские дома ведает секция детских домов п/отд. – Соцвоса Наробразов.

7. Организация детских домов и трудовая работа в них осуществляется под руководством педагогов и врачей.

Зав. п / отд. Детских учреждений (подпись)

Зав. п / отд. Охраны Детства и Юношества (подпись)

12 / VI – 1920 г.

Використано матеріали ЦДАВОВУ України. Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 955. Декларація Наркомосу УСРР від I.IV.20 р. про соціальне виховання дітей. Положення, постанови, обіжники, схеми, штати та ін. – арк. 19.

Додаток Е

Схема организации

П/Отдела Социального Воспитания при Устнаробрасе

20 июля 1920 г.

Уездный П/Отдел Социального Воспитания распределяется на 4 секции: 1) Детских домов; 2) Дошкольную; 3) Школьно-внешкольную; 4) Охраны детства.

1. СЕКЦИЯ ДЕТСКИХ ДОМОВ: ведает всеми интернатами, как для нормальных, так и для дефективных детей, выделяя последних в специально приспособленные дома.

2. СЕКЦИЯ ДОШКОЛЬНАЯ: ведает детскими садами и очагами, летними и постоянными.

3. СЕКЦИЯ ШКОЛЬНО-ВНЕШКОЛЬНАЯ: ведает детскими клубами, школами, детскими библиотеками, площадками и колониями.

4. СЕКЦИЯ ОХРАНЫ ДЕТСТВА: ведает правовой защитой детей и детским обеспечением, в смысле организации снабжения детей питанием, одеждой и обувью, практически осуществляет это через п/отдел Снабжения Унаброса. При данной секции учреждения Комиссии о несовершеннолетних правонарушителях.

Все инструкторские силы обьедняются в организованное Бюро, непосредственно связанное с Заведующим п/отделом и Инструктором Бюро всего отдела. Организационно-инструкторское Бюро объединяет всю инструкторскую работу, направляет ее, ведает организационными обследованиями уезда, инструктирует приезжающих с мест, устанавливает связь, ведет подготовку работ, организует показательные учреждения.

НАРКОМ ПРОСВЕЩЕНИЯ ГРЫНЬКО

Зав. ОТДЕЛОМ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ БУТВИН

Використано матеріали ЦДАВОВ Ф.166. оп.1. спр.955. Декларація Наркомосу УСРР від І.IV.20 р. про соціальне виховання дітей. Положення, постанови, обіжники, схеми, штати та ін. – арк. 45.

Додаток Ж

До всіх губвіднар

Циркуляр

про організацію професійного труда для підлітків

На шостому році існування Д. Б. ми прийшли до того, що діти, які виросли в наших будинках, виходять з них не привчені до будь-якої професійної праці і надзвичайно важко вмістити їх на яке-небудь підприємство чи то в галузі сільського господарства, чи індустріального, чи корпоративного.

Це явище одмічено РНК по докладу Рестуклівського Районного виконкому на Полтавщині, при цім РНК запропоновано НКО взяти це під увагу при переведенні заходів в цій справі в всеукраїнському масштабі.

Щоб запобігти цьому прикрому явищу, доводиться переглянути акути внутрішньої організації самих Д,Б., організовуючи в них більш широко самі трудові процеси, а головне – вчасно включити в дит. буд. підлітків в окремі трудові комуни, чи то в с.г. напрямку, чи кустарного і т.п.

Але це треба обміркувати вчасно, скласти певний план розгрузки Д. Б. від підлітків, розрахунки: підняти питання передачі великими органами для наділення для цієї мети колхозів і внести в кошторис на майбутній наступний рік певні суми, щоб забезпечити успіх в проведенні цієї компанії.

Про які плани й конкретні заходи в цій справі заздалегідь повідомити НКО.

НАР КОМ ОС ДТ /Ряпо/

ГОЛО МА ГОЛО СОЦ ВИХУ /Рвіч-Щербо/

Секрктар /Русес/

Використано матеріали ЦДАВОВ Ф.166. оп.4. Спр. 846. Обіжники Головного Управління соціального виховання при Наркомосі УСРР. – арк. 39.

Додаток 3

Резолюция

ПО ДОКЛАДАМ: т. Шабалова /Организация образовательной и трудовой подготовки подростков детских домов/. Дрейзин / применение программ ГУСа для школ и подростков/. И Акимова / О применении программ производственного обучения подростков в учреждениях СПОН/

Учитывая поступательное движение хозяйственной жизни Союза и все возрастающие требования на квалифицированные рабочие руки и в целях постановки в д. домах для подростков правильного трудового воспитания, я также возможного сокращения расходов по борьбе с детской беспризорностью, совещание принимает в основу дальнейшей работы учреждений для трудновоспитуемых детей тезис докладов т. т. Шабалова, Дрейзин и Акимоваи находит необходимым обратить внимание на следующие моменты:

1) Провести опыт работы по программам в текущем же году в соответствии с принятыми в учреждениях производственными планами.

2) В порядке этой работы должно быть особое внимание обращено на проработку способов увязки программ образовательной работы с программами труда и специальными профтехническими предметами (черчение, технология и т. д.).

3) Для правильного функцыонирования мастерских необходима плановая организацыя дела получения мастерскими заказов и сбыта их продукцыи.

Эту работу должны проделать ОНО, используя прежде всего возможности имеющиеся в его распоряжении /заказы на обмундирование, оборудование д. домов и т. д.

4) С целью получения мастерскими и предприятиями д. домов оборотных средств необходимо соответствующим органам по народному образованию добиваться увеличения ассигнования средств на трудовую подготовку, а

также войти в соглашение как с центральными, так и местными кредитными учреждениями о представлении возможности получения д. домами кредитов и ссуд на постановку их производственной деятельности.

5) Для планового распределения на работу подростков выходящих в самостоятельную жизнь необходимы:

а) точный учет подростков д. домов по спецыальностям в масштабе губернии;

б) организация спецыальных атистацыонных комиссий с участием Бирж Труда и профсоюзов;

в) полная реализацыя постановления Совета Народных Комисариатов о трудовой подготовке воспитанников детских домов и о размещении их в производство.

6) В д. домах и колониях, расположенных в сельских месностях сельське хозяйство должно быть поставлено на началах рационализации сель.-хоз. производства и должно вести агрокультурную работу среди окружающего населения.

Необходимо проработать вопрос о целесообразных формах организации д. учреждений с сельсько-хозяйственным уклоном с учетом перспектив выпуска воспитанников д. домов в с/г производство.

Використано матеріали ЦДАВОВ Ф.166. оп.4. спр.915, ч.1. Доповіді та звіти про роботу дитячих будинків. – арк.12.

Додаток К

Довідка

до порядку денного від засідання Ради Народних Комісаріатів УСРР на 8 липня 1925 року

Про поліпшення стану дитячих будинків на Україні та про боротьбу з дитячою безпритульністю

Спр. II 1160.

Арх. XXXII13

Наркомос вніс до РНК УСРР нижчезазначені проекти постанов ВУЦВК і РНК УСРР.

1. Про віддачу дітей з дитячих будинків на навчання до кустарів, ремісників та кооперативів.
2. Про передачу підлітків дитячих будинків в селянські сім'ї на патронат.
3. Про поліпшення постановки справи в дитячих будинках УСРР.

Також ЦКомітет Допомоги Дітям при ВУЦВК звернувся до РНК УСРР з доповідною запискою нижчезазначеного змісту:

« …По заданию 2-й Сессии ВУЦИКа VIII-го созыва Центральной комиссии помощи детям и ее местным органам приложила максимум усилий к ликвидации беспризорности на Украине. За истекший год органами Помдет подобрано 15.089 детей. Часть этих детей реэвакуирована на родину, часть находиться в настоящее время во временных ночлежках и изоляторах, а остальные размещены в постоянные детучреждения, организованные специально для них Комиссиями помощи Детям...».

АФК розглянула справу про поліпшення стану дитячих будинків на Україні та про боротьбу з дитячою безпритульністю, на засіданні 29 липня ухвалили визначені пропозиції П/Комісії т. Карторової:

1. З огляду на прохання Катеринославського Губерніального Виконавчого Комітету про відпуск дотації в сумі 342.000 крб. на утримання дитячих будинків в Катеринославщині, а також з огляду на надходженні прохання Полтавського, Подільського та Одеського Губвиконкомів та інших округ про подачу їм допомоги на утримання дитячих будинків, запропонувати Народному комісаріату Освіти УСРР спільно з Народним Комісаріатом Фінансів УСРР негайно скласти кошторис витрат, дійсно потрібних для асигнування місцям на допомогу їм до кінця року, щодо утримання дитячих будинків, з тим, щоб порушити перед Радою Народних Комісаріатів Союзу РСР справу про відпуск потрібних коштів по зазначеному кошторису для допомоги на місцях.

2. Беручи до уваги велику кількість на Україні дітей, що інтерновані й евакуйовані з інших районів Союзу й що знаходяться в даний час в дитячих будинках і дитячих містечках УСРР, вважати за потрібне субвенування по держбюджету на утримання дитячих будинків і на боротьбу з дитячою безпритульністю в округах, в яких зосереджена велика кількість по Соцвиху витратити на утримання дитячих будинків і боротьбу з безпритульністю складали не більше 25%.

3. Доручити Народному Комісаріату Освіти УСРР встановити таку цифру кількості дітей, що знаходяться в дитячих будинках України, включивши дитячі установи, що знаходяться на держбюджеті й місцевому бюджеті й утримуються на кошти транспорту, Центральної Комісії Допомоги Дітям, органів соцстраху й інших – з огляду на розходження поміж даними Нарокомосвіти, ЦКДД і НКріату, а також встановити суми, що потрібно відпустити по держбюджету на утримання дитячих будинків з розподілом по окремим округах України, виходячи з п. 2 цієї постанови.

4. Визнати за потрібне передачу коштів, що їх відпускає Соцстрах на утримання дітей, застрахованих, перебуваючи в дитячих будинках, не

окремим установам Наркомосвіти, а в централізованому порядкові – Окрінспектурам Наросвіти, які повинні приймати ці кошти, як спеціальні кошти з відзначенням в бюджеті з тим, щоб витрачати їх включно на організацію виробництва для дітей.

5. Запропонувати Наркомосвіти негайно приступити до евакуації дітей, що встановили зв'язок з родинами (таких дітей зараз має 3,500 осіб) на зменшення залізничного тарифу для перевозки дітей в порядкові евакуації на 50%, але з огляду на те, що Наркомшляхів встановив строк користування цією пільгою до 1-го жовтня ц. р., з обов'язком проводити евакуацію дітей групами, а не поодинці – запропонувати Народному Комісаріату Освіти УСРР порушити перед Народним Комісаріатом Шляхів Союзу РСР справу про зняття обмеження щодо встановлення строку користування цією пільгою до 1-го жовтня ц. р., а також про поширення пільг не тільки на групи дітей, що евакуюються, але й на одиночок.

Запропонувати Наркомосвіти негайно скласти кошторис потрібних витрат на покриття останніх 50% залізничного тарифу й інших витрат, що зв'язані з перевозкою дітей.

Доручити Народному Комісаріатові Фінансів УСРР дати висновок по зазначеному кошторису, після чого правити його до Ради Народних Комісаріатів УСРР.

6. Запропонувати Наркомосвіти, Наркомздоров'я й Центральній Комісії Допомоги Дітям розробити справу про більш точне забезпечення дитячих будинків, особливо будинків хворих дітей, медико-санітарною допомогою, медикаментами, медичним персоналом і т. д.

Наркомзодов'я передбачити ці витрати в своєму кошторисі на 1925-26 бюджетний рік.

Вважати за потрібне дитячі установи допомоги дітям, що знаходяться на державному бюджеті включити до них по відповідним інстанціям з 1-го жовтня 1925 року.

Щодо дитячих установ допомоги дитинству, які залишилися на місцевому бюджеті – вважати за потрібне дати Окрвиконкомам директиву про включення їх до свого бюджету з 1-го жовтня 1925 р.

7. Для попереднього розроблення трьох проектів посланих РНК, по даних Народного Комісаріата Освіти: а) про поліпшення постановки роботи в дитячих будинках УСРР; б) про передачу вихованців дитячих будинків в селянські сім'ї на патронат; в) про передачу дітей з дитячих будинків на навчання кустарям, ремісникам і кооперативам, – вважати за потрібне виділити три Підкомісії, яким в своїй роботі взяти до уваги всі питання, що їх було обмірковано в підкомісіях. Виділених комісією т. Дробніса в справі про поліпшення методів трудового виховання дітей, що знаходяться в дитячих будинках.

Зокрема, третій Підкомісії розробити справи:

а) про переведення дітей з дитячих будинків на навчання кустарям, кооперативам і приватним підприємствам на умовах надання їм додаткових пільг і про встановлення строку безкоштовного навчання у них дітей;

б) про бронювання на підприємствах в школах фабзавучах, професійних і технічних, певного відсотка місць для підлітків з дитячих будинків;

в) про прийняття підлітків з дитячих будинків на підприємства понад бронею;

г) про порядок реєстрації цих дітей на біржі праці й надсилання їх на роботу;

д) 4-ту підкомісію виділити для розроблення низки профілактичних заходів, направлених проти зросту безпритульності й до її ліквідації.

8. З огляду на від'їзд т. Канторовича в відпустку. Вважати за необхідне виділити основну комісію для пророблення цієї справи в цілому під головуючим т. Вікторова в складі членів представників із Наркомосвіти, ЦКДД, Наркомздоров'я, Наркомфіну, ВУРПС, НК РСІ, ВРГН, Наркомпраці і Харківської міськради.

Окремі прохання Окрвиконкомів щодо допомоги їх по утриманню дитячих будинків і по боротьбі з дитячою безпритульністю, направляти в зазначену комісію т. Вікторова.

Проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР про передачу постійних дитячих установ на державний і місцевий бюджет, поданій ЦКДД, АФК ухвалила в нижче зазначеній редакції:

«В целях обеспечения нормального содержания детских учреждений, организованных Центральной Комиссией и местными Комиссиями помощи детям и содержащихся до сего времени на их средства, Всеукраинский Центральный Вспомогательный Комитет и совет Народных Комиссариатов УССР постановляет:

1. Передать все постоянные детские учреждения как закрытого, так и открытого типа (детдома, сельхозколонии, дома для подростков, ясли для детей безработных, консультации и сельские ясли, и др.), содержащиеся на средства центральной и местных Комиссий Помощи Детям на государственный и местный бюджет, включив их в сеть детучреждений Наркомоса и Наркомздрава, в завсимости от типа учреждения.

2. Наркомфину совместно с ЦКПомдетом, Наркомздравом и Наркомпросом составить подробную инструкцию в развитии настоящего постановления и перечень учреждений, передаваемых на местный государственный бюджет в отдельности».

Згідно з резолюцією заст. Керуючого Справами РНК справу поставлено на обговорення РНК.

Секретар РНК УСРР (підпис)

Використано матеріали ЦДАВОВ Ф.166, оп. 5, спр. 688, Матеріали про стан та покращення методів виховання дітей з дитячих будинків України. – арк.43–45.

Додаток Л

Положение о детском доме

1. Дет/дома имеют своей задачей дать воспитанникам дет/домов общее (политическое) образование и практические рудовые общественные навыки в целях подготовки их к общественно-полезной трудовой деятельности.

2. В соответствии с основным положением системы народного образования УССР устанавливаются три типа детских домов:

а) дошкольный детский дом для детей в возрасте от 3 до 7-ми лет включительно;

б) детский дом для детей школьного возраста от 8 до 15 лет включительно;

в) трудовая коммуна для подростков в возрасте от 13 до 18 лет, которые не прошли нормальной школы и которым необходимо дать элементарную подготовку.

ПРИМЕЧАНИЕ: При наличии благоприятных жилищных условий и достаточно подготовленного педагогического персонала, дет/дом может комплектоваться из детей, как школьного так и дошкольного возраста.

3. В дет/дома принимаются дети в возрасте от 3-х до 13-ти лет включительно. Условия и порядок приема определяется особой конструкцией, издаваемой НКП.

4. Дет/дома всех типов открываются с разрешения ОНО или НКП (по Главсоцвосу) по принадлежности, в зависимости от того, в чьем непосредственном ведании они состоят.

5. Дет/дома содержатся на средства, ассигнуемые по местному и государственному бюджету.

ПРИМЕЧАНИЕ: Допускается существование дет/домов, содержимых на средства общественных организаций (Профсоюзов, Кооперативов, ячеек О-ва «Друзья Детей» и т. п.). Означенные дома могут быть открываемы

только с разрешения НКП или местных органов, должны находится в сети ОНО и в своей работе руководствоваться положением о дет/домах и указаниями НКП и его местных органов.

6. В дет/домах всех типов осуществляется совместное воспитание детей обоего пола.

7. Общеобразовательную и трудовую подготовку воспитанники дет/домов получают в соответствующих учреждениях народного образования (школах, курсах и т. п.). При наличие в дет/доме благоприятных условий и достаточно подготовленного педагогического персонала образовательная и трудовая подготовка воспитанников дет/дома практикуется внутри дет/дома.

8. В дет/дома вводится самоуправление воспитанников на основе инструкции, издаваемой НКП.

9. Нормальные группы детей в дет/домах для детей дошкольного возраста не должны превышать 15 чел., для детей школьного возраста от 20 до 30 человек на одного руководителя.

10. Образовательная и трудовая работа воспитанников детских домов продолжается в течении 10 месяцев в году, остальное время предоставляется для отдыха. Отдых распадается на зимний, весенний и летний периоды. Сроки, продолжительность и способ использования каждого из них устанавливается ОКРОНО приблизительно к местным условиям.

11. Ответственное руководство всей педагогической, хозяйственной и административной жизнью каждого детского дома возлагается на заведующего детским домом.

12. Заведующим детским домом назначается ОНО из лиц с педагогическим стажем.

13. Назначения педагогического и технического персонала производится ОНО.

ПРИМЕЧАНИЕ: врач детского дома назначается органами НКЗ, по согласованию с органами НКП, обязанности врачебно-санитарного персонала определяются особой инструкцией, издаваемой НКЗ по соглашению с ОНО.

14. Норма продолжительности работы персонала детских домов и оплата его труда определяется постановлениями ВКП по соглашению с профессиональными органами и НККТрудом.

15. При заведующим детским домом и под его председательством состоит Совет Дома, в состав которого входит весь персонал дет/дома (педагогический, технический, медицинский), представители от воспитанников, начиная с 12 летнего возраста, представители от ОНО, от Исполкомов и Советов Раб. и Крест. и Красноарм. Депутатов, организаций РКН и РЛКСМ, Красткомов в деревни, а также представителя тех предприятий, с которыми связан дет/дом.

ПРИМЕЧАНИЕ: В совет дет/дома не имеющего своей школы, входит постоянный представитель той школы, которую посещают воспитанники данного дет/дома.

16. Совет дет/дома созывается заведующим не менее одного раза в месяц.

17. Зав. дет/домом в случае несогласования с постановлениями Совета дет/дома, имеет право приостановить выполнение его решений, при чем право окончательного разрешения вопросов принадлежит ОНО.

18. Для разработки вопросов учебных, производственных и хозяйственной жизни дет/дома, Совет может выделять из своего состава комиссии как постоянные, так и временные. В состав комиссии входят взрослые и дети. Комиссии отчитываются в своей работе перед Советом дома, представляя предварительно на утверждение последнего план работы по выполнению порученных заданий .

19. Все имущество дет/дома, как-то: оборудование, инвентарь, учебные пособия, библиотеки и проч. находятся в пользовании дет/дома и составляют государственную собственность и может быть отчуждено или передано другим учреждениям или лицам лишь с согласия ГУВОНО и в соответствии с действующими узаконениями.

20. Каждый дет/дом имеет свою печать, согласно существующих правил.

Використано матеріали ЦДАВОВ Ф.166, оп.5, спр. 688., Матеріали про стан та покращення методів виховання дітей з дитячих будинків України. – арк. 43–45.

Додаток М

Инструкция

о передаче воспитанников детдомов на обучение в кустарные артели и отдельным кустарям

1. Передача несовершеннолетних на обучение кустарям ставит своей целью подготовку подростков к труду.

2. Отдача несовершеннолетних на обучение кустарям проводится лишь в тех случаях, когда со стороны данной кустарной артели (или кустаря) будет изъявлено на это согласие.

3. Отдача несовершеннолетних воспитанников детдомов в обучение кооперативным объединениям, а также отдельным ремесленникам и кустарям, как в городских, так и сельских местностях, производиться согласно постановления ВЦИК и СНК РСФСР, напечатанного в «Изв. ЦИК СССР и ВЦИК», № 225, 2 октября 1925 г.

4. Отбор воспитанников детдомов для обучения кустарям проводиться ОНО или советом детдома (по поручению ОНО).

5. На обучение кустарям отдаются подростки 14 лет и старше, в порядке условий, предусмотренных прилагаемым при этом договоре.

6. Передача подростков на обучение кустарям производиться при условии обязательного заключения примерного договора (прилагается).

ПРИМЕЧАНИЕ: на договоре должна быть подпись несовершеннолетнего, свидетельствующая о его согласии обучатся у кустаря на условиях, определенных договором.

7. Передаваемый кустарям воспитанник должен быть подвергнут медицинскому освидетельствованию и иметь врачебное свидетельство о состоянии здоровья и об отсутствии заразных заболеваний.

8. Передаче несовершеннолетних на обучение должно предшествовать ознакомление Отдела Народного Образования с условиями предстоящей работы и жизни у кустарей.

9. При отборе детей на обучение тому или иному ремеслу необходимо сообразоваться с их возрастом, физическим развитием и способностями, не создавая для них заведомо ненормальных условий.

10. Подобные сведения о подростках, передаваемых кустарям, заносятся в специальный опросный лист.

11. Отдача несовершеннолетних кустарям и подписание договоров в Нижнем Новгороде производиться Губоно, а в уездах – соответствующими Уоно.

12. Обследование условий жизни кустарей и переданных им детей производится ОНО, а в волостях ВИКами, привлекающими, в порядке соглашения, к данной работе общественные организации.

13. Артели (кустарю) при передаче воспитанника передается обувь, 2 смены белья, одежда и головной убор.

14. В течении первого года обучения ОНО принимает на себя обязательство содержать воспитанника, выплачивая кустарному объединению (кустарю) стоимость содержания воспитанника в детдоме в полном размере, если кустарь принимает к себе на жительство и полное содержание; если же воспитанник будет жить в детдоме и ходить на обучение к кустарю, то оплата кустарю должна производится лишь в той части расходов, которые он на себя принимает (например: питание, стоимость обмундирования, медицинская помощь и пр.).

ПРИМЕЧАНИЕ: Стоимость содержания воспитанника у кустаря за год может быть определена по договоренности с ним, но однако не выше тех сумм, которые отпущены детдому на каждого воспитанника по смете.

15. В течении первого года обучения воспитанников у кустарей ОНО обязано обследовать их положение и условия жизни.

16. Срок договора, на который он заключается, устанавливается по соглашению, но желательно, чтобы этот срок был не менее 3 лет.

17. При передачи детей из детдома воспитаннику выдаются след. документы:

1) Удостоверение, с указанием возраста, числа лет, которые пробыл воспитанник в детдоме.

2) Удостоверение об обучении в школе, с указанием числа групп, которые окончил воспитанник.

3) Санитарный лист, заполненный врачом.

4) Арматурный список на выданные воспитаннику предметы снабжения.

5) Методическая выпись о рождении (или другой документ, ее заменяющий).

18. Остальные моменты порядка и условий передачи воспитанников на обучение кустарям определены прилагаемым договором, а также правилами о порядке приема и определения воспитанников детских домов в промысловые, кустарные и ремесленные артели, напечатанными в Еженедельнике НКП, № 1. от 8 января 1925 года.

За Завгубоно Окамельков.

Завчоцвосом Большухин.

П Р И М Е Р Н Ы Й Д О Г О В О Р

…..... 192… г. …… месяца, «…..» дня, Образования в лице……. ……. с одной стороны, …….. с другой стороны, заключили настоящий договор в нижеследующем:

1) ОНО передает, а артель (кустарь, одиночка) принимает несовершеннолетнего …… лет, уроженца …… уезда, …… села, для обучения ……... ремеслу, производимого артелью (кустарем), с согласия последнего.

2) Артель (кустарь) принимает на обучение несовершеннолетнего …… ……. сроком на …… г. (на весь срок обучения) со дня подписания договора.

3) Артель (кустарь) обязуется принятого несовершеннолетнего ……. ……. в определенный этим договором срок:

а) обучить тому производству, коим занимается артель;

б) снабжать необходимыми инструментами в течении всего срока обучения.

4) Артель (кустарь) обязана не обременять принятого …….. непосильной работой, не заставлять работать сверх времени, установленного Кодексом Законов о Труде, и не препятствовать использованию учеником нерабочего времени (посещение школ, клубов, пионеротрядов, комсомольской ячейки и пр.).

ПРИМЕЧАНИЕ 1.: В случае, если члены артели (кустарь) в летнее время прекращают свои артельные работы и обращаются к полевым, то артели (кустарю) предоставляется право использовать труд ……. и на сельскохозяйственной работе.

ПРИМЕЧАНИЕ 2.: При выполнении срочных заказов или др. надобностей следует допускать удлинение рабочего дня, но с таким

расчетом, чтобы общая сумма часов не превышала 36 рабочих часов в неделю.

5) Артель обязуется предоставлять …… один раз в год месячный отпуск (114 ст. Код. Законов о Труде) с правом отъезда его и сохранением получаемого содержания в 1-й год обучения за счет ОНО и в последний период обучения за счет артели (кустаря).

6) В период первого года обучения расходы по оказанию мед. помощи подростку несет ОНО, а в последний период обучения несет артель (кустарь) на общих основаниях существующего законодательства, но артель обязуется своевременно предоставлять заболевшему подростку медицинскую помощь.

7) В течении первого года ОНО принимает на себя обязанность полного содержания несовершеннолетнего …… т.е.:

а) при отдаче …….. артели (кустарю) ОНО снабжает его полным комплектом белья и одежды по установленной норме;

б) дает артели (кустарю) на пропитание …….. ежемесячно в течение первого года …….. руб. Деньги ОНО высылает за каждый месяц вперед в адрес артели (кустаря) почтовым переводом через ближайшее почтовое отделение или Волисполком.

8) В случае невозможности со стороны артели (кустаря) устроить несовершеннолетнего в своем общежитии или на квартире у кого либо из своих членов, ОНО оставляет …….. жить в детдоме.

9) В течении всего периода обучения ОНО имеет право следить и наблюдать за поведением и успехами несовершеннолетнего ……, а также и за выполнением обязательств, принятых на себя артелью (кустарем).

10) По окончанию годичного срока, несовершеннолетний …… подвергается особому испытанию в тарифной комиссии, организуемой на местах с участием представителей заинтересованных органов. По испытании

……. выдается справка с указанием степени успешности пройденного им ……. обучения, на основании чего устанавливается дальнейшая оплата труда.

ПРИМЕЧАНИЕ: Если тарифная комиссия по испытании признает несовершеннолетнего оказавшим успехи, то артель (кустарь) обязуется выдать последнему после первого года пребывания денежную суму в размере …… руб. на обмундирование его.

11) Во второй и последний год артель (кустарь) в отношении …… должна исполнять все правила об ученичестве на основании существующих законоположений об ученичестве.

12) Настоящий договор может быть расторгнут по следующим поводам:

а) при нахождении родителей ……. желании их взять обратно к себе подростка и при согласии последнего;

б) при особо вредных условиях работы, установленных инспектором труда, ОНО через врачебно-санитарные органы;

в) при нарушении артелью (кустарем) принятых на себя настоящим договором обязательств;

г) при жестоком обращении членов артели (кустаря) с ……. и эксплуатации его;

д) при признании тарифной комиссией …… негодным к дальнейшему ученичеству;

е) утратой …….. работоспособности на срок более четырех месяцев, а также установленной полной неспособности к данному производству;

ж) при совершении ……. поступков уголовного характера, делающих жизнь его в артели невозможной;

з) при систематическом уклонении ученика от работы;

и) при неисполнении ОНО принятых на себя настоящему договору обязательств.

Юридический адрес сторон …….

Подлинный договор хранится в ОНО, а копии его в артели (у кустаря), в камере инспекции труда и у подростка.

Представитель ОНО (подпись)

Представитель артели (кустаря) (подпись)

На заключении данного
договора согласен (подпись несовершеннолетнего)

Настоящий договор зарегистрирован под № ……. и хранится в копии в канцелярии инспекции труда …… 192…. Года.

Подпись инспектора труда

Об установлении опеки над бывшими воспитанниками детских домов и о содействии им в получении алиментов и пособий

Циркуляр Главсоцвоса НКП № 158 от 31 августа 1926 года всем краевым, обл. и губсоцвосам.

В виду того, что при разгрузке детских домов дети и подростки по большей части передаются на попечение не родителей, а других родственников, а иногда даже посторонним лицам, Главсоцвос считает необходимым разъяснить, что во всех случаях, когда бывшие воспитанники детских домов будут находится не на попечении своих родителей – над ними должна быть утверждена опека, согласно 192 ст. Код. Зак. об актах гражд. сост., брачн., семейн. и опекунском праве, при этом, если Отдел Народного Образования (ВИК, РИК) будет иметь непосредственный надзор за условиями содержания и воспитания несовершеннолетнего, переданного по

договору в крестьянскую семью для подготовки к сельскохозяйственному труду (Сбор. Узак., 1926 г., № 21. ст. 168) или для обучению к кустарю или ремесленнику (С. У. 1925 г., № 66, ст. 529), – назначение опекуна не требуется; в случае же, если несовершеннолетний передается не по договору, назначение опекуна должно быть произведено по возможности до передачи; опекуном может быть назначено то лицо, которому ребенок или подросток передан, или, если это лицо отказывается, то, по соглашению с ним, кто-либо другой; в последнем случае на обязанности назначенного опекуном будет лежать содействие в деле обучения и воспитания подопечного, охрана и защита его прав и интересов, управление его имуществом и наблюдение за условиями его содержания; в исключительных случаях, если лицо, которому ребенок или подросток передан, непригодно, по заключению ОНО, для несения опекунских обязанностей, но вместе с тем не желает, что бы они были возложены на другое лицо, Отделу Народного Образования (ВИК, РИК) следует опеку принять непосредственно на себя. Кроме того, Главсоцвос считает необходимым обратить внимание губсоцвосов на то, что многие из бывших воспитанников детских домов имеют право на получение алиментов от родственников или на пособие родителей (братьев, сестер и проч.) по социальному страхованию или социальному обеспечению. В виду того, что своевременное получение алиментов и пособий (пенсий) значительно облегчит содержание несовершеннолетних лиц, которым они переданы из детских домов, Главсоцвос предлагает во все этих случаях выяснить права на получении алиментов и пособий и оказывать содействие в деле их получения.

Нач. ГСВ М. Энштейн

Зав. Отделом СПОН С. Тизанов

«Еженед. НКП» «Школа и жизнь»., № 37 (17 сентября 1926 года). – С. 12–13.

Додаток Н

Положение о детском доме

(*Утв. НКП 16/VI 1926 г., согласно с НКФ, НКЗдр., НКЮ – Бюл.НКП №25)*

1. Детский дом имеет своей задачей дать воспитанникам общее (политехническое) образование и практические трудовые и общественные навыки, в целях подготовки их к общественно-полезной трудовой деятельности.

2. В соответствии с основным положением системы народного образования РСФСР, устанавливаются три типа детских домов:

а) дошкольный детский дом – для детей в возрасте от 3 до 7 лет включительно;

б) детский дом – для детей школьного возраста от 8 до 15 лет включительно;

в) трудовая коммуна – городская и сельскохозяйственная для подростков в возрасте от 13 до 16 лет, которые не прошли нормальной школы и которым необходимо дать элементарное образование и производственную подготовку.

ПРИМЕЧАНИЕ. Отделам народного образования предоставляется право в отдельных случаях удлинять срок пребывания воспитанников в детдомах для детей школьного возраста и в трудкомунах, но не долее, чем на один год.

3. Детские дома содержатся на средства, ассигнуемые по государственному и местному бюджету.

ПРИМЕЧАНИЕ 1. Допускается с разрешения органов НКП сосуществование детских домов на средства общественных организаций, профсоюзов, кооперативов, ячеек общества «Друзья детей» и т. п.

ПРИМЕЧАНИЕ 2. В детских домах временно допускается введение 10% платных мест за счет родителей и родственников, могущих оплачивать содержание детей. Порядок платности определяется постановлением ВЦИК и СНК от 2/ XI 1925 г. и инструкцией, издаваемой в развитии указанного постановления (С. У. 1925 г. № 76, ст. 589).

4. В детских домах все типов осуществляется совместное воспитание детей обоего пола.

5. Образовательную и трудовую подготовку воспитанники детских домов получают в соответствующих учреждениях народного образования (школах, клубах, районных мастерских и т. п.), а также на фабриках, заводах и т. д. При невозможности, в силу особых местных условий, посылки воспитанников в эти учреждения образовательная и трудовая подготовка воспитанников детских домов может быть организована внутри детского дома.

В последнем случае школа детского дома включается в сеть общегражданских школ, принимаются меры к привлечению в школы и мастерские детского дома приходящих детей окружающего населения.

6. В детском доме вводиться самоуправление воспитанников на основе инструкции, издаваемой Наркомпросом.

7. Воспитанникам школьных детских домов и трудовых коммун, занятым физическим трудом, предоставляется для отдыха один месяц в году, не считая праздников и еженедельных и особых дней отдыха.

Сроки, продолжительность и способ использования отдыха устанавливаются ОБЛНО применительно к местным условиям.

8. Ответственное руководство всей педагогической, хозяйственной и административной жизнью детского дома возлагается на заведующего детским домом.

9. При заведующим детским домом и под его председательством состоит совет дома, в состав которого входят: весь персонал детского дома (педагогический, технический и медицинский), представители от ОНО и здравотдела, от исполкома и советов раб., крестьянских и красноармейских депутатов, организаций ВКП(б), ВЛКСМ, крестькомов в деревне, а также представителей тех предприятий, с которыми связан детский дом.

ПРИМЕЧАНИЕ**.** В совет дома входит постоянный представитель той школы, которую посещают воспитанники данного детского дома.

10. Для разработки вопросов учебных, производственных и вопросов хозяйственной жизни детского дома совет может выделять из своего состава комиссии, как постоянные, так и временные.

В состав комиссии входят взрослые и дети. Комиссии отчитываются в своей работе перед советом дома, представляя на утверждение последнего план работы и отчет о выполнении порученных заданий.

11. Каждый детский дом имеет свою печать, согласно существующих правил.

Детский дом [Сборник законоположений и директивных материалов]. – Москва, 1932. – С. 13.

Додаток П

Постановление ЦК ЛКСМУ

о работе детских домов

(к заседанию Бюро ЦК ЛКСМУ

29. УІІ. 1934 г. вопрос № 8)

Проверка ряда детских домов, имеющиеся письма к ЦК ЛКСМУ от работников и воспитанников детских домов свидетельствуют о их плохом положении, об отсутствии должного внимания к ним от местных партийных, комсомольских и советских организаций, о плохом руководстве Наркомпроса, ЦК ДД и их органам на местах детскими домами. Также плохо занимаются детскими домами профсоюзы, как шефы.

В связи с этим Бюро ЦК считает необходимым провести такие мероприятия:

1. Созвать на 2-е августа при ЦК ЛКСМУ совещание 30 чел.: директоров детдомов, пионервожатых, представителей местных комитетов КСМ и Н.О. с информациями о положении их детдомов.

2. Поручить т. т. Краэвскому и Фурману послать в 15 детских домов инструкцию ЦК и пионер работников сроком на декаду.

3. Обязать «Комсомолец Украины», областные комсомольский и пионерскую печать. В августе месяце послать по одной выездной редакции в детские дома.

Детские дома, куда посылаются выездные редакции, определить т. Фурману.

4. Обязать всех вторых секретарей Обкомов комсомола на протяжении августа месяца укомплектовать все детские дома доброкачественными пионервожатыми.

Тов. Фурману обеспечить переподготовку всех вожатых детдомов через специальные двухмесячные курсы в Купяской школе пионер работников.

5. Отмечая безобразное отношение горсоветов, РИКов к детским домам, которые в ряде случаев ограничиваются только выявлением своего недовольства, что на их территории находятся детдома – просить Г. И. Петровского специально обсудить на президиуме ВУЦИКа вопрос об ответственности местных органов власти за детские дома.

6. Поставить вопрос перед т. Затонским В. П. о отм, что Облнаробразы и работники аппарата Наркомомса по детским домам работают скверно, детдомами занимаются от одного насчастного случая к другому и просить следуещее:

а) Обязать зав. ОблОНО персонально заниматься укомплектованием детдомов педкадрами, при чем установить, как правило посылку в детдома работников, в первую очередь имеющих специальную педагогическую подготовку;

б) Укомплектовать инструкторов по детдомам ОблОНО за счет лучших работников системы просещения;

в) Разработать структуру детского самоуправления детдомов;

г) Увеличить бюджетные ассигонования на 1935 г. на культурно-масовою работу среди воспитанников детдомов.

7. В связи с положением дел в детских домах внести на обсуждение в ЦК КПбУ следующие вопросы:

а) О проведении в декабре специального совещания по вопросам работы в детских домов с участием представителей партийных, комсомольских организаций, профсоюзов, отделов Н. О. и работников детдомов;

б) О положении с педкадрами детдомов (о специальной подготовке, о материальных условиях и т. д.);

в) Об обществе «Друг детей», о руководстве ЦП ДД, о кадрах аппаратов ДД и о содержании их работы.

8. ЦК считает абсолютно ненормальным, когда местные организации комсомола, Наробраза, организовывая мероприятия стимулирования учителей, пионеров, как правило, упускают детские дома.

Для стимуляции лучшим педагогам и воспитанникам детдомов просить Г. И. Петровского выделить деньги из фонда им. Ленина для организации в августе месяце специального плавучего санатория на Днепре по маршруту Киев–Запорожье–Херсон.

9. Считать необходимым через месяц заслушать доклад одного Обкома о работе детских домов.

ФУРМАН.

28.УII.34 г.

Використано матеріали Архіву громадських об. Ф. 7., оп.1., спр. 1000., Постановления ЦКЛКСМУ и СНК УССР о роботе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935. – арк. 20–22.

Додаток Р

Постанова секрітаріату ЦК ЛКСМУ

про організацію всеукраїнського зльоту кращих ударників-вихованців із дитбудинків та комун – рапорта партз'їздові

(до засідання С-ту ЦК ЛКСМУ

від 4.XII., питання № 14)

1. Схвалити ініціативу піонерів комуни Дзержинського та мироприємства ГБ ДКО про проведення 5-го січня 1934 року всеукраїнського зльоту кращих ударників – вихованців дитбудинків та комун, що має стимулювати покращення роботи дитячих будинків України.
2. Встановити оклад зльоту в кількості 400 чол. (350 вихованців та 50 чол. представників педколективів і шефів).
3. Затвердити порядок денний зльоту такий:
   а) Доповідь НКО про завдання дитбудинків в світлі рішень ЦК КП(б)У про школу.
   б) Співдоповідь ЦБ ДКО про роботу піонерів.
   в) Робота секцій:
      1. Боротьби за якість навчання.
      2. Виробничого навчання.
      3. Організації допоміжного господарства.
      4. Шефська робота над дитбудинками.
      5. Медико-санітарний стан дитбудинків та завдання вихованців.
      6. Організація дитячого дозвілля.
      7. Піонерзагін в дитбудинку.
4. Зобов'язати комсомольські організації забезпечити підготовку всіма дитячим будинками до зльоту.
5. Зобов'язати всю КСМ пресу організувати висвітлення ходу підготовки до зльоту і самого зльоту.
6. Поставити питання перед ВУРПСом, оргкомітетом радянських письменників та художників про їх участь в підготовці до проведення зльоту.

ФУРМАН. ГУБСЬКИЙ.

Використано матеріали Архіву громадських об. Ф.7., оп.1., спр. 1000, Постановлення ЦКЛКСМУ и СНК УССР о роботе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935. – арк. 15.

Додаток С

Довідка

«Про реалізацію постанови РНК СРСР та ЦК ВКПб від 1.06.1935 р. про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності»

Реалізуючи постанову РНК СРСР та ЦК ВКПб від 1.06.1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», – Обком та Облвиконком по Дніпропетровській області проводять такі мероприємства:

ПО ЛІНІЇ ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ НАРОСВІТИ:

1) Передано НКВС 7 установ, з них 6 прийомників розподільників з контингентом дітей – 1377 чол. та 1 – напівреформаторіум на 114 чол. всього передано – 1491 чол. Але, в зв'язку з тим, що по Дніпропетровську 2 прийомники, приміщення яких зовсім не відповідали призначенню для прийомників, а також діти в них перебували від 6-ти місяців до 1 року – НКВС поставив питання про ліквідацію їх, в зв'язку з чим ОблВНО їх прийняв в своє розпорядження і зараз приступили до їх розвантаження з тим, щоб до 1.09. ц. р. їх ліквідувати.

2) Передано Облздороввідділу 2 лікувальних дитбудинка: Якимівський з 78 дітьми, Янценівський – 75 чол., разом передано 153 чол.

Враховуючи кількість хворих дітей до 500 чол., які зараз перебувають в дитячих будинках ВНО і потребують довготривалого лікування в дитбудинках Облздрвідділу, – потрібно додатково відкрити лікувальні дитячі будинки, із-за відсутності на це відповідних асигнувань – організація таких будинків затримується до цього часу.

3) Дітей-інвалідів, які перебували в дитбудинках відділу Народної Освіти – зараз передаємо до будинку інвалідів Соцзабезу. Передача дітей буде закінчена до 15.08.1935 року.

4) Підлітки віком від 14 і старше років, яких по дитбудинках на 15.06 ц. р. будо до 1500 чол. – передаємо на підприємства, радгоспи, МТС, учбові заклади.

На 1.08. ц. р. передано підлітків до МТС, радгоспів, Зернотрансу, М'ясотресту, Свиноводтресту, Облпрофраді, Облнуторгу, ОблДД – 1160 чол. передачу підлітків продовжуємо і останніх підлітків передамо до 15.08.35 р., переданим підліткам надаємо допомогу протягом 6-ти місяців до їх заробітку чи стипендії в розмірі 20-25 крб. кожному щомісяця та при передачі їх на виробництво, видається відповідне обмундирування (взуття, 2 пари білизни, одіяло, пальто та інш.).

Для розвантаження існуючих дитбудинків і забезпечення нормальних умов для дітей – розпочата передача дітей батькам та на патронат колгоспам, радгоспам та окремим колгоспникам з дитячих будинків. Передача дітей на патронат затримується із-за відсутності відповідних коштів та обмундирування.

Обласний виконавчий комітет запропонував всім головам РВК звернути особливу увагу на переведення цієї важливої роботи і забезпечити умови для перероствків радгоспам, МТС і для патронованих дітей.

5) Для забезпечення нормального розміщення дітей в д/будинках, які передаються з дитприйомників НКВС та враховуючи підбір безпритульних дітей по основних промислових містах області (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Кам'янське та залізничні станції: Мелітополь, Синельниково, П'ятихатки та інш.), яких буде підібрано до 1500 чол., – Обком та Облвиконком ухвалили організувати додатково 3 дитячих будинки на 650 дітей та поширити існуючі будинки на 680 чол. Зазначене мироприємство майже забезпечить потрібні житлові умови для дітей д/будинків, які на сьогодні ще перевантажені.

6) Для забезпечення кращого виховання дітей проводимо типізацію дитячих будинків дошкільних для дітей від 4 до 8-ми років і шкільних з 8 до 14-ти років. Вже закінчено типізацію по 2-м районам області.

7) Для забезпечення трудового навчання дітей в дитбудинках потрібно додатково організувати 30 майстерень виробничого типу та 17 допоміжних сільських господарств, а також доустаткувати 30 існуючих майстерень, які в більшості випадків не забезпечені обладнанням, тому робота в них проводиться не систематично.

Треба відмітити, що дитячі будинки області в більшості не устатковані відповідними меблями: столи, шафи, стільці, ліжка, тощо. Для цього потрібні теж відповідні кошти.

8) З метою забезпечення дитбудинків вихователями з випуску обласних курсів по підготовці вихователів надіслано на роботу в д/будинки 80 вихователів та 18 випускників педагогічних технікумів. Намічено провести перепідготовку 80-ми вихователів д/будинків на 3-х місячних курсах. Мобілізувати 30 членів партії та комсомольців для укріплення д/будинків досвідченими робітниками. Обком ЛКСМУ та ОблВНО проводять перевірку ватажків д/будинків і підбір кращих робітників – піонер-ватажків, які мають великий досвід роботи в д/будинках. Вже перевірено 20 піонер-ватажків та надіслано до д/будинків – 7 чол.

9) Для поліпшення виховної робити серед дітей для всіх д/будинків буде додатково надіслано відповідні бібліотеки, радіоприймачі. Для тих дитбудинків, які не мають оркестрів – потрібно закупити муз-інструменти, фізкультобладнання, відповідні іграшки тощо. Закупка затримується теж із-за відсутності на це відповідних коштів.

Обком та Облвиконком запропонував кіно-тресту забезпечити всі д/будинки не менше 2-х разів на місяць найкращими кінофільмами.

10) Обком і Облвиконком запропонував райвиконкомам і відділам Народної Освіти забезпечити повністю прийом дітей з дитбудинків і патронатів в школи, забезпечити їх підручниками, зошитами, гарячими сніданками і особливу увагу звернути на поліпшення виховної роботи серед дітей в дитбудинках

11) Забезпеченість дитбудинків обмундируванням: взуттям, білизною, пальтами і т. інш. – незадовільна, щоб забезпечити обмундируванням безпритульних дітей, які будуть підібрані. Підлітків, які передаються на виробництво, та дітей, що будуть передані на патронат, і дітей, які залишилися в стаціонарних дитбудинках потрібно обмундирувати не менше, ніж на 330.000 карб. Частина цього краму буде забезпечена на місці, але потрібна відповідна допомога по лінії Наркомвнуторга та НКО не менш як на 100.000 карб. по плановим цінам. Ці наряди вкрай необхідні в серпні місяці.

12) З метою перевірки виконання постанов ЦК ВКПб та РНК СРСР, Обком ЛКСМУ та ОблВНО проводять рейд перевірки виконання постанов по районам. Вже перевірено по 8-ми районам області. Ґрунтовне обстеження стану дитячих будинків ОблВНО буде проведене протягом серпня та вересня

Для найскорішого виконання зазначених мероприємств, які забезпечать значне поліпшення стану дитячих будинків по лінії ОблВНО, потрібно на ці мероприємства 1.400.000 крб. з яких виділено з бюджету ОблВНО – 600.000 крб., 800.000 крб. не вистачає.

Тому, Облвиконком в д р у г е п р о с и т ь В а с якнайскоріше розв’язати це питання, відпустивши нашій області – 800.000 карб. Не відпуск цих коштів надзвичайно затримує проведення більшості мероприємств в справі дитячих будинків ОблВНО.

ПО ЛІНІЇ ОБЛЗДОРОВВІДДІЛУ

1. Проведеним медоглядом по дитбудинкам області виявлено 500 хворих дітей, які потребують довготривалого лікування в спеціальних дитбудинках.

Передбачаємо організувати 4 таких спеціальних д/будинки обладнаних по типу лікувальних установ за такою специфікою цих дитбудинків:

1) Дитбудинок для трахоматозних дітей на 150 ліжок в Мелітополі.

На утримання цього дитбудинку з розрахунку 3.000 крб. ліжко-рік на 5 міс. треба відпустити – 187.5.

На обладнання (твердий та м'який інвентар, мед майно, медикаменти) з розрахунку 500 крб., на ліжко – 75.0.

Разом: 262.5.

2) Дитбудинок для фавозних дітей на 200 ліжок в Запоріжжі.

На утримання з зазначеного вище розрахунку треба – 250.0

На обладнання по тому ж розрахунку – 100.0

Разом: 350.0

3) Дитбудинок для туберкульозних дітей на 100 ліжок в Бердянському районі.

На утримання цього будинку з розрахунку 3300 крб. ліжко-рік 5 міс. треба – 137.0

На обладнання з розрахунку 500 крб. ліжко – 50.0

Разом: 187.0

4) Дитбудинок для психоневротиків на 80 ліжок.

На утримання цього дитбудинку в розрахунку 8000 крб. ліжко-рік на 5 міс. – 37.5.

На обладнання по 500 крб. ліжко – 15.5.

Разом: 52.0.

Таким чином утримання та обладнання зазначених вище 4-х спеціалізованих дитбудинків на 480 дітей коштуватиме – 852.5 крб.

В тому числі на утримання – 612.5 крб.

На обладнання – 240.0 крб.

В рахунок цієї загальної суми – 852.500 крб.

Облнаросвіта із свого бюджету передає Облздороввідділу з розрахунку 424 крб. на дитину на 480 дітей до кінця року – 204.0 крб.

Треба відпустити додатково – 648.0 крб.

2. Облздороввідділ прийняв від Облнаросвіти 2 дитбудинки з загальною кількістю на 153 ліжка. На утримання дітей в цих д/будинках по нормативу 3000 крб. ліжко-рік треба – 190 крб. На обладнання з розрахунку по 300 крб. на ліжко – 45.6 крб. Разом: 235.6 крб. Враховуючи передані з бюджету Облнаросвіти на утримання цих дитбудинків – 90.0 крб. Треба відпустити додатково – 145.6 крб.

Підсумовуючи наведені вже розрахунки на утримання й обладнання 4-х нових дитбудинків та 2-х існуючих треба відпустити додатково – 794.1 крб.

Для виявлення контингенту хворих дітей та передачі їх в будинки Здороввідділу проводиться поголовний медогляд.

Для забезпечення належного систематичного медобслуговування дітей патронованих та в дитбудинках області, Облздороввідділ переглядає персональний склад прикріплених медробітників, після чого Облздороввідділ затвердить кожного прикріпленого до дитбудинків медробітника і встановить постійний контроль за їх роботою.

В серпні місяці передбачаємо провести спеціальну методичну конференцію виділеного для цієї роботи персоналу.

ДО ОБЛСЛЦЗАБЕЗУ

Намічено організувати один дитбудинок для дітей інвалідів в м. Олександрії, на який потрібно 163.000 крб., з них на утримання дітей з

ОблВНО передбачається 40.000 крб., останні кошти повинні відпустити Наркомсоцзабез для придбання будинку, ремонту та обладнання.

ПИТАННЯ, ЯКІ СТАВЛЯТЬ ОБЛВИКОНКОМ ПЕРЕД РНК УСРР

1) Вдруге облвиконком просить негайно розв'язати питання про до асигнування коштів на проведення всіх практичних мероприємств, які зазначені в доповідній записці по кожному відділу.

Потрібно асигнувати коштів, виходячи з наведених розрахунків по лінії НКОС – 800.000 крб., по лінії НКОЗ – 794.000 крб., по лінії НКСЗ – 122.000 крб., по лінії НКВД – 323.000 крб.

2) Треба дати завдання Наркомвнуторгу та НКО про надсилку нарядів на обмундирування для забезпечення дітей в д/будинках, бо надіслані наряди від НКО забезпечують потребу лише на 10-15%.

Потрібно нарядів на крам, виходячи з наведених розрахунків: по лінії НКОС на 100.000 крб., по лінії НКОЗ на 165.000 крб., по лінії НКСЗ на 31.000 крб., по лінії НКВС – 75.000 крб.

3) Потрібно, щоб всі Наркомати (НКО, НКВС, Наркомздоров'я та Наркомзабез) надіслали своїм відділам єдину інструкцію для того, щоб запобігти всяких непорозумінь в справі виконання постанови РНК СРСР та ЦК ВКПб.

4) Дати вказівки Наркоматам по своїм обласним відділам та підприємствам про прийом підлітків з дитбудинків та створення їм відповідних умов.

5) Потрібно, щоб відповідні Наркомати забезпечили майстерні при дитбудинках відповідними матеріалами та обладнанням для безперебійної роботи майстерень.

6) Потрібно, щоб відповідні організації проробили питання по перегляду ставок для робітників д/будинків та введення диференційованої оплати по освіті, стажу, якості роботи кожного робітника та кількості дітей по

д/будинку. Проект дифоплати для робітників дитбудинків системи НКО вже надіслано ОблВНО до НКО.

7) Поставити питання перед ЦК ВЛКСМ про розроблення певного положення про роботу Зам. Зав. дитячих будинків по виховній роботі.

ЗАСТ. ГОЛОВИ ОБЛАСНОГО
ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ (І. ПЛИС)

Використано матеріали Архів громадських об. Ф.7.,оп.1., спр. 1000, Постановлення ЦКЛКСМУ и СНК УССР о роботе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935. – арк. 30.

Додаток Т

Постанова

Ради Народних Комісаріатів УСРР

З « 12 » серпня 1935 р.

Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКПб «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» відпустити на поліпшення стану дитячих будинків ЧОТИРИ МІЛЬЙОНА ПЯТСОТ ТИСЯЧ карб. (4.500.000), з них 2,5 млн. крб. За рахунок фонду регулювання (за місцевим бюджетом) і 2 млн. карб. за рахунок економії за держбюджетом УСРР по розд. «Освіта».

ГОЛОВА РАДИ НАРОДНИХ
КОМІСАРІВ УСРР П. ЛЮБЧЕНКО

КЕРІВНИЧИЙ СПРАВ РНК
УСРР Г. ДРОБ

Використано матеріали Архів громадських об. Ф.7., оп.1., спр. 1000, Постановлення ЦКЛКСМУ и СНК УССР о роботе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935. – арк. 37.

Додаток У

Мережа
дитбудинків і контингент дітей в них системи ОблВНО на 1.08.1935 р.

№ п.п	Назва дитбудинків	Назва району	Кільк. приміщ.	Фактичн. континг. діт. на 1.08.35 р.
1.	Дніпропетровська шк.-інт. для сліпих……..	Дніпропетровськ	55	45
2.	В. Дніпропровськ. д/б……..	В.Дніпровськ	400	669
3.	Дніпропетровський доп. шк. інт……	Дніпропетровськ	55	60
4.	Дніпропетр. д/б №7……..	Дніпропетровськ	100	100
5.	Дніпропетр. №1…….	Дніпропетровськ	300	428
6.	Запорізьк. шк. інт. г/нім……	Запорізький	350	240
7.	Запорізький д/б №5……..	Запорізький	150	197
8.	Леженський д/б …….	Запорізький	100	145
9.	Хортицький д/б …….	Запорізький	100	127
10.	Любомирівський д/б ……	Червоноармійськ.	150	150
11.	Андріївський д/б……	Червоноармійськ.	100	100
12.	В. Тернівськ. д/б ……..	Криворізький	380	550
13.	Криворізький д/б. ч.2 ……..	Криворізький	200	350
14.	Перещепин. д/буд. ч.1……..	Перещепинського	200	197
15.	Перещепин. д/буд. ч.2……..	Перещепинського	80	73
16.	Н.Московськ. д/б……..	Н.Московського	130	133
17.	Ногайськ. д/б…….....	Бердянського	300	400
18.	Ногайськ. шк. інт. г/н……	Бердянського	70	55
19.	Андровський д/б……	Бердянського	100	110
20.	Олександ. д/б. ч.1……..	Олександріївськ.	150	150
21.	Олександ. д/б. ч.2……..	Олександріївськ.	150	148
22.	Ясиноватськ. д/б……	Олександріївськ.	250	296

23.	Дитбуд. ім. СРСР ……..	Ротфонтіївський	300	287
24.	Шк.-інт. глухон. с.Тіге……..	Молочанського	60	52
25.	Кізіярськ. д/б…….	Мелітопольськ.	150	145
26.	Мелітопольськ. ч.2……	Мелітопольськ.	150	320
27.	Н.Миколаївськ. д/б……	Никопільського	160	260
28.	Саксаганський д/б…….	П’ятихатського	180	245
29.	Н.Празький ……	Н.Празького	100	121
30.	Григор’євськ. д/б……...	Васильківського	84	104
31.	Царичанський д/б……..	Царичанського	50	70
32.	Чернігівський д/б……..	Чернігівського	120	186
33.	Вербський д/б……	Павлоградського	250	259
34.	Кам’янський н/дн……..	Кам’янського н/Дн	250	260
35.	Адамівськ. д/б……	Божедарівського	150	165
36.	Елізаветово-Хорош. д/б……	Синельниківськ.	150	124
37.	В.Білозерськ. д/б……	В.Білозерського	80	50
38.	Генічеський д/б……..	Генічеського	250	270
39.	Протопопівськ. д/б……	Долинського	80	75
40.	Топчинський д/б……	Магдалинівського	86	64
41.	Н.Троіцький д/б…….	Н.Троіцького	50	45
42.	Василівський д/б……...	Василівського	50	39
43.	Костомирський д/б……	Костомирського	50	38
44.	Н.Сірогозьк. д/б…….	Н.Сірогозького	70	52
45.	Георгієвський д/б……..	Георгієвського	40	37
46.	Дніпропетр. (б. прит) д/б…..	Дніпропетровськ.	100	155
47.	Дніпропетр. д/б……..	Дніпропетровськ.	60	135
48.	Михайлівськ. д/б……...	Михайлівськ.	40	20
49.	Широківськ. д/б…….	Широківського	250	340
50.	М. Лепетихськ. д/б……	В.Лепетихськ.	80	80
51.	Н. Василівський д/б……..	Н.Василівськ.	50	45
	Р А З О М : …….		7360	8766

	Система Наркомздраву.			
1.	Янцевський ……...	Чевоноармійськ.	100	65
2.	Якимівськ. (для підлітк.)…..	Якимівського	75	75
			175	140
	Система Наркомсоцзабезу.			
1.	Олександрійський д/б……..	Олександрійськ.	100	100
	Система НКВС.			
1.	Дніпропетр. прийомник (був			
2.	полуреформаторіум) ……		250	150
3.	Кам'янський прийомник…..		150	258
4.	Вернадський прийомник…..		100	28
5.	Дніпропетровськ.			
	прийомник……..		70	70
			570	506
	Р а з о м по області по всім системам……		7.930	9.272

ПРИМІТКА: Зазначений контингент в школах інтернат., не враховано дітей, що перебувають у відпустці.

ЗАВ. ЗАВ. ОБЛВНО (КРУГЛЯК)

Використано матеріали Архів громадських об. Ф.7., оп.1., спр. 1000, Постановлення ЦКЛКСМУ и СНК УССР о роботе детских домов и борьбе с детской преступностью, 7 апреля 1933 – 17 августа 1935. – арк. 38.

Додаток Ф

Про розшук дітей

УСРР

Народний Комісаріат Освіти

Управління Дитячих будинків

№18-1-02.

до обласних, окружних, районних, міських відділів народної освіти та завідувачів дитячих будинків україни

Народний Комісаріат освіти УСРР, надсилаючи списки про розшук дітей, подає інструкцію, в якій пояснюється, як саме потрібно провадити розшук. Між тим, чимало дитбудинків і секторів дитбудинків при відділах освіти не дотримуються цієї інструкції. Із матеріалів видно, що при розшуку часто обмежуються перевіркою списків дітей, які зараз живуть в дитячих будинках, а архівний матеріал часто не перевіряють.

По патронованих пунктах розшук дітей майже не провадиться, а є багато випадків, коли батьки, родичі, установи розшукують дітей, які знаходились або знаходяться зараз на патронаті.

В тих випадках, коли дітей вже розшукано, сектори дитбудинків і самі дитбудинки про це не одразу ж сповіщають, а коли дітей не розшукано, дитустанови за невеликим виключенням, зовсім не сповіщають.

Отже, про ті чи інші наслідки розшуку потрібно обов’язково своєчасно сповіщати. Тому, звертаючи Вашу увагу на важливість справи про розшук дітей, управління дитячих будинків Наркомосвіти УСРР пропонує цілком дотримуватись інструкції, що нижче подаємо, і не припускати будь-яких затримок в цій справі.

1. Сектори дитячих будинків облВНО та окрВНО надсилають ці списки по своїх дитячих будинках.

У в а г а: Райвідділи освіти повинні мати при собі списки всіх патронованих дітей і перевіряти по списках розшуку дітей.

2. З одержанням списку про розшук дітей, сектори дитячих будинків та завідувачі дитбудинків зобов'язані перевірити, чи проходили по секторах дитячих будинків та по дитячих будинках згадані в цьому списку діти.

Якщо такі виявилися, зав. секторами дитячих будинків відділів народної освіти та зав дитбудинками негайно сповіщають Наркомос (зав. дитбудинками в копії сповіщають сектори дитбудинків відповідних відділів освіти). Окремо сповіщають батьків, родичів або установи, які розшукують дітей (адреса батьків та установ зазначена в списку про розшук Наркомосом дітей). В разі, коли після ретельної перевірки не знайдено дітей, яких розшукуємо по списку – обов'язково сповіщати Наркомос.

В справі розшуку дітей перед тим, як вміщувати їх прізвища до спеціальних списків по розшуку, в ряді випадків, нам доводиться спочатку звертатись за тими чи іншими відомостями до секторів дитячих будинків та до директорів дитячих будинків, але відповіді на наші листи ми часто не одержуємо.

Це затримує дальший розшук дітей і позбавляє нас можливості подавати до списків більш повні відомості про розшукуваних.

Тому, під особисту відповідальність зав. секторами дитячих будинків та директорів дитбудинків, пропонуємо обов'язково своєчасно відповідати на наші запитання з цього приводу.

3. В тих випадках, коли установлюється, що розшукувана дитина була в даному дитбудинку, але на час розшуку її в ньому не знаходиться, цей дитбудинок подає точні відомості про те, куди саме і коли дитина вибула (переведено в інший дитбудинок, надіслано на навчання, роботу, на патронат, тощо).

Ці відомості надсилаються до управління дитячих будинків Наркомосвіти, а в копії до сектору дитячих будинків відповідного відділку освіти.

4. Дитячий адресний стіл або сектор дитячих будинків відділу освіти, де знаходиться дитбудинок, через який пройшла розшукувана дитина, проводять розшук її до того часу, поки не впевняться в тому, що розшукуваної дитини немає в дитячих будинках або на патронаті даної області, округи, міста, району.

5. Дитячі будинки, які про розшукуваних дітей мають додаткові відомості (до відомостей, що їх зазначено в списку про розшук Наркомосом дітей), негайно подають ці відомості до Наркомосу (Київ, бульвар Шевченка, 14), а копії якими сповіщають сектор дитячих будинків відповідного відділу освіти.

6. Сектор дитячих будинків відділів освіти і зав. дитбудинків проводять розшук дітей у себе, серед патронованих дітей, серед дітей дитячих установ системи Наркомздоров'я, Наркомсоцзабезу, відділу трудових колоній Наркомвнусправ, по архівних справах ліквідованих дитячих установ, через міліцію, тощо.

7. Списки розшукуваних дітей зберігаються нарівні з найважливішими документами, під особисту відповідальність завідувачів секторів дитячих будинків та завідувачів дитячими будинками.

8. Сектори дитячих будинків ВНО, крім списку про розшук дітей, який складає управління дитячих будинків Наркомосвіти, заводять окремі друковані списки в алфавітному порядку прізвищ дітей, яких сектори безпосередньо самі розшукують.

9. Для розшуку дітей через дитячий адресний стіл Наркомосвіти, або відділу освіти потрібно подати такі відомості:

а) Прізвище, ім'я, побаткові, вік дитини, окремі прикмети її (колір очей, волосся та інші відомості).

б) Рік (коли можна, місяць і число), місто й обставини, при яких зникла дитина, назва дитячої установи, в якій знаходиться розшукувана дитина, та точна дата її вибуття з дитустанови і куди направлена дитина.

в) Яким чином і по яких установах проводився розшук дітей до їх розшуку дитячим адресним столом відділу освіти, або Управління дитячих будинків Наркомосвіти.

10. На випадок повторного розшуку дітей (в списку виділити окремо прізвища повторно розшукуваних дітей), зазначити рік і номер списку про розшук дітей, в якому раніше розшукувались діти.

11. Завідувачам дитячих будинків окремо провести облік і сфотографувати в трьох примірниках всіх дітей, які під час вступу до дитячого будинку не знали своїх прізвищ і яким надані прізвища вже в дитячих будинках: 1 фотокартка залишається в дитячому будинку, одна надсилається сектору дитячих будинків ВНО, одна надсилається до Управління дитячих будинків Наркомосвіти УСРР. На фотокартці обов’язково писати прізвище (яке надано в дитячому будинку), ім’я та побаткові дитини.

До списків розшуку дітей ми подаємо прізвища таких, яким уже 16 і більше років, але які в свій час могли проходити по дитбудинках, бути відряджені на навчання, роботу і яких розшукують. Тому їх прізвища потрібно перевіряти по архівних матеріалах.

Якщо будуть зміни, або додатки до цієї інструкції – просимо подати їх до Управи дитячих будинків Наркомосу, щоб можна було урахувати це при складанні списків надалі.

За байдуже ставлення до справи розшуку дітей, за подачу невірних відомостей про них, за поганий облік дітей, а також за ненадсилку відповіді про розшук дітей Нарокомосвіти, батькам, родичам або установам, що

розшукують дітей, Наркомосвіти через відповідні організації буде притягати винних до відповідальності.

Заступник Начальника Управління

дитячих будинків НКО УСРР – ЛЮБАРОВА

СПИСОК №2

п р о р о з ш у к д і т е й

№ п.п.	Прізвища, ім'я, побаткові та вік дітей	Де і при яких обставинах залишено дитину та її прикмети	Хто розшукує дітей і його адреса
1. 2. 3.	**Агеєва Галина Федовівна, 10 р.** **Агеєва Анна Федорівна, 14 р.** **Агеєв Василь Федорович, 8 р.**	У 1934 році діти були забрані на ст. Дебальцево, Донецької обл. **Прикмети:** Галина – темно русява, очі сірі, коли сміється, то на щоках ямочки. Анна – темно русява, на лівому виску біла пляма, не росте волосся, ноги паралізовані. Василь – темно русявий, рідкі зуби, на обох руках вище ліктів шрами від болячок.	Батько Агеєв Федір Антонович. **Адреса:** Пошт. відділ Котик, Чистопольський район, Донецька обл. радгосп «Паркомуна».
4.	**Ачкасова-Савчева Фекла, 11 р.**	Числилась по записах Харківського обласного дитячого адресного столу за 1933 р. Вибула невідомо куди. Запитати, чи знає вона брата Колю, сусудів Петриченкових, Пріську Набурлакових, Шуру та Передова Альошу.	Ачкасов Єгор Григорович. **Адреса:** м. Харків, поштовий ящик № 56, Тюрина дача, Веснянський завулок, №6.

5.	**Башмакова Ліда Василівна, 13 р.**	У 1934 році залишено у м. Нікополі. Дівчина може назвати своє прізвище Ємельянова	Сестра Калугіна Єфросинія Василівна. **Адреса:** м. Нікополь на Дніпрі, Дідика № 63.
6.	**Білостоцький Микола Петрович, 11 р.**	У 1934 році здано дітей до дитбудинку м. Києва	Батько Білостоцький П. Г. **Адреса:** Далеко-Східний край, м. Біробіджан, ЄАО, поштамт, до запитання.
7.	**Білостоцький Василь Петрович, 16 р.**		
8.	**Білостоцька Олена Петрівна, 14 р.**		

УСРС. Управління дитячих будинків. Список №2 про розшук дітей. К. Друк. в [ид].-ва «Радшкола», 1938.

Додаток X

1-й образец из планов образовательных занятий для младших групп детского дома (III и IV гр. 7-летней школы)

Моменты сельско-хозяйств. труда	О Б Р А З О В А Т Е Л Ь Н А Я Р А Б О Т А		Р А Б О Т А П О И С К У С Т В У	
	М и р о в е д е н и е	Родной язык	Изобразительное искусство	Музыкальное искусство
Окончательная подготовка участка под огород, посев семян	Предварит. беседа об условиях, кот. должно удовлетворять место, выбран. под огород (освещение и пр.). Нанесение на план усадьбы огорода и предполагаемых гряд. Бес. оборуд. обработки земли. Экскурсия с этой целью, если имеется в округе, в крупное хозяйство. Бес. обработке земли у первобытных людей и совсем некульт. народов. Бес. о происхожд. почвы. Бес. о значении почвы для растения. Бес. об удобрении. Исслед. состава и свойств почвы. Значен. различной глуб. вскапывания в зависим. от внешн. услов. Опыт, демонстрирующий движение воды в почве и различную способность задерживать воду колич. определен. Наблюден. над различн. видами плодов и семян в зависим. от способа распределения их, определение огородных семян. Решение различного рода математич. задач, связан. с вопросом о распространении семян (влажность, тепло, свет).	Чтение и письмо подходящих литерат.-худ. произведений. Заучивание соответ. стихотворений. Драматизация. Расматр. и описание соответв. картин. Сочинения и т. п. Писание делов. статей в связи с работой по мироведению. Записи в огородном дневнике.	Экскурсии на места весенних полевых работ. Собирание и расмат. худож. ка-ртин соответств. содер. Зарисовывание по памяти картин соответ. моментов полевых работ. Рисование того же с натуры в различные моменты дня при разном освещении. Зарисов. с натуры с-хоз. орудий, а также работника и лошади в рабочих позах и т. п.	Пение хоровых народных весенних песен и внесение этих песен в некоторые моменты труда.

Вестник Просвещения. Ежемес. общ.-пед. Журнал. Губоно. Оренбург., 1923. – С. 76.

Додаток Ц

2-й образец из планов образовательных занятий для старших групп детского дома (V, IV и VII гр. 7-летней школы).

Моменты сельско-хозяйственного труда.	О Б Р А З О В А Т Е Л Ь Н А Я Р А Б О Т А					
	Матема-тика	Геогра-фия	Неоргани-зов. природо-вед.	Зоология	Ботаника	Общество-ведение
Оконча-тельн. подготов-ка участка под огород, посев семян.	Сьемка плана ром. Измерен. площади участка. Опрделе-ние процента всхожест и семян, взятых для посева.	Изучение строения поч-вы, геологиче с-кого строения земли под ого-родом и водо-носных горизонто в.	Изучение состава почвы и образова-ние почвенно-го слоя.	Изучение цикла жизни ряда насекомых (вредителй сельск. хоз.). Дождевой червь и роль его в образов. почвен. слоя. Жизнь птиц весною. Полезные для сельск. хоз. птицы.	Строение семени (морфолог. Состав семени. Явления приспособ ления связанные с функциею семян. Физиологя семени.	Знакомство с главными моментами развития землед. техники: копательная балка, моты-га (ручное земледелие); соха, плуг (использов. раб. силы жывотных); паровой плуг, электроплуг (исп. механич. силы). Знакомство с организациею местных опытных сел.-хоз. станций или хозяйств.

Вестник Просвещения. Ежемес. общ.-пед. Журнал. Губоно. Оренбург., 1923. – С. 50.

Додаток Ш

Примерные нормы трудовой нагрузки в недельных часах

Виды труда	Возрастные группы				
	Проходящие нормальную школу			Отставшие от нормальной школы	
	8– 10 л.	11 –12 л.	14 – 16 л.	13 – 15 л.	16 – 18 л.
1.Мастерские (не считая индивидуальных занятий во время досуга)…….	4 ч.	4 ч.	9 ч.	24 ч.	30 ч.
2.Самообслуживание….	3 ч.	4 ч.	4 ч.	3 ч.	3 ч.
3.Сельхозы: летом …….	12 ч.	18 ч.	24.	36 ч.	42 ч.
зимой…….	4 ч.	4 ч.	9 ч.	9 ч.	18 ч.

Педагогика современного детского дома. Москва, 1927 – С. 101.

Додаток Щ

Тимчасове положенню про дитячий будинок-інтернат (дитячі комуни)

1. Дитячий будинок (комуна) є державною установою для соціального виховання дітей обох полів від 4–15 років включно.

2. Своїм призначенням, внутрішньою організацією, способом комплектування й зв'язком всієї роботи з життям, що його оточує, дитячий будинок г. єдиним колективом дітей і дорослих їх керівників.

3. Місцеві органи влади дають кожному дитячому будинкові для користування помешкання даремно, яке б задовольняло вимоги гігієни й дитячого інтернату та відповідало б в основному ідеї дитячого будинку: воно повинно мати спальні, окремі для хлопчиків і дівчаток, з нормальною кубатурою, біля 1 куб. сажня на кожну дитину, їдальню, навчальні кімнати відповідно до числа груп, кімнату для гурткової роботи, зал для загальних зборів колективу, одну кімнату для ізолятора й аптечки, одну комірку для продуктів, одну кухню, потрібну кількість кімнат для педагогічного й технічного персоналу, пральню й теплу уборну.

4. Початкове устаткування дитячого будинку, так само, як і дальше поповнення цього устаткування і постачання необхідних для нього предметів дитячого забезпечення й господарчого інвентаря, покладається на ті органи НКО, що відкривають будинок.

5. Забезпечення дитячого будинку паливом, освітленням, водою і догляд за чистотою його помешкання (вивіз сміття й нечистот), і ремонт його провадиться розпорядженням окружних і губерніальних Виконкомів по приналежності, видатки ж на ці потреби проводяться по кошторисах відповідних Відділів Народної Освіти.

6. Вся продукція господарчих підприємств дитячого будинку точно обраховується і проводиться по інвентарній і продуктовій книзі дитячого будинку.

а) норма харчування:

Борошна білого ..... 48 зол. (на 1 міс. – 15 х.)

житнього: ..... 72 зол. (на 1 міс. – 22 х. 48 зол.)

Крупи..... 24 зол. (на 1 міс. – 7 х. 48 зол.)

М'яса ..... 32 зол. (на 1 міс. – 10 х. – зол.)

Картоплі ..... 72 зол. (на 1 міс. – 22 х. 48 зол.)

Городини свіжої ..... 32 зол. (на 1 міс. – 10 х. – зол.)

Олії..... 6,4 зол. (на 1 міс. – 2 х. – зол.)

Масла..... 3,2 зол. (на 1 міс. – 1 х. – зол.)

Молока ..... 2 шкл. (на 1 міс. – 60 шкл.)

Цукру..... 8 зол. (на 1 міс. – 2 х. 48 зол.)

Чаю ..... 1,4 зол., (на 1 міс. – х. 12 зол.)

Соди ..... 2 зол. (на 1 міс. – 60 зол)

б) Норма річового прожитку:

Білизни (сорочки, штанці, ліфчики) по три повних зміни

Білизни постільної (простирадл, пошивок) по 3 повних зміни на одну дитину на 1 рік.

Рушників ..... 3 шт. на 1 дитину на рік.

Хусток носових ..... 3 шт. на 1 дитину на рік.

Панчіх..... 3 пари на 1 дитину на рік.

Одежі літньої..... 2 шт. на 1 дитину на рік.

Одежі зимової ..... 2 шт. на 1 дитину на рік.

Пальто тепле ..... 1 шт. на 1 дитину на рік.

Взуття (ботинки) ..... 2 пари на 1 дитину на рік.

Убрання для голови літнє (шапок для хлопців і хусток паперових) 1 шт. на 1 дитину на рік. Убрання для дівчат (літнє) 1 шт. на 1 дитину на 1 рік. Убрання для голови (зимове) шапок теплих для хлопців і платків вовняних для дівчат 1 шт. на 1 дитину на 1 рік.

в) Постіль:

Ліжко залізне .....1 шт. для однієї дитини на 10 рок.

Сінник.....1 шт. для однієї дитини па 10 рок.

Подушка .....1 шт. для однієї дитини на 10 рок.

Ковдра.....1 шт. для однієї дитини на 10 рок.

Соломи

г) Норми речей особистої гігієни:

Мило..... 1 шт. на 1 дитину на І місяць

Гребінець ..... 1 шт. на 4 дитини на 1 рік

Щітки зубні ..... 1 шт. на 1 дитину на 1 місяць

Порошок зубний..... 12 з. на 1 дитину на 1 місяць

Таз..... 1 шт. на 20 діт.

Машинка для стрижки волосся 1 шт. наа 50 діт.

д) Норма постачання шкільних підручників і прилад:

На 1 дитину на рік – 2 книжки.

На 1 дитину на рік – 12 олівців (або ручки, пера, фарб).

На 1 дитину на рік – 4 десті паперу для письма.

Видатки харчових продуктів і предметів дитячого забезпечення до норми провадяться без особливого дозволу органів НКО. Коли зостаються якісь залишки понад норму і коли необхідно поліпшити харчування дітей, тоді ці запаси споживаються дитячим будинком з дозволу відповідних органів НКО, які можуть повернути цей залишок також і на задоволення потреб інших дитячих будинків.

7. Як земельна ділянка, так і майстерні, інші господарчі підприємства дитячого будинку призначаються для ознайомлення дітей з найпростішими процесами й знаряддями праці, та для господарчої експлуатації їх в інтересах колективу.

8. Числовий склад дитячого будинку повинен бути не меншим, як 50, і не більш, як 100 душ, рахуючи разом дітей і керівників.

Примітка: Ухилення від цієї норми в той чи інший бік припускається у виключних випадках з дозволу відповідних органів Наркомосу.

9. Штати дитячого будинку (інтернату) складаються з таких осіб: завідуючого будинком, завідуючого господарством (коли кількість дітей перевищує 50 душ), по одному керівникові на кожних 12 дітей і технічного персоналу – по одному на 15 дітей.

Примітка: 1. В дитячих будинках з великою кількістю дітей відповідними органами НКО призначаєтеся и помічник (заступник) завідуючого дитячим будинком.

Примітка: 2. Інструкторський персонал і викладачі предметів у шкільних майстернях і фермах встановлюється спеціально в міру дійсної потреби.

10. Прийомна комісія пересилає до дитячих будинків дітей обох полів і різного віку від 4-х до 14 років включно з таким розрахунком, щоб у всіх будинках району був рівномірний розподіл дітей по полу й віку.

11. З розвитком сітки дитячих будинків до останніх приймаються діти всіх громадян, що не старші 10 років, коли вони своїм інтелектуальним розвитком задовольняють вимоги, які ставлять до дітей цього віку в дитячих будинках; діти, яких пересилають установи соціально-правової Охорони Дитинства, завжди користуються переважним правом приймання перед всіма іншими дітьми.

12. Дітей, прийнятих до дитячого будинку з установ соціально-правової Охорони Дитинства, можуть взяти батьки чи особи, що їх заміняють, по листовим заявам і лише, після резолюції соціально-правової Охорони Дитинства в кожному окремому випадкові; дітей, прийнятих в порядкові, який зазначено в п. 11, можуть взяти батьки без резолюції соціально-правової Охорони Дитинства.

13. Коли діти досягнуть 15 років, і коли рівень їх інтелектуального розвитку відповідає вимогам, встановленим для тих, що закінчують 7-ми річні школи й дитячі будинки, їх переводять з дитячого будинку розпорядженням відповідних органів Наркомосу до професійної школи. Підготовленість дітей до вступу в профшколи встановлюється Радою дитячих будинків, про що вихованці одержують належні посвідчення.

14. Підлітки, що досягли в дитячих будинках 15 років і не задовольняють вимогам, зазначеним в п. 13, переводяться з розпорядження відповідних органів НКО до спеціальних будинків підлітків підлеглих Профосові.

15. Коли не можна помістити випускних дітей до профшколи, відповідні органи Наркомосу вживають заходів для того, щоб знайти їм посаду й взагалі не перестають піклуватись про них до того часу поки зможуть нести самостійне життя.

16. Для того, щоб діти брали участь в господарчій діяльності дитячого буднику та в завідуванні окремими галузями, в кожному дитячому будинку загальними зборами дітей обираються загальні й спеціальні господарчі Комісії.

17. Загальна господарча Комісія складається з трьох осіб, дитячі Комісії господарчого значення, що обрані загальними зборами дітей обираються на триместр, вона відповідає перед Радою дитячого будинку й працює під найближчим керівництвом завідуючого будинком. Коли

виявиться, що вона не відповідає, призначенню, – її розпускають і заміняють іншою.

18. Загальна господарча Комісія обирається на триместр, вона несе відповідальність перед Радою дитячого будинку й працює під найближчим керівництвом завідуючого будинком, коли виявиться, що вона не відповідає призначенню, – її розпускають і заміняють іншою.

19. Спеціальні господарчі Комісії обираються загальними виборами колективу, що визначають склад та термін залежності від їх; господарства будинку. Такими є: Комісія, що відає білизною, городами і т.п..

20. Так загальна господарча Комісія, як і спеціальні Комісії, працює під загальним керівництвом Ради дитячого будинку за її планами і писаними інструкціями, і веде щоденники своєї праці.

21. Окрім господарчих Комісій, для обслуговування дитячого будинку в господарчому відношенні організується наряд щоденних чергувань господарчого значення: по кухні, їдальні, спальні і т. п.

22. Порядок чергувань на тиждень і щоденний їх наряд опрацьовується Виконкомом дітей; розпорядок вивішується на видному місці.

23. Весь наряд чергових дітей підлягає черговому вихователеві будинку; він виконує свої обов’язки під його керівництвом.

Примітка. Рада дитячого будинку виробляє короткі написані для кожного типу чергувань, уникаючи перевтомлювання дітей, і того, щоб завдання відповідали силам дітей.

24. Наряд чергових, разом з черговим вихователем, вступає до виконання своїх обов’язків з 8-ої години ранку й виконує свої обов'язки до моменту, коли діти лягають спати. Вночі діти не чергують.

25. Всі форми участі дітей в колективному житті дитячого колективу залежать від загального навчально-виховного процесу, що організовується Радою дитячого будинку.

26. Навчально-виховний план здійснюється шляхом організації для групових і гурткових занять.

27. Групи комплектуються Радою з дітей, які мають приблизно однаковий рівень інтелектуального розвитку та однаковий об’єм знань. Таких груп в кожному дитячому будинкові можна організувати до 8, в залежності від складу дітей і керівників.

Примітка 1. Для раціонального використання педагогічних сил дозволяється відвідування дітьми з дитячих будинків спеціальної центральної школи, що організовується для де кількох дитячих будинків, або районних шкіл.

Примітка 2. Організовуючи роботу з дітьми в школі, дитячі будинки мусять налагодити у себе клубні заняття з дітьми.

28. Кожна група дітей працює по своєму планові, який пристосовується до рівня її розвитку і затверджується Радою. Керує групою окремий вихователь, що призначається Радою дитячого будинку.

29. В залежності від доби року, від приладів і підручників, які є під руками, та інших умов кожна група працює або на повітрі – в полі, в лісі, чи в закритому помешканні – в майстернях, музеях, класній кімнаті і т. п. щоденно в години, що їх визначено розкладом.

30. Кожна група й кожний гурток веде щоденник своїх праць; щоденники ведуть по черзі діти, які беруть участь в гурткові чи групі, під доглядом свого вихователя.

31. Щоденник і інші роботи дітей, виконані в групах і гуртках, зберігаються в музеї дитячих праць (де такий є) або в окремій шафі за відповідальністю завідуючого музеєм.

32. Перед закінченням триместру вихователі дитячого будинку організовують звіт робіт дитячого будинку.

33. Звітні акти впорядковуються у формі дитячих свят в супроводі докладів, індивідуальних або колективних рефератів дітей, виставки дитячих робіт, постановки вистав, виконання літературних, музичних і т. п. номерів.

34. Звітні роботи дітей повинні цілком відповідати плановій роботі вихователя, що керує групою чи дитячим гуртком, в тій формі, як цей план затвердила Рада дитячого будинку.

35. Рада дитячого будинку на підставі щоденників та характеристик дітей, що їх складають вихователі, зараховує дітям триместр та робить перегрупування їх для роботи в наступному триместрі.

36. Кожний вихованець і вихованка дитячого будинку повинні мати відповідну кількість зарахованих триместрів, згідно з семирічним навчально-виховним планом Головсоцвиху.

37. Вихованець і вихованка, що їм зараховано відповідну кількість триместрів, мають право дістати на це посвідчення.

Порадник по соціальному вихованню / Упор. Головсоцвих Наркомосу УСРР. – Х., 1925. – С. 50–54.

Додаток Я

Устав общества «Друг Детей»

I. Цели и задачи

П. 1. Общество «Друг детей» есть добровольное объединение трудящихся, которое в целях всемерного улучшения и оздоровления быта детского населения ставит своей задачей:

а) предупреждение детской беспризорности, борьбу с таковой силами и средствами Общества;

б) содействие госорганам, ведущим работу по улучшению жизни детей и по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью;

в) вовлечение широких трудящих масс в работу по улучшению жизни детей и в дело борьбы с детской беспризорностью.

II. Права и обязанности Общества «Друг Детей»

П.2. Для осуществления указанных в П.1 целей Общество:

а) способствует всеми имеющимися в распоряжении Общества силами и средствами оздоровлению жизни детей в семьях трудящихся, в том числе и в семьях членов Общества «Д.Д.» (работе среди национальных меньшинств уделяется особое внимание, причем принимаются в соображение все бытовые особенности последних);

б) оказывать помощь подросткам на дому в семьях, находящихся в тяжелых материальных условиях вообще или временно впавших в нужду;

в) способствует патронированию детей и подростков из детдомов и беспризорных в семью трудящихся, устанавливая над патронированными соответствующее наблюдение;

г) способствует установлению опеки над несовершеннолетними;

д) содействует детям и подросткам, потерявшим связь со своими родственниками, а также родителями, потерявших своих детей, к возвращению таковых в семьи родителей и родственников;

е) оказывает всемерную помощь существующим детучреждениям как материальными средствами, так и живыми силами своих членов путем: шефства над детучреждениями, предоставления детям детучреждений мест в мастерских Общества, устройство подростков на производства и т. п.;

ж) принимает участие в организуемых госорганами обследованиях учреждений, отдельных районах в целях выявления и учета беспризорных и безнадзорных детей и подростков, организует дружины из членов Общества для работы как в области детской социальной инспекции, так и для других целей;

з) содействует соответствующим госорганам и самодеятельно организует различного типа детучреждения как для беспризорных (ночлежные дома, приемники, общежития и т. п.) так и учреждения по предупреждению беспризорности (летние площадки, детские сады, клубы, учебно-производственные мастерские и т. п.); улучшает быт школьников организацией завтраков, снабжением школьников из числа беднейшего населения учебными пособиями, одеждой, обувью, и т. п.;

П р и м е ч а н и е. Детучреждения организуются Обществом по соглашению с соответствующими госорганами, в порядке осуществления общего плана мероприятий по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью.

и) арендует места в детских санаториях, лесных школах и вообще содействует организации медико-санитарной помощи детям и подросткам, находящимся как в учреждениях, так и вне их;

к) пропагандирует идеи социального воспитания среди широких кругов трудящихся и, в первую очередь, среди своих членов;

л) организует в установленном порядке лекции, доклады, выставки, издает листовки, брошюры и т. п. агитационно-пропогандистский материал;

м) вовлекает в Общество новых членов;

н) содействует как центральной, так и местным Деткомиссиям в проводимой ими работе по изысканию средств и проводит свою работу в полном контакте как с деткомиссиями, так и с отделами народного образования, здравоохранения и проч., ведущим работу по улучшению и оздоровлению жизни детей и по борьбе с детской беспризорностью.

П.3. Общество «Друг Детей» в соответствии со своими целями и задачами имеет право приобретать и отчуждать имущество, совершать сделки, заключать договора, вступать в обязательства, искать и отвечать на суде.

П.4. По своим обязательствам Общество отвечает всем своим имуществом и капиталом.

П.5. Общество «Друг Детей» имеет штамп и печать с обозначением своего наименования и распространяет свою деятельность на всю территорию (губернии, округа и уезда).

III. Состав Общества

П.6. Членами общества могут быть граждане обоего пола, достигшие 18-летнего возраста, пользующиеся избирательными правами, согласно Конституции РСФСР, и не опороченные по суду, а равно юридические лица: правительственные, профессиональные, кооперативные и другие учреждения и предприятия, участвующие в работе Общества через своих представителей.

П р и м е ч а н и е. Не достигнувшие 18-летнего возраста могут участвовать в работе Общества «Друг детей» в качестве содействующих с правом совещательного голоса.

П.7. Каждый член Общества «Друг Детей» вносит вступительный и членский взносы, размеры которых устанавливаются съездом Общества.

П.8. Членам Общества выдаются членские билеты.

П.9. Члены Общества, в течении 6 месяцев не сделавшие денежных или материальных взносов, считаются выбывшими из членов Общества и могут вступить вновь в обычном порядке.

П.10. Прием новых членов производится через Бюро ячейки «Друг Детей» с последующим утверждением на общем собрании ячейки.

П.11. Выбытие из членов Общества может иметь место:

а) в случае добровольного ухода;

б) в случае неуплаты членских взносов в срок, устанавливаемый Советом Общества;

в) в силу исключения постановлением общего собрания соответствующей ячейки, при наличии со стороны исключаемого порочащих Общество поступков или уголовно-преследуемого деяния, а равно при нарушении членами Устава Общества.

IV. Средства Общества «Друг Детей» и порядок их расходования

П. 12. Средства общества «Д. Д.» составляются:

а) из членских вступительных и периодических взносов; размер вступительного взноса приравнивается к месячному членскому взносу;

б) из добровольных пожертвований;

в) из доходов от устанавливаемых Обществом концертов, кино-передвижек, лекций, спектаклей, обработок земельных участков, исполнения общественных работ и т. д.

П.13. Членский взнос вносится в сроки, устанавливаемые губернским Советом Общества.

П.14. Средства Общества расходуются исключительно на цели, предусмотренные его Уставом.

П.15. Расходование средств (губернским, окружным, уездным Советом Общества «Д. Д.», волосными, районными Бюро ячеек Общества и низовыми ячейками его на фабриках, заводах предприятиях и т. д.) производится согласно сметных предложений, утвержденных Пленумом Губ. или уездного Совета Общества, волосной, районной, городской конференцией и общим собранием ячейки.

П.16. Порядок отчетности между вышестоящими и нижестоящими организациями Общества устанавливаются губернским Советом Общества «Д. Д.».

V. Структура Общества

П.17. Члены Общества объединяются в ячейки.

Для руководства работой и управления ячейки общим собранием членов ячейки избирается бюро ячейки, а также избираются представители на волостную, районную или городскую конференции.

Волостная, районная или городская конференции, состоящая из представителей ячеек, избирает волостное или районное Бюро ячеек и Ревизионную комиссию, а также представителей на уездный съезд Общества.

П р и м е ч а н и е. В районированных областях представители на окружной Съезд Общества избираются на районных конференциях.

VI. Органы Управления Общества «Д. Д.»

П.18. Высшим органом управления губернского (окружного) Общества «Д.Д.» является губернский съезд Общества.

Всеми делами Общества и приведением в жизнь решений съезда ведает губернский (окружной) Совет Общества, избранный губернским (окружным) съездом в количестве, определяемом съездом.

Из состава членов Совета избирается Президиум в количестве от 3 до 7 человек и 2 кандидатов.

На местах по нисходящей линии всеми делами ведают:

а) уездный Совет, избранный уездным съездом;

б) бюро ячеек, избранное волосной или районной (городской) конференцией ячеек;

в) бюро ячеек, избранное общим собранием ячейки.

П р и м е ч а н и е. Количественный состав каждого избираемого органа устанавливается собранием, которым данный орган избирается.

Все местные органы управления подчинены в своих действиях высшему органу Общества.

VII. Съезды и конференции

П.19. Съезды (губернского, окружного, уездного) Общества «Друг Детей» бывают:

а) очередные, созываемые Советом Общества 1 раз в год;

б) чрезвычайные, созываемые Советом Общества по мере надобности, или по требованию одной пятой общего числа членов Общества, или по требованию Ревизионной комиссии Общества.

П.20. Съезд Общества считается состоявшимся, если на нем присутствуют представители местных, уездных Советов и волосных, районных Бюро ячеек, объединяющих не менее одной пятой части всех членов Общества.

П.21. Нормы представительства на Съезд, порядок дня Съезда, срок и порядок созыва Съезда определяются Советом Общества.

П.22. Ведению Съездов Общества «Д.Д.» подлежит:

а) рассмотрение и утверждение докладов, отчетов и смет Совета Общества «Д. Д.» и ревизионной комиссии;

б) изменение устава Общества;

П р и м е ч а н и е. Для изменения устава Общества требуется присутствие представителей организаций, объединяющих не менее одной трети все членов Общества.

в) принятие общих резолюций и директивов по работе Общества;

г) выборы Совета и Ревизионной комиссии;

д) разрешение вопроса о ликвидации Общества.

П.23. Волосные, районные и городские конференции Бюро ячеек «Д. Д.» бывают:

а) периодические, созываемые Бюро ячеек не менее 2-х раз в год;

б) чрезвычайные, созываемые Бюро ячеек по мере надобности или по требованию одной пятой общего числа членов объединяемых Бюро ячеек или по требованию Ревизионной Комиссии Бюро ячеек.

П.2.4. Ведению конференции, созываемой Бюро ячеек, подлежит:

а) рассмотрение и утверждение докладов и отчетов Бюро и Ревизионной комиссии;

б) принятие общих резолюций и директивов по работе Бюро;

в) выборы Бюро и Ревизионной комиссии;

г) обсуждение вопросов о ликвидации бюро ячеек;

д) разрешение вопроса о ликвидации ячейки Общества «Друг Детей».

Школа и жизнь. Ежемесячный журнал нижгубоно и губпроса, Москва, 1928. – С. 94–97.